

«Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας»
Εἰσαγωγή καὶ αἰσθητικὴ τῆς Λατρείας

ΤΡΥΦΩΝΑΣ Π. ΤΣΟΜΠΑΝΗΣ

«Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας»
Εἰσαγωγή καὶ αἰσθητικὴ τῆς Λατρείας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ

©2021
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ
Παναγίας Δεξιάς 7
546 35 Θεσσαλονίκη
2310·200·376
www.ek.gr
info@ek.gr

ISBN: 978-960-599-336-8

Κατά τον ν. 2121/1993 και τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, (ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο), τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Ἀντίδωρο εὐχαριστιῶν καὶ ἀγάπης
στὴ γυναίκα μου καὶ στὰ παιδιὰ μου

Προλεγόμενα

Τὰ ζητήματα τῆς θείας Λατρείας συχνά ἀπασχολοῦν τοὺς ἀνθρώπους, κληρικούς καί λαϊκούς, οἱ ὁποῖοι ἄλλοτε μέ διάθεση ἀγάπης καί ἐνίοτε μέ ἀρνητική προδιάθεση ἀσχολοῦνται μέ ζητήματα πού ἄπτονται τῆς λειτουργικῆς ζωῆς, τῶν τελετουργικῶν δρωμένων, ἀκόμα καί τῆς αἰσθητικῆς τῆς Λατρείας ἢ τῆς εὐταξίας τῆς, ὅπως βέβαια τήν ἐννοοῦν καί τήν κατανοοῦν κατά τήν ὑποκειμενική τους ἀντίληψη. Καί ἴσως δέν ἔχουν ἄδικο ὅσοι ἀγωνίζονται καί ἀγωνιοῦν γιά μιὰ θεία Λατρεία πού νά κινεῖται στό πλαίσιο καί τή λογική τῆς «λογικῆς» Λατρείας, δηλαδή στήν ἀνόθευτη παράδοση χωρίς τίς ἐπικαλύψεις καί τίς «προσχώσεις» ἢ τήν «σκουριά» τῶν αἰώνων. Ἀναμφίβολα ἡ Λατρεία μας εἶναι ἕνα ζωντανό στοιχεῖο τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας πραγματικότητας καί ζωῆς, ὅταν ὅμως ξεκοπεῖ ἀπό τήν ἱστορική τῆς ρίζα, παρουσιάζει κενά καί ἄγνωστα πεδία, πού χρήζουν ἔρευνας καί μελέτης τῶν πηγῶν γιά νά κατανοηθεῖ σωστά ὅ,τι ἔμεινε ἀπό τό ἱστορικό παρελθόν καί ὅ,τι προστέθηκε ὡς ἐπιπλέον στοιχεῖο λόγω τῆς παρόδου τῶν αἰώνων. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ θεία Λατρεία ἐπηρέασε καί ἐπηρεάζει ἀκόμα τή ζωή καί τήν καθημερινότητα τῶν πιστῶν εἶναι ἀδιαμφισβήτητη. Ὁ λειτουργικός χρόνος καί ὁ ἡμερήσιος κύκλος τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἐβδομάδος ἀναμφίβολα δημιουργεῖ κάποιες σταθερές βάσεις σέ ὅσους θέλουν νά λέγονται μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας καί νά ἀκολουθοῦν τή ζωή τῶν ἀγίων καί τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί κυρίως σέ ὅσους ἀναζητοῦν τόν ἀπολεσθέντα παράδεισο, δηλαδή τή σχέση ἀγάπης μέ τόν Δημιουργό τους. Ὅμως τό ὅλο οἰκοδόμημα τῆς Λατρείας μας ἔχει καί ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού δημιουργοῦν τίς συνθηκῆς καί τίς προϋποθέσεις τῆς μόρφωσης ὄχι μόνο κατά Θεόν, ἀλλά καί κατ' ἀνθρώπον, γιατί πραγματικά λειτουργεῖ ὡς ἕνα μεγάλο σχολεῖο πού διδάσκει ἀενάως, αἰῶνες τώρα, ποίηση,

γλώσσα, κάλλος, μουσική, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, αισθητική και όμορφιά, πού κατακλύζει όλες τις αισθήσεις του πιστού και τον κάνει μέτοχο αυτής της θείας όμορφιάς, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του, της προσωπικότητάς του, και τον μπει στην εὐταξία του οὐρανοῦ, γιά τήν ὁποία ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος λέγει: «μή ἀτιμάζωμεν τήν εὐταξίαν, διότι τάξει τά πάντα διεκοσμήθη καί ὁ διακοσμήσας Λόγος»¹. Ἡ φράση αὐτή τοῦ ἁγίου Γρηγορίου συναντιέται ἔνδεκα αἰῶνες ἀργότερα μέ τή σκέψη τοῦ μεγάλου λειτουργιολόγου τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ ἁγίου Συμεῶν, πού λέει: «ὑπερμάχει τῶν ἱερῶν τάξεων ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»², στιχοῦμενοι ὁμως καί οἱ δύο μεγάλοι ἅγιοι στήν ἀποστολική προτροπή τοῦ Παύλου στούς Ἑβραίους: «Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ, μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας»³.

Τήν ὅλη ὀργάνωση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, πού ξεκινάει ἀπό τή θεμελίωση τοῦ ναοῦ καί φτάνει ὡς τήν ἀγιογραφική του ἱστορία, τήν τάξη τῆς ἀκολουθίας πού καθορίζει τό τυπικό, τήν παρουσία τῶν λειτουργῶν καί τά ἄμφιά τους, ἀκόμα καί τήν παραμικρή λεπτομέρεια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, πάντα τά φρόντιζε ἡ Ἐκκλησία μέ ζήλο καί αἴσθηση ἱεροῦ κάλλους, γιατί εἶχε τή βεβαιότητα ὅτι «τάξις συνέχει πάντα καί τά ἐπήγεια καί τά ἐπουράνια. Τάξις ἐν αἰσθητοῖς, τάξις ἐν ἀγγέλοις, τάξις ἐν ἄστροις, καί κινήσει καί μεγέθει καί λαμπρότητι, τάξις περιήγαγεν οὐρανόν, ἤπλωσεν ἀέρα, ὕδωρ ἔδησεν ἐν νεφέλαις, καί οὐ κατέχεεν, ἀλλ' ἔσπειρεν ἐπί πρόσωπον πάσης τῆς γῆς, εὐτάκτως καί ὁμοτίμως... τήν αὐτήν ὁδόν εὐθυνόμεθα καί πορευόμεθα...»⁴.

Μέσα λοιπόν σ' αὐτό τό κλίμα πού διαμορφώνει ἡ ἴδια ἡ παράδοση, συχνά ἡ Ἐκκλησία μᾶς δείχνει τό ἐνδιαφέρον της, μέ συνέδρια, ἡμερίδες, συμπόσια λειτουργικά, ἀλλά καί γραπτά κείμενα, νά νοουθετήσει καί κυρίως νά ἀναθερμάνει τή σχέση κλήρου καί

1 Λόγος ΑΒ', PG 36, 181.

2 Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ', PG 155, 680C.

3 Ἐβρ. 12, 28.

4 Γρηγορίου Θεολόγου, ὅπ.π., 181-184.

λαοῦ μέ τήν λογική τῆς λατρείας, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τό μέτρο, τήν αἰσθητική, τό κάλλος, τήν τάξη, τήν ἀγωγή τοῦ λαοῦ, μέ στόχο νά δημιουργήσει ὅλες ἐκεῖνες τίς προϋποθέσεις καί τίς συνθήκες πού θά παρέχουν στό λαό τοῦ Θεοῦ μιᾶ λατρεία εὐάρεστη καί στό Θεό καί στούς ἀνθρώπους, πού θά τούς ἔκανε ὅλους νά αἰσθάνονται τή θαλπωρή τῆς πατρικῆς οἰκίας καί θά ἔνωσαν τή σιγουριά τῆς Κιβωτοῦ πού πλέει σέ γαλήνια νερά, μακριά ἀπό «φουρτοῦνες» ἐγωισμῶν καί ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων καί ἐπιδείξεων, ξένων πρὸς τό πνεῦμα τοῦ σταυρωθέντος Χριστοῦ.

Ἄς μή λησμονοῦμε ὅτι μπορεῖ ἡ λατρεία μας νά στηρίζεται στό πνεῦμα καί τή λογική της λαμπροφόρου Ἀναστάσεως, ἀλλά ὑπάρχει ταυτόχρονα ἡ ταπείνωση καί ἡ πτωχεία τῆς φάνης καί συγχρόνως ἡ πορεία τῆς ἐσχάτης ταπεινώσεως τοῦ Σταυροῦ, πού προσδιορίζουν τή ζωή μας ὡς πιστῶν καί ὡς Ἐκκλησίας. Θεωρεῖται λοιπόν ἀδιανόητο μετά τά ὅσα ἔχουν θεσπίσει καί γράψει πατέρες καί ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας μας, πού διά τῆς λατρείας βρῆκαν τό δρόμο τῆς ζωῆς καί τῆς σωτηρίας κοντά στόν Χριστό, νά ἀμφιταλαντευόμαστε σήμερα καί νά ἐνισχύουμε τή δημιουργία ἄλλων συνθηκῶν, πού εἶναι ξένες μέ τό πνεῦμα καί τή λειτουργική λογική. Ἀναμφίβολα ἡ κάθε ἐποχή ἔχει νά δώσει τά δικά της στοιχεῖα καί νά προσθέσει τό δικό της λιθάρι ὡς ἀποτύπωμα τοῦ αἰῶνα της, ὅμως καλό εἶναι αὐτό νά γίνεται μετά λόγου γνώσεως καί τό ὅποιο λιθάρι πᾶμε νά προσθέσουμε στό ὅλο οἰκοδόμημα τῆς λατρείας νά ἀποτελεῖ συμβολή καί ὄχι κακόγουστη παρέμβαση, πού θά προσβάλλει καί τή λατρεία καί τήν ἱστορία της καί τήν αἰσθητική πού διαμόρφωσε ἡ Ἐκκλησία ἀνά τούς αἰῶνες.

Ὅλος λοιπόν αὐτός ὁ σύγχρονος ἀλλά καί παλαιότερος προβληματισμός ἀπασχολεῖ τίς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, πού στοχεύει στήν ἐνημέρωση τῶν φοιτητῶν μας καί προσπαθεῖ νά διδάξει τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς λατρείας μας, καθὼς καί νά προβληματίσει γιά τό ὠραῖο καί τό ἄσχημο, τό καλό καί τό κάλλος, τήν ὁμορφιά τῶν ἀνθρώπων καί τήν ὁμορφιά τοῦ Θεοῦ, τήν εὐταξία καί τήν ἀταξία, καί κυρίως νά ἐπικαιροποιήσει τήν λογική τῆς λατρείας, ὅπως τή

διαμόρφωσε ή αγιασμένη εμπειρία τῶν ἁγίων καί μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι εὐκόλο; Εἶναι ἐφικτό; Θεωρῶ πῶς ΝΑΙ, γιατί ὅπως λέει κι ὁ Ὀδυσσεύς Ἐλύτης: «Τό νοῦ σας, ἀπό μᾶς ἐξαρτᾶται ἡ ἄνοιξη»!!!

ΤΡΥΦΩΝ ΤΣΟΜΠΙΑΝΗΣ

Περιεχόμενα

Προλεγόμενα	7
Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ	
1. Ίστορική εξέλιξη τῆς θείας Λατρείας	15
2. Ὁ χριστιανικός ναός - Ίστορική εξέλιξη	31
3. Τά λειτουργικά σκεύη	35
4. ἼΑλλα σκεύη γιά τελετουργική χρήση	44
5. Τά ἄμφια τῆς ἁγίας Τραπεζῆς	49
6. Τά λειτουργικά βιβλία	60
7. Ἡ θεία Λειτουργία	67
Β. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ	
1. Συγκατάμειξις θείου κάλους. Ἁγία Γραφή καί ἐκκλησιαστική τέχνη	107
2. Ἡ διαχρονικότητα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης	133
3. Εὐτάκτως καί ὁμοτίμως	141
4. Αἰσθητική τῆς λατρείας καί Ἰωάννης Φουντούλης	163
5. Αἰσθήσεις καί αἰσθητική κατά τόν ἅγιο Νικόδημο τόν Ἁγιορείτη	185
6. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ὀρθόδοξου ναοῦ. Εἰκονογραφικοί κύκλοι	199
7. Ἡ γλώσσα τῆς λατρείας. Σκέψεις καί προβληματισμοί	213
Εἰκαστικός ὑπομνηματισμός	221

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

1. Ἱστορική ἐξέλιξη τῆς θείας Λατρείας

Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ χριστιανική λατρεία γεννήθηκε σέ ἰουδαϊκό περιβάλλον, ὅπως βέβαια καί ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμός. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία καί εἶναι Αὐτός πού καθιέρωσε τήν τέλεσή της μέ τήν ἐντολή του «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν». Ἀκόμη εἶναι Αὐτός πού δίδαξε τήν προσευχή καί τόν τρόπο τῆς προσευχῆς¹, διδάσκοντας μάλιστα καί δίνοντας ὡς ὑπόδειγμα προσευχῆς τήν Κυριακή προσευχή, τό «Πάτερ ἡμῶν»². Ἐπίσης ὁ ἴδιος ὁ Κύριος παρέδωσε τά μυστήρια καί κυρίως τό μέγα μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας κατά τόν μυστικό δεῖπνο. Ἔδωσε ἐντολή νά βαπτίζονται εἰς τό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, συνιστοῦσε συμμετοχή στή λατρεία καί ὁ ἴδιος μετεῖχε στή λατρεία τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ. Ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίου, ἀλλά καί οἱ πρῶτοι χριστιανοί ἦταν Ἰουδαῖοι καί εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἦταν σέ μιά ζωντανή σχέση μέ τήν ἰουδαϊκή παράδοσή τους καί καλλιεργοῦσαν μιά ζεστή σχέση μέ τό Ναό. Ἀκόμα εἶναι γνωστό πώς, ἐνῶ εἶχαν ἤδη συνδεθεῖ μέ τόν Χριστό καί ἀκολουθοῦσαν τίς ἐντολές Του, παράλληλα μετεῖχαν καί στή λατρεία τῆς συναγωγῆς. Ἀργότερα, ὅταν ἐκδιώχτηκαν ἀπό τή συναγωγή καί ἀκολούθησε ἡ καταστροφή τοῦ Ναοῦ, περιορίστηκαν στήν τέλεση μόνο τῶν δικῶν τους συνάξεων, χωρίς ὅμως νά ἀποκοποῦν ἀπό τή συνείδηση ὅτι αὐτοί ἦταν πλέον ὁ νέος Ἰσραήλ, ὁ νέος περιούσιος λαός καί κληρονόμος τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Κυρίου. Ἡ Παλαιά Διαθήκη συνέχισε νά εἶναι τό ἱερό ἀνάγνωσμα τους καί τά κείμενά της ἦταν ὁ κορμός τῆς λατρείας στήν πρώτη αὐτή μορφή. Τό Ψαλτήριο ἦταν τό ὕμνολογικό τους βιβλίο, οἱ ἑορτές καί οἱ συναξεῖς διατηρήθηκαν καί ἡ τάξη τῆς συναγωγῆς ὑπῆρξε τό πρότυπο τῶν συναξέων τους, βέβαια ὅλα ἐμποτισμένα μέ τό

1 Λουκ. στί 12, κβ' 30-45. Ματθ. ε' 44, στί 5-8, στί 41.

2 Ματθ. στί 9-13.

νέο πνεῦμα καί μέ καθαρά πλέον χριστιανικό περιεχόμενο. Ὅλα τα προηγούμενα ὑπῆρξαν πλέον τύπος καί σκιά, τώρα στήνονταν νέες βάσεις μιᾶς λατρείας πού στηρίζονταν στήν ἀλήθεια τοῦ Χριστοῦ καί τήν «ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ» χριστιανική λατρεία³, ἀλλά κυρίως στό σωτήριο γεγονός τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι γνωστό ἐπίσης ὅτι, παρά τό γεγονός ὅτι καί ἄλλα ἔθνη εἰσηλθαν στόν χῶρο τῆς νέας πίστεως καί βαπτίστηκαν, ἐν τούτοις τό τελετουργικό της χριστιανικῆς λατρείας κράτησε ἀρκετά ἀπό τά στοιχεῖα τῆς ἰουδαϊκῆς λατρευτικῆς παράδοσης, ὅπως τό Σάββατο, πού μεταμορφώθηκε σέ Κυριακή, ἡ ἑορτή τοῦ Πάσχα, τῆς Πεντηκοστῆς, καθώς καί ἡ ὑπαρξη τῶν ἀμφίων πού στηρίχθηκε στήν ἴδια παράδοση τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ ναός, τό θυμίαμα, οἱ λυχνίες, ὁ καιρός τῆς προσευχῆς, οἱ λειτουργικοί ὄροι παρέμειναν ὡς δάνεια ἢ κληρονομιά. Ἀναμφίβολα ἡ κάθε νέα θρησκευτική κοινότητα –ἀσχέτως δόγματος– ἀναζητᾷ ἕνα τελετουργικό τυπικό καί διαμορφώνει κάτι ἀνάλογο μέ τίς τοπικές παραδόσεις καί τίς πολιτισμικές ἀξίες τῆς περιοχῆς πού ἀναπτύσσεται. Δέν μπορεῖ βέβαια κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἀποτελεῖ τή συνέχεια τῆς ἰουδαϊκῆς παράδοσης οὔτε τή νεώτερη ἔκφασή του, διότι τό πνεῦμα καί τό περιεχόμενο τῆς νέας χριστιανικῆς κοινότητος στηριζόταν στήν ἀνάμνηση τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων τῆς γεννήσεως, τοῦ πάθους καί κυρίως τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Τό ἐβραϊκό πάσχα ἐδῶ ἔπαιρνε ἕνα τελείως ἄλλο νόημα καί ἡ διάβαση δέν ἦταν ἀνάμνηση τῆς Ἐρυθρᾶς θάλασσας, ἀλλά ἀνάμνηση τοῦ σταυροῦ, τοῦ τάφου, τῆς τριήμερου ἀναστάσεως καί τῆς εἰς οὐρανούς ἀναβάσεως τοῦ Κυρίου, διάβαση «ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν» τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἔπαθε καί μαρτύρησε σέ χέρια ὁμοεθνῶν του. Γενικότερα θά λέγαμε πώς παγκοσμίως οἱ λαοί ἀναζητοῦν ξεχωριστό τρόπο λατρείας τοῦ Θεοῦ, καί κατά ἕνα περίεργο τρόπο πολλές πρακτικές συμπίπτουν, διότι ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου πού ἀναζητᾷ τόν Θεό, ὅπου γῆς, ἀναζητᾷ τόν εὐγενέστερο τρόπο λατρείας. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ χριστιανική λατρεία εἶναι μιᾶ πιά ἐξευγενισμένη μορφή τῆς ἐθνικῆς ἢ ἰουδαϊκῆς λα-

3 Ἰω. δ' 23-24.

τρείας εἶναι τελείως ἀνακριβής, διότι ἀπό τήν πρώτη ἐμφάνιση τῆς νέας πίστεως ἡ ἀναμέτρηση μέ τόν ἰουδαϊσμό καί τήν εἰδωλολατρεία ἦταν πολύ σκληρή καί ἔδωσε πολλούς μάρτυρες στήν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Ἡ θέση τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στήν ἐθνική θρησκεία ἦταν ὅτι ἐκείνη ἀποτελοῦσε «λατρεία δαιμόνων» καί ἦταν «πολύθεος πλάνη», ἡ ἔνταξη δέ στήν Ἐκκλησία ἀπαιτοῦσε τήν ἀποταξη τοῦ σατανᾶ «καί πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ, καί πάσῃ τῇ πομπῇ αὐτοῦ καί πάσῃ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ». Αὐτό πού ἴσως παρατηροῦμε σήμερα, δηλαδή τήν ὑπαρξη κάποιων στοιχείων πού παρέμειναν στή λαϊκή θρησκευτικότητα, δέν ἔχουν καμιά οὐσιαστική σημασία καί δέν ἀλλοιώνουν τό πνεῦμα τῆς λατρείας μας θεωροῦνται τελείως περιφερειακά κατάλοιπα πού συνδέονται κυρίως μέ τή λαογραφία τῆς θρησκείας. Ἡ Ἐκκλησία ἀπό νωρίς ξεχώρισε τή θέση τῆς ἔναντι τῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καί τῶν ἐθνικῶν, καί θά λέγαμε μέ πολύ ἔξυπνο καί ποιμαντικό τρόπο κάποια ἀπό αὐτά τά ἀντικατέστησε καί τά σχετικοποίησε προσδίδοντας τελείως διαφορετικό νόημα. Ἔτσι γιά παράδειγμα ἡ γιορτή τῆς γέννησης τοῦ ἀήττητου ἡλίου (22 Δεκεμβρίου) ἀντικαταστάθηκε ἀπό τήν ἑορτή τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ὀργιαστικές γιορτές ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τίς νηστείες καί τήν περισυλλογή, ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων μετατράπηκε σέ τιμητική προσκύνηση τῶν εἰκόνων, οἱ ἱερές παγανιστικές πηγές, ἔγιναν ἀγιάσματα καί τά ἀσκληπιεῖα ἔγιναν ναοί τῶν ἱερατικῶν ἀγίων Ἀναργύρων κ.λπ.

α) Ὁ πρῶτος αἰώνας. Ἀποστολική καί μεταποστολική ἐποχή

Ἀναζητώντας τό νῆμα τῆς ἱστορικότητας τῆς λατρείας, ὀδηγοῦμαστε ἀναμφίβολα στήν πρώτη πηγή πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν Καινή Διαθήκη κυρίως οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καί λιγότερο οἱ ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Γνωρίζουμε λοιπόν ὅτι ἡ λατρεία τήν ἐποχή αὐτή ἦταν πολύ ἀπλή, πού ξεκινοῦσε ἀπό τίς ἐσπερινές συνάξεις, κατά τό πρότυπο τοῦ μυστικοῦ δείπνου, τίς κοινές τράπεζες ἀγάπης, καί ἀκολουθοῦσε τό μυστήριο τῆς εὐχαριστίας, δηλαδή ἡ ἀνάμνηση τοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ πού παρέδωσε τό μυστήριο

τῆς εὐχαριστίας στους μαθητές Του. Στίς συνάξεις αὐτές κυρίως διάβαζαν τίς Γραφές, ἀκολουθοῦσε ἡ διερμηνεία αὐτῶν, δηλαδή τό κήρυγμα, στή συνέχεια ψάλλονταν ψαλμοί τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἴσως καί οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ ὕμνοι, ὅπως ἄλλωστε καταγράφονται στά ἀποστολικά κείμενα⁴. Παράλληλα στά παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα προστέθηκαν καί οἱ ἐπιστολές τῶν ἀποστόλων στίς κατά τόπους ἐκκλησίες καί ἀργότερα προσετέθησαν καί τά εὐαγγελικά κείμενα.

Ἀπό τά ἄλλα μυστήρια, ξεχωριστή θέση κατεῖχε τό βάπτισμα πού ἦταν τό εἰσαγωγικό μυστήριο στήν Ἐκκλησία, τό ὅποιο γινόταν μέ κατάδυση στό νερό, τό δέ χρίσμα γινόταν μέ ἐπίθεση τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων. Στό εἶ κεφάλαιο (14-16) τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἀγίου Ἰακώβου μαρτυρεῖται τό ἐνδιαφέρον καί ἡ φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας γιά τούς ἀσθενεῖς καί τούς πάσχοντες καί προτείνεται ἡ ἄλειψή τους μέ ἔλαιο, πού συνοδεύονταν μέ «εὐχή τῆς πίστεως».

Μιά κάπως πιο ἀναπτυγμένη μορφή λατρείας παραδίδεται στό κείμενο τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννου ἀπό ὅπου μπορούμε νά συναγάγουμε τήν σταδιακή ὀργάνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, πρὸς μιά πιο ἀνεπτυγμένη μορφή τοῦ λειτουργικοῦ τελετουργικοῦ. Παραδίδεται ἐπίσης ἀπό τόν Ἰωάννη ὅτι ἐτελεῖτο ὁ ἑορτασμός τοῦ Πάσχα, στοιχεῖο πού δηλώνει τήν ἀποστολική του προέλευση, καί πάντως σαφῶς μαρτυρεῖται ἡ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας τήν «μίαν τῶν Σαββάτων»⁵ καί μάλιστα στό α΄ 10, κεφάλαιο τῆς Ἀποκάλυψης ὀνομάζεται «Κυριακή ἡμέρα». Αὐτά τά πρῶτα στοιχεῖα θά λέγαμε ὅτι σηματοδοτοῦσαν καί τήν ἀποδέσμευση ἀπό τόν τύπο τοῦ Ἰσραήλ, καθώς τό Σάββατο ἔγινε Κυριακή, ἡ περιτομή ἔγινε βάπτισμα καί ἡ λευϊτική ἱερωσύνη ἔγινε ἱερωσύνη κατά τήν τάξη Μελχισεδέκ.

Στίς ἀρχές τοῦ Β΄ αἰώνα μᾶς παραδίδεται ἓνα κείμενο πολὺ σημαντικό, εἶναι τό κείμενο τῆς «Διδαχῆς τῶν δώδεκα Ἀποστόλων», πού σημειώνει τήν μεταβατική περίοδο τῆς τάξης τῆς λατρείας.

4 Ἐφεσ. εἶ 14. Ἀ΄ Τιμ. γ΄ 16. Φιλιπ. β΄ 5-11 κ.ά.

5 Πράξ. κ΄ 7 καί Ἀ΄ Κορ. ιστ΄ 2.

Μπορεῖ βέβαια οἱ ἀπόστολοι νά μὴν ὑπάρχουν πλέον, ἀλλὰ ἡ προφορική τους παράδοση καὶ οἱ διδαχές τους ἔγιναν τό κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια. Στό κείμενο τῆς Διδαχῆς γίνεται μιὰ καταγραφή τῆς ζωῆς τῆς λατρεύουσας κοινότητας, πού ἀφορᾷ στό βάπτισμα, τὴν εὐχαριστία, τὶς ἀγάπες, τὶς νηστεῖες καὶ τὸν καιρὸ τῆς προσευχῆς καθὼς καὶ τοὺς τρόπους της.

β) Ἡ περίοδος τῶν διωγμῶν. Β΄ αἰώνας-313 μ.Χ.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι ἴσως μιὰ ἀπὸ τὶς κρισιμότερες καὶ δυσκολότερες περιόδους γιὰ τὴν Ἐκκλησία, καθότι δοκιμάστηκε σκληρὰ ἀπὸ τοὺς διωγμούς πού ἐξαπέλυσαν ἐναντίον της καὶ ἡ Ἰουδαϊκὴ ἐξουσία ἀλλὰ καὶ ἡ Ρωμαϊκὴ. Τό ἐπίσημο Ρωμαϊκὸ κράτος πῆρε τὴ σκυτάλη τοῦ διώκτη ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ κοινότητα, γιατί θεώρησαν καὶ οἱ δύο ὅτι ἀπειλεῖται, ἀφ' ἑνός ἡ πίστη καὶ ἡ ἐνότητά τους καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ Ρωμαϊκὴ παντοκρατορία καθὼς καὶ ἡ λατρεία τοῦ Καίσαρα ὡς ἔχοντος θεϊκὴ ἐξουσία. Πολλοὶ μιλοῦν γιὰ τὴν «ἐκκλησία τῶν κατακομβῶν», ἀλλὰ πρέπει νά διευκρινίσουμε ὅτι νά μὴν ἦταν μιὰ δύσκολη καὶ αἱματηρὴ περίοδος γιὰ τοὺς χριστιανούς, ἀλλὰ οἱ κατακόμβες δὲν ὑπῆρξαν γιὰ τοὺς χριστιανούς τόποι ἀποκρυψῆς καὶ διαφυγῆς, διότι οὔτε ἡ πίστη, οὔτε καὶ τό φρόνημα ἐπέτρεπαν νά κρύβονται γιὰ νά σωθοῦν. Οἱ κατακόμβες ἦταν τὰ καθιερωμένα κοιμητήρια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί, ὅπως ὅλοι, ἔτσι καὶ οἱ χριστιανοὶ τὰ ἐπισκέπτονταν γιὰ νά τιμήσουν τὶς μνημεις τῶν κεκοιμημένων καὶ νά λειτουργήσουν πάνω στοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Ἄλλωστε ὑπάρχουν μαρτυρίες ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ὅτι αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ Ἐκκλησία εἶχε ὀργανωθεῖ καὶ εἶχε ἀναπτύξει τό πλαίσιο τῆς λατρείας της, ἀκόμα δὲ εἶχε ἀνοικοδομήσει καὶ ναοὺς πού τελοῦσε τὶς ἀγιαστικὲς πράξεις της.

Πληροφορίες γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν Πλίνιο τὸν νεώτερο (98-117 μ.Χ.), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰουστίνο τὸν φιλόσοφο καὶ μάρτυρα (150 μ.Χ.), οἱ ὅποιοι μᾶς περιγράφουν τὶς συνάξεις τῶν χριστιανῶν. Μαρτυρίες ἔχουμε ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν «Ἀποστολικὴ παράδοση» τοῦ ἁγίου Ἰππολύτου πάπα Ρώμης (217-235 μ.Χ.), πού ξέρουμε πλέον ὅχι μόνο τα λειτουργικὰ δρώμενα τῆς

ἐποχῆς ἀλλά ὅτι ἡ Ἐκκλησία διέθετε ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους, καί ὀργανωμένη λειτουργική ζωή. Βεβαίως λόγοι ἀπόκρυψης τῶν μυστηρίων, ἀπό τούς ἐχθρούς τῆς πίστεως, ἐπέβαλαν κατά κάποιον τρόπο τήν συγγραφική σιωπή καί τήν μή καταγραφή τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Ἡ λατρεία εἶχε ἕνα πιό ἀπλό καί αὐτοσχέδιο χαρακτήρα, μέ εὐθύνη τῶν προεστώτων, ἐπισκόπων ἢ πρεσβυτέρων, καί κινούνταν βάσει μιᾶς ἱστορικής προφορικής παράδοσης. Καί βέβαια ἴσως αὐτό ἦταν κι ἕνα θετικό στοιχεῖο γιά νά μπορέσει ἀργότερα ἡ Ἐκκλησία, σέ καιρούς πιό ἤρεμους καί εἰρηνικούς νά ὀργανώσει τήν τελική διαμόρφωση τῆς λατρείας καί τῆς τάξεως μέ βάση καί τίς τοπικές παραδόσεις τῶν ἐπί μέρους κοινοτήτων. Αὐτά πού ἄφησε ὡς παρακαταθήκη ὁ Κύριος καί οἱ ἀπόστολοι ἦταν ἡ βάση πάνω στήν ὁποία χτίστηκε τό οἰκοδόμημα τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί ἀποτέλεσαν τό σπέρμα γιά νά ἀνθίσουν οἱ ποικίλες λειτουργικές παραδόσεις σέ Δύση καί Ἀνατολή, οἱ ὁποῖες καθιερώθηκαν μετά τό τέλος τῶν διωγμῶν.

γ) Ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας (Δ΄-Θ΄ αἰ.)

Ὁ Δ΄ αἰώνας θεωρεῖται ὡς ὁ «χρυσοῦς αἰών» τῆς Ἐκκλησίας γενικότερα, γιατί σηματοδεύτηκε ἀπό μιᾶ σειρά δράσεων καί ἔργων πού ὑπῆρξαν καθοριστικές γιά τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Μετά τόν τελευταῖο μεγάλο διωγμό τοῦ Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.), ἔρχεται ἡ ἀναγνώριση τό 313 τῆς ἀνεξιθρησκείας, μέ τό γνωστό διάταγμα τῶν Μεδιολάνων, καί βέβαια σ' αὐτό συμβάλλει ἀποφασιστικά καί ἡ σχετική εὐνοια τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, πού κατέληξε στήν ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης πλέον θρησκείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἐπί τοῦ αὐτοκράτορος Μεγάλου Θεοδοσίου (379-395). Ὑπό τίς συνθήκες αὐτές ἡ Ἐκκλησία καί ἡ λατρεία εἰδικότερα μπαίνει σέ μιᾶ περίοδο ἀκμῆς καί γι' αὐτό βέβαια συνέβησαν διάφοροι παράγοντες, ὅπως:

α. Ἡ ἐλεύθερη ἄσκηση τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί ἡ ἀνάδειξη τῆς σέ ἐπίσημη λατρεία. Ἀνοικοδομοῦνται μέ αὐτοκρατορικές χορηγίες μεγάλοι ναοί πού προσθέτουν λαμπρότητα καί μεγαλοπρέπεια.

β. Ἡ περίοδος αὐτὴ εἶχε τὴν ἀγαθὴ συγκυρία νὰ ἀναδείξει μεγάλους ἐκκλησιαστικούς ἄνδρες, Πατέρες καὶ σοφοὺς διδασκάλους μὲ πλούσια θεολογικὴ καὶ κοσμικὴ παιδεία, οἱ ὅποιοι καθιερώθηκαν ὡς μεγάλες μορφές τῆς Ἐκκλησίας, πού διακόνησαν τὴ λατρεία μὲ κείμενά τους, διαμορφώνοντας μιὰ νέα πραγματικότητα, καὶ ἀποτυπώνοντας τὴ λειτουργικὴ παράδοση μὲ τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς τους. Μορφές ὅπως οἱ Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς λατρείας μὲ τὰ λειτουργικὰ συγγράμματά τους, πού ἀκόμα καὶ σήμερα τροφοδοτοῦν τὴν Ἐκκλησία.

γ. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τοὺς αἰῶνες αὐτοὺς ὑπῆρξε καθοριστικὸς παράγοντας στὴ διαμόρφωση ἀκολουθιῶν καὶ τυπικῶν, καὶ κάλυψαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν καθημερινὴ λειτουργικὴ πράξι καὶ στίς μονές καὶ στίς ἐνορίες, καὶ βεβαίως τὸ ὑψηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν μοναχῶν συνέβαλε στὴν ἄνοδο τῆς πνευματικῆς στάθμης καὶ τῆς ἐν γένει πνευματικότητος.

δ. Ἡ καλλιέργεια τῆς ὑμνογραφίας, ἀποτέλεσμα πνευματικότητος καὶ μορφώσεως τῶν Πατέρων, πού καλλιεργήθηκε σὲ μοναχικὰ περιβάλλοντα, ἐνίσχυσε καὶ πλούτισε τὴ λατρεία μὲ ἀπείρου κάλους ποιητικὲς συνθέσεις καὶ μελουργήματα.

ε. Ὅλα τα μεγάλα ἀστικά κέντρα, ὅπως ἡ Ρώμη, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ἀντιόχεια, ἔγιναν κέντρα λειτουργικῆς ζωῆς πού γύρω τους ἀναπτύχθηκαν οἱ μεγάλες λειτουργικὲς οἰκογένειες ὅλης τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Μὲ τὴ συμβολὴ τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης καὶ τὴ συμβολὴ τῶν τοπικῶν στοιχείων καὶ παραδόσεων δημιουργήθηκαν ὑπέροχες λειτουργικὲς μορφές μὲ τίς ὁποῖες πορεύτηκε ἡ καθολικὴ ἀδιαίρετη Ἐκκλησία μέσα στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων μὲ σύμπνοια καὶ ὁμοφωνία ἐκκλησιαστικὴ, ἀφοῦ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα καθοδηγοῦσε τὸν νοῦ καὶ τίς καρδίες τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας.

στ. Μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐλεύθερης θρησκείας ξεκίνησε νὰ ἀναπτύσσεται ἕνα νέο χριστιανικὸ κέντρο, αὐτὸ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ γενικότερα οἱ ἅγιοι τόποι. Οἱ ἀνασκαφές πού ἔγιναν ἀπὸ τὴν ἁγία Ἐλένη γιὰ τὴν εὑρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου συνέβαλαν στὴν οἰκοδόμηση καὶ ἄλλων

ναῶν πού συνδέονταν μέ τή ζωή τοῦ Χριστοῦ. Ἡ προσκνηματικές ροές πρός τά Ἱεροσόλυμα καί ἡ παράδοση τῶν ἱεραποδημιῶν ἐνίσχυσε τή φήμη τῶν ἀγίων τόπων καί συνέβαλαν στήν ὀργάνωση τῶν μοναχικῶν ἀδελφοτήτων στήν Παλαιστίνη καί τό ὄρος Σινᾶ, ὅπου ἡ μοναχική ἀνθιση πρόσφερε ἀνθη λειτουργικά καί ποιητικές δημιουργίες πού ἐμπλούτισαν τό χριστιανικό ἐορτολόγιο. Πολλές γιορτές ἔχουν τήν ἀρχή τους ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή καί περιοχή.

ζ. Ἐνα ἐπίσης λαμπρό κέντρο λειτουργικῆς ἀναγέννησης ὑπήρξε καί ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Νέα Ρώμη, κατά τήν παράδοση. Ἐκεῖ ἀναχωνεύονται οἱ λειτουργικές παραδόσεις τῆς Θράκης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Ἀντιόχειας καί δημιουργεῖται ἕνα ἰσχυρό λειτουργικό κέντρο, τοῦ ὁποῦ ἡ λειτουργική πράξη θά ἐπηρεάσει ὅλη τήν Ἀνατολή. Στό τέλος ὁ λειτουργικός τύπος τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων, τῆς Κωνσταντινούπολης, θά ἐπικρατήσει σέ ὅλη τήν ὀρθοδοξία γιά λόγους βέβαια καθαρά ἱστορικούς, ἀφοῦ γιά χίλια χρόνια κρατοῦσε τά σκῆπτρα τῆς αὐτοκρατορίας.

η. Στή Δύση παράλληλα διαμορφώνεται τό λειτουργικό τυπικό, μέ ἐπιδράσεις, ἀναχωνεύσεις καί χρήση παλαιότερων λειτουργικῶν τύπων, καί δημιουργεῖται ἔτσι ὁ Δυτικός λειτουργικός τύπος. Ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι τύποι, ὁ Ἀμβροσιανός τῶν Μεδιολάνων, ὁ Γαλλικανικός τῆς Γαλατίας, ὁ Μοζαραβικός τῆς Ἰσπανίας, ὁ Κελτικός τῶν Βρετανικῶν νησιῶν καί ὁ τύπος τῆς Καρχηδόνας τῆς Βορείου Ἀφρικῆς ἔμειναν ὡς τοπικές παραδόσεις σέ κάποιες ἐκκλησιαστικές κοινότητες καί μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἀπορροφήθηκαν ἀπό τόν ἐπικρατήσαντα Ρωμαϊκό λειτουργικό τύπο.

θ. Ἐνας ἀρνητικός παράγοντας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν οἱ αἱρέσεις, οἱ ὁποῖες ὅμως συσπείρωσαν τήν Ἐκκλησία καί τά τελικά ἀποτελέσματα ἦταν χρήσιμα, γιατί, ἐνῶ οἱ αἱρετικοί χρησιμοποίησαν τήν ὑμνογραφία καί τήν ποίηση γιά νά περάσουν τίς δοξασίες του, ἡ Ἐκκλησία ἀντέδρασε μέ τόν ἴδιο τρόπο καί οἱ Πατέρες τῆς ἐποχῆς ἀπάντησαν μέ κείμενα, ποίηση καί ὑμνογραφήματα ἀπείρου κάλλους καί ἔτσι ἔγιναν φορεῖς τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας καί τοῦ αὐθεντικοῦ χριστιανικοῦ δόγματος.

δ) Ἀπό τήν Εἰκονομαχία ὡς τήν Ἑλωση (Θ' αἰ.-1453 μ.Χ.)

Εἶδαμε πῶς οἱ προηγούμενοι αἰῶνες, παρά τούς διωγμούς καί τά προβλήματα, ἦταν πραγματικά ἕνας μέγας σταθμός στήν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νά θεμελιώσῃ τίς βάσεις τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καί τῆς ἐμπέδωσης τῆς θεολογίας της, τόσο σέ θεωρητικό ὅσο καί σέ πρακτικό ἐπίπεδο, μιάς καί ἡ θεολογία δέν εἶναι μιά ἀπλή θεωρητική γνώση ἀλλά ζωή καί ἐμπειρικό ἐπίτευγμα. Ἐξ ἀπό αὐτή τή λογική ἡ Ἐκκλησία θρησκευοιοεῖται καί βέβαια στόχος της δέν εἶναι ἡ θρησκευοιοεῖση τοῦ κόσμου, ἀλλά ἡ ἐκκλησιαστικοιοεῖση, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ξεπερνᾷ τήν ἀτομικότητά του καί ἀποκτᾷ πρόσωπο πού διαλέγεται μέ τόν Θεό καί τόν ἄνθρωπο.

Ἡ περίοδος τῆς μεγάλης ἀκμῆς ὑποχώρησε καί τήν ἀκμή διαδέχτηκε κατ' ἀρχήν μιά περίοδος πού δέν θά τή λέγαμε παρακμῆς, ἀλλά δέν ἦταν καί ὁ χρυσός αἰώνας τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως δέν ὑπῆρξε καμιά στασιμότητα στό ἔργο καί τήν ἀνάπτυξη τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων. Οἱ Πατέρες πού προβάλλουν αὐτούς τούς αἰῶνες, ἰδιαίτερα τόν θ' ἕως καί τόν ιβ', δίνουν μιά νέα ὥθηση στή λειτουργική ζωή μέ τήν καλλιέργεια τῆς ὑμνογραφίας καί κυρίως στό εἶδος τῶν κανόνων. Ὁ μοναχισμός θά παίξει πρωτεύοντα ρόλο σ' αὐτή τήν ἐποχή καί τό μοναχικό τυπικό γίνεται ὀλοένα καί πιό ἐλκυστικό ἀπό τήν ἐνοριακή πράξη. Τό τυπικό του Ἁγίου Σάββα ἐπεξεργασμένο ἀπό τούς Στουδίτες μπαίνει δυναμικά στήν λειτουργική χρήση. Ἡ ὀρθόδοξη πίστη διαδίδεται στίς Σλαβικές χῶρες καί ὁ βυζαντινός λειτουργικός τύπος κερδίζει ἔδαφος στίς βόρειες χῶρες ἀλλά καί στήν Ἀνατολή καί μάλιστα στίς περιοχές τῶν ἀρχαίων πατριαρχείων τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τῆς Ἀντιόχειας.

Ἦδη ἀπό τήν μάχη τοῦ Ματζικέρτ (1071 μ.Χ.) οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι καί οἱ Ἀραβες κυριαρχοῦν στήν Ἀφρική καί τήν Ἑγγύς Ἀνατολή καί κατακτοῦν τήν Μικρά Ἀσία. Οἱ κατακτήσεις αὐτές θά ἐπιφέρουν σοβαρό πλῆγμα ὄχι μόνο στή ζωή τῶν λαῶν ἀλλά καί στή λατρεία τους καί οἱ δύσκολοι καιροί ἀρχίζουν πολύ νωρίτερα ἀπό τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1453.

Ἀπό τό τέλος τῆς προηγούμενης περιόδου θά σωθεῖ ἕνα βασικό καί χρήσιμο λειτουργικό χειρόγραφο, ὁ Βαρβερινός κώδικας (κώδι-

κας 336), πού χρονολογείται στό β' μισό του Η' αιώνα, μέ σημαντικές πληροφορίες γιά τήν λειτουργική πράξη. Ἡ λειτουργική ἔρευνα πλέον στηρίζεται σέ κάποιες βασικές πηγές πού κληροδότησαν οἱ προηγούμενοι χρόνοι καί ἔτσι διαφωτίζεται ἡ γνώση καί ἡ ἐξέλιξη τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων. Αὐτή τήν περίοδο καλλιεργεῖται καί τό εἶδος τῶν μυσταγωγικῶν ὑπομνημάτων, μέ τά ὁποῖα οἱ Πατέρες προσπαθοῦν νά μυήσουν τόν λαό στή λατρεία καί κυρίως μέ ποιμαντικό τρόπο νά ἐρμηνεύσουν τή λατρεία καί νά προβάλλουν τόν συμβολισμό τῶν τελετουργικῶν πράξεων. Τέτοια ὑπομνήματα ἔγραψαν ὁ (ψευδο)Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ὁ ἅγιος Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, ὁ (ψευδο) Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων, ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης καί ὁ ἅγιος Μάρκος ὁ Εὐγενικός. Οἱ περισσότεροι ὑπομνηματίζουν μόνο τή θεία λειτουργία, ἐνῶ ὁ Διονύσιος καί ὁ Συμεών ἀσχολοῦνται καί μέ τίς ἄλλες ἀκολουθίες, ὁ δέ Μάρκος μένει στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου μόνο.

ε) Οἱ μετά τήν Ἄλωση χρόνοι (ΙΕ'-ΙΘ' αἰ.)

Οἱ μετά τήν ἄλωση χρόνοι ἦταν περίοδος σκληρῆς δοκιμασίας καί πολλῶν προβλημάτων γιά ὅλη τήν Χριστιανοσύνη. Ἡ πίστη συντηρήθηκε μέσα ἀπό τή λατρεία, ἡ ὁποία θεωρητικά ἦταν ἐλεύθερη, ἀλλά οἱ πιέσεις πολλές καί ἀφόρητες πολλές φορές. Ἀναμφίβολα ἦταν μιά περίοδος συντήρησης καί στατικότητας, χωρίς περαιτέρω δυνατότητες ἐξέλιξης ἢ δημιουργικῆς ἀνάπτυξης. Ὁ μόνος παράγοντας πού ἀγωνίστηκε νά στηρίξει τή λατρεία ἦταν ὁ μοναχισμός, ὁ ὁποῖος στά μοναστήρια ἀσκοῦσε καί βίωνε τή λατρεία μέσα ἀπό τό καθιερωμένο μοναχικό τυπικό. Αὐτό εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τό μοναχικό τυπικό νά ἐπικρατήσει καί στήν ἐνοριακή πράξη, ὅσο αὐτό ἦταν ἐφικτό, καί τό ἀσματικό, ἢ λεγόμενο ἐνοριακό τυπικό, νά παύσει νά χρησιμοποιεῖται, ἀφοῦ προέβλεπε συνεχῆ καί δυναμική παρουσία λαοῦ στίς λειτουργικές τελετές. Σίγουρα ἡ Ἐκκλησία προσαρμόστηκε, ἀθέλητα, στήν νέα πραγματικότητα καί ἔκανε συντηρήσεις, ἀπλοποιήσεις, ἐπίσημες ἢ καί ἀνεπίσημες, ἀνάλογα μέ

τίς ποιμαντικές ανάγκες τοῦ λαοῦ. Τό βάπτισμα γινόταν πλέον κατ' οἶκον καί μάλιστα ἐκτός θείας λειτουργίας, τό ἴδιο καί οἱ γάμοι. Οἱ ἀκολουθίες περιορίστηκαν στίς ἀπόλυτα ἀπαραίτητες καί οἱ ἐσπερινές ἀκολουθίες μεταφέρθηκαν ἀκόμα καί τίς πρωινές ὥρες, γιά νά ἀντιμετωπιστεῖ ἡ λαίλαπα τοῦ ἰσλαμισμού. Οἱ λιτανεῖες ἐξέλιπαν σχεδόν παντελῶς. Οἱ ὕμνογραφική παραγωγή περιορίστηκε μόνο στίς νέες ἀκολουθίες τῶν νεομαρτύρων, πού πλουτίζαν αὐτή τήν περίοδο τήν Ἐκκλησία καί ἔγραφαν νέες σελίδες ἱστορίας. Περί τό τέλος τῆς τουρκοκρατίας ἐμφανίστηκε στό Ἅγιο Ὄρος τό κίνημα τῶν Κολυβάδων Πατέρων, πού ἔδωσαν μάχες γιά τή λατρεία, τή συχνή θεία μετάληψη καί τόν ἀναστάσιμο χαρακτήρα τῆς θείας λειτουργίας, καθῶς καί γιά τά ἀναστάσιμα προνόμια τῆς Κυριακῆς. Ἡ παρουσία τους ὑπῆρξε ὄντως εὐεργετική γιά τήν Ἐκκλησία, ἄν καί πολεμήθηκε σκληρά ἀπό παράγοντες πού ἔβλεπαν τήν ὑπόθεση τῆς λατρείας ὡς μιά ἀτομική ὑπόθεση ἀνθρώπων καί ὄχι ὡς δωρεά τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καί σωτηρίας». Οἱ Κολυβάδες ἦταν αὐτοί πού προέβαλλαν τόν ἠρωισμό τῶν Νεομαρτύρων καί ὑπῆρξαν στήριγμα πολλῶν μαρτύρων πού ἔδωσαν τή ζωή τους γιά τόν Χριστό, κάτω ἀπό τό ἰσλαμικό μαχαίρι. Κατέγραψαν τούς βίους των, ἔγραψαν ἀκολουθίες, συντάξαν συναξάρια διδακτικά γιά τόν λαό, καί ἔδωσαν μεγάλη ὠθηση στή λειτουργική κατήχηση κλήρου καί λαοῦ σέ καιρούς δύσκολους καί τραχεῖς.

Παράλληλα στή Δύση παρουσιάζεται μιά μεταρρυθμιστική κίνηση στή λατρεία, ἀπό πλευρᾶς τῶν Πρωτεσταντῶν, οἱ ὁποῖοι στήν προσπάθειά τους νά διορθώσουν τά κακῶς κείμενα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας, ἔφθασαν νά ἀπορρίψουν τή λειτουργική παράδοση, στό ὄνομα μιᾶς ἐπιστροφῆς στή λιτότητα τῆς λατρείας καί στά πρῶτα χρόνια του Χριστοῦ καί τῶν Ἀποστόλων. Μέ τήν κίνηση αὐτή ἐπῆλθε διάσταση καί κρίση στή Δυτική ἐκκλησία γιατί πίστευαν ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς λατρείας ἦταν ἀποτέλεσμα ἐπιβολῆς ἰουδαϊκῶν καί εἰδωλολατρικῶν προτύπων. Ἡ μορφή αὐτή τῆς «ἀποστολικῆς λατρείας» πού εἰσηγήθηκαν ἀπερρίφθη ἀπό τήν Ρωμαιοκαθολική ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔμεινε σταθερή στήν διαμορφωθεῖσα ἐπί αἰῶνες

παράδοση, ἀφοῦ εἶχε τήν ἀγωνία τῆς λειτουργικῆς παράδοσης, καί φρόντισε μέ τήν ἐν Τριδέντῳ σύνοδο (1545-1563) νά στηρίξει τήν νομιμότητα τῶν λειτουργικῶν μορφῶν καί νά ἀποκαθάρει ὅσο ἦταν δυνατόν τή λατρεία της.

Μάλιστα θά πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ὁλος αὐτός ὁ προβληματισμός στή Δύση συνέβαλε στό νά ὑπάρξει μιὰ στροφή καί ἕνα ἐνδιαφέρον γιά τήν παράδοση τῆς Ἀνατολῆς καί διάσημοι λειτουργιολόγοι τῆς Δύσης νά ἀσχοληθοῦν καί νά προωθήσουν τίς λειτουργικές σπουδές τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης λειτουργικῆς παράδοσης, μέ πρῶτους τους Renaudot, Assemani, Gabrol, Goar καί ἄλλους.

ζ) Ἡ λατρεία κατά τούς νεώτερους χρόνους (Κ'-ΚΑ' αἰ.)

Τά θέματα τῆς λατρείας εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπασχόλησαν τίς ἐκκλησίες κατά καιρούς καί αὐτό ὑπογραμμίζει τό ἐνδιαφέρον γιά μιὰ λατρεία «μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας», πού θά κινεῖται στά χνάρια τῆς παράδοσης καί τῆς θεολογικῆς ἐμπειρίας. Στή Δύση κατά τίς ἀρχές τοῦ Κ' αἰῶνα ἐμφανίστηκε ἡ λεγόμενη «Λειτουργική κίνηση», ἡ ὁποία μέ διάφορους τρόπους, συνέδρια, ἔρευνα, κείμενα, περιοδικά καί φυλλάδια, προσπάθησε νά στρέψει τό ἐνδιαφέρον καί νά φέρει στό προσκήνιο τά χρονίζοντα προβλήματα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς λατρείας. Βασικός στόχος ὁ ἐκσυγχρονισμός τῆς λατρείας, ἡ ἐπιστροφή σέ πιό γνήσια πρότυπα λατρείας, καί κυρίως νά ἀποκαταστήσει στίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων τή λατρεία, ἡ ὁποία τελοῦνταν ἀκόμα στή λατινική γλώσσα, πού ἦταν μιὰ ἀκόμη τροχόπεδη στήν κατανόηση καί τή μετοχή στά μυστήρια. Ἡ Β' Βατικάνειος Σύνοδος (1961-1965) ὑπῆρξε ἡ εὐκαιρία γιά μεταρρύθμιση καί προχώρησε μέ σημαντικά βήματα στά θέματα τῆς γλώσσας, ὅπου καθιέρωσε νά τελεῖται ἡ λατρεία στή γλώσσα τοῦ κάθε λαοῦ καί ὄχι μόνο στή Λατινική, στήν ἀναμόρφωση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, στή χρήση τεσσάρων ἀναφορῶν, στήν αἰσθητική των ἀμφίων, στόν ἀποκαθαρισμό τοῦ ἑορτολογίου, στόν καταρτισμό τῶν ἀναγνωσμάτων τῆς λατρείας, στήν ἀνάγνωση ὅλης τῆς Ἀγίας Γραφῆς κατά τό λειτουργικό ἔτος, στήν ψαλμωδία ὅλου του λαοῦ καί κυρίως στή μετάληψη τοῦ λαοῦ καί ἀπό τά δύο εὐχαριστιακά εἶδη.

Στήν Ἀνατολή, παρά τόν πειρασμό τῆς ἐκκοσμίκευσης, ἡ λατρεία συνέχισε νά πορεύεται τόν παραδοσιακό δρόμο καί κράτησε ἕνα στενό δεσμό μέ τόν πιστεύοντα λαό. Ἐξ μὴ λησμονοῦμε ὅτι ἡ τουρκοκρατία τῶν 400 χρόνων ἐπέβαλε ἄρκετά βαριά τή σκιά της πάνω στόν ὀρθόδοξο κόσμο, πού καί μετά τήν ἀπελευθέρωση χρειάστηκε πολὺς ἀγῶνας γιά νά ξαναβρεῖ τόν βηματισμό του. Ἡ παιδεία στήν προκειμένη περίπτωση ἔπαιξε ἕναν σημαντικότερο ρόλο στή μὀρφωση τοῦ λαοῦ καί κυρίως τοῦ κλήρου, καί οἱ θεολογικές σχολές ἀνέλαβαν τήν μὀρφωση κληρικῶν καί λαϊκῶν θεολόγων, οἱ ὅποιοι μέ τήν ἀπαιτούμενη γνώση ἀνέλαβαν νά διδάξουν στήν ἔνορία καί τό σχολεῖο τά τῆς θείας λατρείας καί νά ξαναφέρουν τή θεία λειτουργία στό κέντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητας, διδάσκοντας ὅτι ἐκτός τῆς θείας λειτουργίας καμιά θεωρία καί καμιά ψιλὴ θεολογία δέν μπορεῖ νά σταθεῖ, μακριά ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς χάριτος καί τῆ μετοχή στήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ἐγινε προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τῶν προβλημάτων πού προέκυψαν στό διάβα τῶν αἰῶνων καί καταρτίσθηκε κατάλογος αὐτῶν πρὸς συζήτηση στήν μέλλουσα νά συνέλθει Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος. Περὶ τό 1930 τό Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο συνέστησε εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς λατρείας, κυρίως γιά νά λύσει προβλήματα τοῦ τυπικοῦ καί τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἡ ὁποία ὅμως λόγω τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τελείωσε τό ἔργο τῆς ἄδοξα. Καρπὸς αὐτῆς τῆς προσπάθειας ὑπῆρξε ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ καθηγητῆ Παναγιώτη Τρεμπέλα, ὁ ὁποῖος ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς κατόρθωσε καί ὀλοκλήρωσε τήν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου τῶν ἐν χρῆσει λειτουργιῶν, μέ βάση τὰ χειρόγραφα τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, καθὼς καί δύο τόμους γιά τό Εὐχολόγιο.

Τό 2016 (16-25 Ἰουνίου) συνήλθε τελικὰ ἡ Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος στήν Κρήτη καί στό πλαίσιο τῶν συνεδριῶν της ἐξέτασε πολλὰ καί φλέγοντα ζητήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ὅμως δέν συζητήθηκαν τελικὰ τὰ φλέγοντα ζητήματα λειτουργικοῦ ἔνδιαφέροντος τὰ ὁποῖα ἦταν ἐξ ἀρχῆς στόν κατάλογο τῶν θεμάτων καί τὰ ὁποῖα ἦταν:

- α) Τό ζήτημα τοῦ κοινοῦ ἡμερολογίου.
 β) Ὁ γάμος τῶν ἱερέων καί τῶν διακόνων μετά τήν χειροτονία.
 γ) Ὁ δεῦτερος γάμος τῶν χηρευσάντων κληρικῶν.
 δ) Τό ὄριο ἡλικίας τῶν ποιμεναρχῶν.
 ε) Ἡ ἐξωτερική περιβολή τῶν κληρικῶν.
 στ) Ἡ καθιέρωση ὁμοιομόρφου τρόπου εἰσδοχῆς στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῶν ἑτεροδόξων χριστιανῶν μεταστρεφομένων.
 ζ) Σύνταξη καί ἔκδοση ἐνιαίας Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας Πίστεως.
 η) Ἡ ἀνακατανομή τῶν βιβλικῶν περικοπῶν στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας.
 θ) Ἡ ἀναπροσαρμογή τῶν περί νηστείας ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων, συμφώνως πρός τίς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.
 ι) Ἡ διανομή τοῦ Ἁγίου Μύρου.
 ια) Ἡ τήρηση τῶν ὄρων τῶν ἰδρυτικῶν Τόμων τῶν κατά τόπους αὐτοκεφάλων καί αὐτονόμων Ἐκκλησιῶν.
 ιβ) Ὁ τρόπος κατατάξεως ἁγίων στό Ἁγιολόγιο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.
 ιγ) Ἡ εὐθανασία.
 ιδ) Ἡ καύση τῶν νεκρῶν.
 ιε) Ἡ πληρέστερη συμμετοχή τῶν λαϊκῶν στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας.
 ιστ) Τό Αὐτοκέφαλον καί ὁ τρόπος ἀνακηρύξεως αὐτοῦ.
 ιζ) Τά Δίπτυχα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.
- Ὅμως ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι τό ὅλο πνεῦμα τῆς Συνόδου εἶχε ἐπίκεντρο τήν εὐχαριστία καί ἡ ὅλη θεολογική προσέγγιση τῶν θεμάτων ἔγινε μέ βάση τήν εὐχαριστιακή ὄντολογία.
- Στό ἀνακοινωθέν τῆς Συνόδου ἀναφέρονται ἐπί λέξει τά ἑξῆς: «Βασική προτεραιότητα τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου ὑπῆρξε ἡ διακήρυξη τῆς ἐνότητος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Στηριγμένη στή Θεία Εὐχαριστία καί τήν Ἀποστολική Διαδοχή τῶν Ἐπισκόπων, ἡ ὑφισταμένη ἐνότητα εἶναι ἀνάγκη νά ἐνισχύεται καί νά φέρνει νέους καρπούς. Ἡ Μία, Ἁγία, Καθολική καί Ἀποστολική Ἐκκλησία εἶναι Θεανθρώπινη κοινωνία, πρόγευση καί βίωση τῶν Ἐσχάτων ἐντός τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ὡς μία διαρκῆς Πεντηκοστή εἶναι

ἀσίγαστη προφητική φωνή, παρουσία καί μαρτυρία τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ τῆς ἀγάπης. Πιστή στήν ὁμόφωνη Ἀποστολική Παράδοση καί μυστηριακή ἐμπειρία ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τήν αὐθεντική συνέχεια τῆς Μιάς, Ἁγίας, Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁμολογεῖται στό Σύμβολο τῆς Πίστεως καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τή διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία μας βιώνει τό μυστήριο τῆς Θείας Οἰκονομίας στή μυστηριακή της ζωή μέ ἐπίκεντρο τή Θεία Εὐχαριστία».

Στή συνέχεια ὄλων των προσπαθειῶν τῆς Ἐκκλησίας μπορούμε νά καταγράψουμε τίς ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἀπό τήν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, πού εἶναι ἡ αἰχμή τοῦ δόρατος τῶν ἐκδοτικῶν προσπαθειῶν τῆς Ἐκκλησίας, γράφτηκαν νέες ἀκολουθίες γιά ἀγίους καί νεομάρτυρες, δημιουργήθηκαν σχολές βυζαντινῆς μουσικῆς γιά τήν καλύτερη μόρφωση τῶν ἱεροψαλτῶν, καθῶς καί σχολές ἀγιογραφίας, ἀφοῦ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας ἔπαιζε πάντα ἕναν σοβαρό παιδαγωγικό ρόλο στήν ἀγωγή τοῦ λαοῦ, μέσα ἀπό τά «βιβλία τῶν ἀγραμμάτων», ὅπως ἤθελαν τίς εἰκόνες. Ἡ τεχνολογία εἰσβάλλει δυναμικά στήν ἐκκλησιαστική πραγματικότητα, καθῶς οἱ ναοί πλημμυρίζουν μέ φῶς, μικρόφωνα, κόρνες, λαμπτήρες, πολυελαίους κ.λπ. Βέβαια σέ ὅλη αὐτή τήν «βιαία πνοή τοῦ πολιτισμοῦ», πού δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τήν «βιαία πνοή» τῆς Πεντηκοστῆς, ἔγιναν καί λάθη καί σφάλματα, πού ἀλλοίωσαν τό πνεῦμα καί τήν τάξη τῆς λατρείας, μέ ἀποτέλεσμα νά θεωροῦμε καλό ὅτιδῆποτε εἶχε τόν χαρακτηρισμό ὡς «βυζαντινή τέχνη», νά εἰσάγεται ἄκριτα στήν Ἐκκλησία καί νά δημιουργεῖ μιὰ νέα πραγματικότητα πού διεκδικοῦσε τήν φήμη τῆς παράδοσης. Ὁ ὑπερβάλλον ζήλος, γιά τή λατρεία, ὀρισμένων ἀνθρώπων δημιούργησε συνθήκες πού κάθε ἄλλο παρά σωστές φαίνονται, σύμφωνα μέ τή λογική της λατρείας, ἡ ὁποία διακρίνονταν πάντα ἀπό μιὰ δωρικότητα, ἀπλότητα καί ἀρχοντική ὁμορφιά. Ὅλα αὐτά δυστυχῶς ἔμειναν ὡς σκουριά τῆς πολυκαιρίας, πού δύσκολα σήμερα μπορούμε νά ἀποκαθάρουμε, ἄν δέν παρθοῦν κάποιες ἀποφάσεις καθοριστικές. Κοινή λατρεία δέν σημαίνει αὐτονόμηση καί ἀτομικό γοῦστο, οὔτε ἡ ἀτομική εὐλάβεια μπορεῖ νά γίνει καθοριστικός

παράγοντας στην κοινή ζωή και κοινή λατρεία της Ἐκκλησίας. Ἡ ὑπακοή στην Ἐκκλησία και στό πνεῦμα τῆς κοινῆς λειτουργικῆς παράδοσης εἶναι ἡ ἀφετηρία γιά ὅ,τι ἐπιχειρεῖται στό ναό και τή λατρεία. Ἡ εὐλάβεια τοῦ ἑνός, ἢ τῶν ὀλίγων, δέν μπορεῖ νά ξεπερνᾷ τήν εὐλάβεια τῶν Πατέρων, οἱ ὁποῖοι θεσμοθέτησαν και ὀργάνωσαν τή λατρεία μέ πνεῦμα ἀγάπης και ταπεινώσεως, και ἡ τάση γιά προβολή μιᾶς ἰδεοληπτικῆς αὐτοκρατορικῆς λογικῆς του «νενίκησά σε, Σολομών», δέν ἐπιτρέπεται νά ταλαιπωρεῖ τήν ἐκκλησία, ἀλλά κυρίως τούς πιστούς, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦν τήν ἀπλότητα και ταπεινότητα τῆς λατρείας σέ κάθε περίπτωση, ἀνατρέχοντας σέ ἐξωκκλήσια και μοναστήρια, ἐπιζητώντας τήν ἡρεμία και τήν γαλήνη τῆς ταπεινώσεως. Ἡ λειτουργική μας παράδοση εἶναι ἀκριβῆ στην πτωχεία της, γιατί ἐκφράζει τήν ταπείνωση τῆς φάτνης, τόν ἐξευτελισμό τοῦ σταυρικοῦ θανάτου και τήν χαρμόσυνη Ἀνάσταση τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Δέν χρειάζεται ἐπομένως ὁ χρυσός και ὁ ἄργυρος γιά νά φανεῖ ἡ δόξα τῆς Ἀνάστασης και ἡ λαμπρότητα τῆς θείας ἀγάπης. Εὐλάβεια σημαίνει ταπεινή ὑποταγή στους θεσμούς και ὄχι στην ἀύθαιρσία τῶν ἀτομικῶν δοκησιοφυῶν. Ἡ καλή ἔγνοια γιά τά λειτουργικά θέματα προϋποθέτει καλή γνώση τῶν πηγῶν και τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας μας, και μόνο ἔτσι ἐπιτυγχάνεται ἡ τήρηση τοῦ γράμματος και τοῦ πνεύματος τῆς λατρείας.

2. Ὁ χριστιανικός ναός - Ἱστορική εξέλιξη

Ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ναοῦ εἶναι ἐμφανής σέ ὅλες τίς θρησκευτικές, ὡς τόπος ἱερός, κατοικία τοῦ Θεοῦ καί συνάντησης ἀνθρώπου μέ τόν Θεό. Στήν Ἰουδαϊκή παράδοση ὑπάρχει ἕνας ναός, ὁ Ναός τοῦ Σολομώντα ὁ ὁποῖος χωρίζονταν στά Ἅγια των Ἁγίων, ὅπου φυλάσσονταν ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών, ἡ Κιβωτός τῆς Διαθήκης, οἱ πλάκες τοῦ Νόμου καί ἡ Στάμνος μέ τό μάνα. Στόν χώρο αὐτό εἰσέρχονταν μόνο ὁ ἀρχιερεὺς, «ἅπαξ τοῦ ἔνιαυτοῦ», δηλ. μία φορά τό χρόνο κατά τήν ἑορτή τοῦ ἔξιλασμοῦ.

Στόν κυρίως Ναό εἰσέρχονταν μόνο οἱ ἱερεῖς γιά τήν προσφορά τοῦ θυμιάματος, τό ἄναμμα τῆς ἐπτάφωτης λυχνίας καί τήν ἀνανέωση τῶν 12 ἄρτων τῆς προθέσεως. Ὁ λαός ἔμενε στόν αὐλαιο χώρο, δηλ. στό αἶθριο, ὅπου προσέφερε τίς θυσίες του καί τίς προσφορές του.

Στήν εἰδωλολατρεία ὑπῆρχαν πολλοί ναοί. Τό κοινό στοιχεῖο μέ τούς Ἰουδαίους ἦταν ὅτι θεωροῦνταν ἡ κατοικία τῶν θεῶν. Στό ἱερό τοῦ ναοῦ ἔμπαινε μόνο ὁ ἱερεὺς ἢ ἡ ἱέρεια. Ὁ λαός ἔμενε ἐκτός του ναοῦ στόν αὐλαιο χώρο, ὅπου καί ἡ προσφορά θυσιῶν.

Στήν χριστιανική πίστη ὁ ναός εἶναι ὁ «οἶκος τοῦ Πατρός», «τόπος ἁγίος», «ἐκκλησιαστήριο», «τόπος οὐράνιος ἐν ᾧ ὁ Θεὸς ὁ ἐπουράνιος ἐνοικεῖ καί ἐμπεριπατεῖ», σύναξη τῶν παιδιῶν τοῦ Θεοῦ, τόπος κοινωνίας Θεοῦ καί ἀνθρώπων. Λέγεται παράλληλα καί ἐκκλησία, δηλαδή σύναξη τοῦ λαοῦ γιά τήν τέλεση τῆς θείας λατρείας (Λατρεία = ἔργο λαοῦ).

Μέ βάση αὐτά λοιπόν τά κοινά σχεδόν πρότυπα καί ἰδέες περί τοῦ ναοῦ διαμορφώθηκε καί ἡ ἀρχιτεκτονική δομή τῶν ναῶν. Χρειαζόταν ἐπομένως κτήρια μεγάλα καί εὐρύχωρα γιά νά καλύψουν τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῶν πιστῶν.

Ἐτσι διαμορφώθηκε κατ' ἀρχὴν ὁ τύπος τῆς Χριστιανικῆς Βασιλικῆς, κατ' ἀπομίμηση τῶν μεγάλων δημόσιων χώρων, τήν αἴθουσα

τοῦ θρόνου τοῦ βασιλέως, αἵθουσες δικαστηρίων κ.λπ., τά ὅποια ἦταν μεγάλα ἐπιμήκη κτήρια.

Ἡ διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς Βασιλικῆς ἦταν ἀπλή καί λειτουργική. Ἦταν μονόκλιτη, τρίκλιτη, πεντάκλιτη ἀκόμη καί ἐννιάκλιτη καί ἀργότερα μέ τροῦλο. Ἦταν στραμμένος ὁ ναός πρὸς ἀνατολάς, γιά συμβολικούς λόγους συνάντησης μέ τόν ἥλιο Χριστό, τό φῶς τό ἀληθινό, τήν ἀνατολή τῆς νέας ζωῆς, ἀλλά καί γιατί πρὸς τά ἐκεῖ ἦταν στραμμένος καί ὁ ναός στήν Ἱερουσαλήμ. Ὁ ναός περιελάμβανε τό ἱερό βῆμα, χῶρο κατ' ἐξοχήν τῶν ἱερέων. Τόν κυρίως ναό, ὁ ὅποιος δέχονταν τούς πιστούς, καί τόν νάρθηκα, ὅπου ἔμεναν καί παρακολουθοῦσαν τά τελούμενα οἱ μὴ βαπτισμένοι, δηλ. οἱ κατηχούμενοι. Ὑπῆρχε ἀκόμη ὁ ἐξωνάρθηκας καί ἡ φιάλη γιά τούς καθαρμούς καί τόν ἀγιασμό.

Στό ἱερό Βῆμα, ὑπῆρχε ἡ ἀγία Τράπεζα (σύμβολο τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ), τό Σύνθρονο (καθίσματα τῶν λειτουργῶν ἱερέων καί ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου) (Εἰκ. 1-2), ἡ Πρόθεση καί τό Διακονικό (σκευοφυλάκιο-γιά φύλαξη σκευῶν καί ἀμφίων). Τό ἱερό βῆμα χωρίζονταν ἀπό τόν κυρίως ναό μέ τό τέμπλο, τό ὅποιο μέχρι τόν 6-7 αἰώνα μ.Χ. (παλαιοχριστιανική περίοδος) ἦταν χαμηλό, μέ θωράκια στό ὕψος τοῦ ἑνός μέτρου, καί πάνω τοποθετημένες τίς εἰκόνες. Ἀργότερα τά τέμπλα ἔφτασαν στό γνωστό σημερινό ὕψος, μέ τίς δεσποτικές εἰκόνες καί τίς εἰκόνες τῶν Ἀποστόλων ἢ τοῦ Δωδεκαόρτου.

Στόν κυρίως ναό, κατ' ἀρχήν στό κέντρο, ἦταν τοποθετημένος ὁ ἄμβωνας, τά ἀναλόγια, καί ὁ θρόνος τοῦ ἀρχιερέα γιά τίς χοροστασίες δίπλα στό δεξί ἀναλόγιο. Ἀργότερα ὁ ἄμβωνας μεταφέρθηκε στό βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης ὑπῆρχαν καί στασίδια, καί ὄχι καθίσματα, γιά τήν στήριξη τῶν γερόντων καί τῶν ἀδυνάτων, γιά νά τονιστεῖ τό ἀσκητικό πνεῦμα τῆς λατρείας. Σέ κάποιους ναούς σέ εἰδικά διαμορφωμένους χώρους, ὡς προσκτίσματα, ὑπῆρχαν τά Βαπτιστήρια γιά τίς βαπτίσεις τῶν ἐνηλίκων. Μετά τήν καθιέρωση ὁμως τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, σταδιακά καταργήθηκαν τά βαπτιστήρια καί οἱ βαπτίσεις γίνονται πλέον στήν κολυμβήθρα.

Αυτό που αξίζει να σημειώσουμε και να υπογραμμίσουμε σήμερα, για την ναοδομική τέχνη και την αισθητική της, είναι η προσοχή που απαιτείται στην οικοδόμηση ενός ναού, λαμβανομένου υπ' όψιν ότι ο ναός δεν είναι ένα οποιοδήποτε κτήριο, ανάμεσα στα τόσα άλλα, που θα μπορούσε η αισθητική του αντίληψη να είναι απλώς ένα επίτευγμα μιας αρχιτεκτονικής ιδιοφυΐας, αλλά ένα κομμάτι του ουρανού πάνω στη γη, όπου η συνάντηση Θεού και ανθρώπου τόν καθιστά «οἶκο Κυρίου». Ἡ αρχιτεκτονική του δομῆ, ἀφενός πρέπει νά ἐξυπηρετεῖ καί νά καλύπτει τίς τελετουργικές ἀνάγκες, ἀλλά καί νά βοηθᾷ τόν πιστό νά αἰσθανθεῖ σέ οἶκεο περιβάλλον, χωρίς νά τοῦ προκαλεῖ αἰσθήματα μειονεξίας, ἐξ αἰτίας τῆς χλιδῆς καί τοῦ ἐξεζητημένου πλούτου, καί ἀφετέρου νά βιώνει τό γεγονός τῆς ἐπιστροφῆς στό σπίτι τοῦ Πατέρα, ὅπου τόν περιμένει τό δεῖπνο τῆς Βασιλείας καί ὁ «μόσχος ὁ σιτευτός», ὅπου θά συναντᾷ τόν Θεό, τόν ἀδελφό, τούς ἁγίους οἱ ὅποιοι ἀναπαύονται πάνω στους τοίχους καί τά τόξα τοῦ ναοῦ καί τονίζουν ἀκόμα περισσότερο αὐτό που ἔλεγε ὁ νομπελίστας ποιητής μας Γιώργος Σεφέρης, ὅτι: «Μπαίνοντας σέ ἕνα ναό, συναντᾷς τήν οἰκογένειά σου».

Αὐτό σημαίνει ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ γνώση ὄχι ἀπλά μιᾶς ἀρχιτεκτονικῆς γνώσης, ἀλλά κυρίως τῆς θεολογίας τῆς λατρείας, ὥστε τό οἰκοδόμημα νά εἶναι πλήρως ἐνταγμένο στήν ὑπηρεσία τῆς λατρείας καί κατ' ἐπέκταση στήν ὑποστήριξη τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄν ὁ ναός δέν ὀδηγεῖ στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, δέν εἶναι ἐκκλησιαστήριο, ἀλλά χώρος συνάθροισης ἀνθρώπων. Οἱ παλαιοί ναοδομοί εἶχαν αὐτή τήν αἴσθηση καί ἀγωνία, γι' αὐτό διαβάζουμε σέ κείμενα γιά τόν τρόπο ἀνοικοδόμησης τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Κωνσταντινούπολη, ἀλλά καί μετέπειτα σέ ναούς κυρίως μοναστηριῶν, ὅτι δέν φρόντιζαν ἀπλά γιά τά καλά ὑλικά οἰκοδομῆς, ἀλλά γιά τή συμφωνία τοῦ κτηρίου μέ τή λογική τῆς λατρείας, μέ τή χρήση τοῦ φυσικοῦ φωτός γιά νά καλύψει ὅλες τίς ἀνάγκες τοῦ χώρου ἀπό φυλακῆς πρωίας μέχρι νυκτός, καθώς ἐπίσης μεγάλη μέριμνα ὑπῆρχε καί γιά τήν ἀκουστική τῶν κτηρίων μέ εἰδικές ἐντοιχισμένες κεραμικές κατασκευές. Ἀκόμα ἤξεραν, μετά λόγου γνώσεως,

πώς ὅ,τι ἔκτιζαν δέν ἦταν ἐφήμερο καί μικρῆς διάρκειας, ἀλλά ἔπρεπε νά ἀντέξει στήν ἱστορία καί τόν χρόνο, ἔπρεπε νά ἀφήσει τό ἀποτύπωμα τοῦ αἰῶνα πού χτίστηκε, ὡς προσφορά στήν οἰκουμένη καί στόν Θεό Πατέρα.

Ἡ μέριμνα τῶν οἰκοδόμων δέν κινουῦνταν ἀπλά μέ τά δικά τους κριτήρια καί τίς οἰκοδομικές τους ἀνάγκες, ἀλλά ἔπρεπε νά καλύψουν καί ὅλες τίς ἀνάγκες τῶν ἀγιογράφων πού, στούς καλά σοβαντισμένους τοίχους, θά ἱστοροῦσαν τή ζωή τοῦ Χριστοῦ καί θά ξεδίπλωναν τίς σελίδες τοῦ Εὐαγγελίου πάνω στίς καμάρες καί τά τόξα τοῦ ναοῦ, ὅπου ἡ εἰκονογραφημένη πλέον ἱστορία τῆς ἐκκλησίας θά γινόταν ἕνα ἀνοιχτό βιβλίο στά μάτια τῶν πιστῶν καί θά πρόσφερε ὁμορφιά καί γνώση καί ἀγωγή αἰσθητική.

3. Τά λειτουργικά σκεύη

Κατά τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἀλλά καί τῶν ἄλλων ἀκολουθιῶν ἀπαιτεῖται ἡ χρήση ὀρισμένων σκευῶν, πού ἔχουν καθιερωθεῖ ὡς λειτουργικά σκεύη καί ἡ χρήση τους ἀπαγορεύεται σέ ἄλλες καθημερινές κοινές χρήσεις. Πρόκειται γιά σκεύη κατασκευασμένα ἀπό μέταλλο κυρίως ἢ ἄλλο ὑλικό, πού ὑπαγορεύεται ἀπό τή χρήση τους, τή δεοντολογία ἢ ἀκόμα καί τόν συμβολισμό τους.

α) Δίσκος ἢ δισκάριο (Εἰκ. 3)

Εἶναι ἀβαθῆς μικρός μεταλλικός δίσκος πού δέχεται τόν ἅγιο ἄρτο τῆς θείας εὐχαριστίας. Εἰκονίζει συμβολικά τήν κλίνη, κατά τόν Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως, πού δέχτηκε τό σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, τόν οὐρανό κατά τόν ἅγιο Συμεών «καί διὰ τοῦτο κυκλοτερῆς ἐστὶ», ὁ δέ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων γράφει πῶς «προσκομίζοντες τόν ἄρτον καί ἀποτιθέντες αὐτὸν ἐν τῷ δίσκῳ, ὡς ἐν νεφέλῃ, λέγομεν...». Τό κυκλικό σχῆμα τοῦ δίσκου προσπαθώντας νά ἐρμηνεύσει ὁ Γερμανός λέει ὅτι: «Τὸν κύκλον τοῦ οὐρανοῦ ἐμφαίνει ἐν ἡμῖν ἐν μικρᾷ περιγραφῇ τὸν νοητὸν ἥλιον Χριστὸν χωρῶν», ἀλλά καί τά εὐλαβικά χέρια τοῦ Ἰωσήφ καί τοῦ Νικοδήμου πού παρέλαβαν τό σῶμα τοῦ Ἰησοῦ πρὸς ἐνταφιασμό.

Στόν δίσκο ἀποτίθεται ὁ Ἄμνος, δηλαδή ὁ ἅγιος ἄρτος, ὁ ὁποῖος εἰσοδεύεται κατά τήν Μεγάλη Εἴσοδο γιά νά καθαγιαστεῖ πάνω στήν ἀγία Τράπεζα. Ἄλλοτε τόν συναντᾶμε μέ χαμηλή βάση καί ἄλλοτε χωρίς βάση. Στίς ἀρχαιότερες εἰκονογραφικές μαρτυρίες τόν βλέπουμε χωρίς βάση, ὅμως ἀργότερα καί κυρίως μετὰ τήν ἐξέλιξη τῆς ἀργυροχρυσοχοΐας κυρίως κατασκευάζεται μέ βάση, στή μορφή πού τόν ἔχουμε σήμερα. Ἡ εἰκονογραφία, πού εἶναι ἓνα πολύ καλό λειτουργικό ὑπόμνημα, μᾶς δίνει τήν πληροφορία γιά εἰσόδευση στή Μεγάλη Εἴσοδο πολλῶν δισκαρίων, καί τήν πράξη αὐτή βεβαι-

ώνει και ὁ κώδικας 754 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, πού κάνει λόγο περί τοῦ διακόνου, «τὸν ἅγιον δίσκον κρατῶν καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ οἱ κρατοῦντες τοὺς δίσκους καὶ τοὺς κρατήρας». Αὐτὴ ἡ πρακτικὴ βεβαίως ἐξυπηρετοῦσε τοὺς μεγάλους ναοὺς, ὅπου προφανῶς οἱ διάκονοι συγκεντρῶνοντας τίς προσφορὰς τῶν πιστῶν ἐπέλεγαν καὶ εἰσόδευαν πολλοὺς ἄρτους γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς θείας λειτουργίας τὸ ἴδιο γινόταν καὶ μέ τοὺς «κρατήρες», δηλαδή τὰ ἅγια ποτήρια, πού ἔβαζαν μέρος ἀπὸ ὅλες τίς προσφορὰς τοῦ λαοῦ σέ οἶνο. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι ἡ ζωγραφικὴ διασώζει τὸν σωστό τύπο εἰσοδεύσεως τοῦ ἁγίου ἄρτου, ὅπως τὸ θέλουν οἱ τυπικὲς διατάξεις καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοση, ἡ ὁποία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «ὁ ἱερεὺς τὸν ἅγιον δίσκον ἄρας, τίθησιν ἐπάνω τῆς κορυφῆς τοῦ διακόνου». Τὴν ἴδια μαρτυρία μᾶς δίνει καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ὅτι: «ὁ ἱερεὺς ἔρχεται ἐπὶ τὰ δῶρα καὶ ἀνελόμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κοσμίως ἔξεισι...», καθὼς καὶ ὁ Ἰωάννης Ναθαναὴλ γράφει: «καὶ λαβῶν ταῦτα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, πολλὰ κοσμίως, ἐξέρχεται». Αὐτὸ γινόταν γιὰ τὸ ἅγιον ἄρτος εἶναι τὸ σύμβολο τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ βασιλέως Χριστοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ σῶμα αἶρονταν σέ κοινὴ θέα, ὅπως ὁ βασιλεὺς ὄδευε στὰ Ἱεροσόλυμα «διὰ τὸ παθεῖν». Ἡ λειτουργικὴ πράξη πολλὰς φορὰς εἶχε κοινὰ στοιχεῖα μέ τὴν τάξη τοῦ παλατίου, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας εἰσέρχονταν στὴν βασιλεύουσα μετὰ τὴν μάχη εἴτε νικητῆς εἴτε νεκρός, πάνω σε μιὰ ἀσπίδα, καὶ ἐευφημοῦνταν ἀπὸ τὸν λαό του. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων κάνοντας λόγο μιλάει γιὰ ἕναν ἄρτο κατὰ τὴν Παύλεια ρήση «εἷς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν. Οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου ἐσθίομεν». Τότε πῶς ἐξηγεῖται ἡ παρουσία πολλῶν δίσκων νὰ εἰσοδεύονται; Ἡ ἐξήγησις εἶναι ἀπλή, ἐπειδὴ προσφέρονται πολλοὶ ἄρτοι, ὁ ἱερεὺς ἀπὸ τὸν ἕνα ἔβγαζε τὸν ἀμνὸ, ἀπὸ τὸν ἄλλον τὴν μερίδα τῆς Παναγίας, ἀπὸ ἄλλον τῶν Ἀγγέλων, καὶ ἀπὸ ἄλλον τίς μερίδες τῶν ζώντων καὶ τῶν τεθνεώτων. Πάντως ἡ παράδοσις τῶν πολλῶν ἄρτων μαρτυρεῖται ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁριγένη.

β) Τό ἅγιο ποτήριο

Ἐνα ἀπό τὰ βασικότερα σκευή τῆς θείας εὐχαριστίας εἶναι τό ἅγιο ποτήριο ἢ «ποτήριον μυστικόν», ὅπως τό ἀποκαλεῖ ὁ Μέγας Ἄθανάσιος, «ρύσιον ποτήριον» ἢ «κρατήρα» ὅπως τό θέλει ὁ Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, καί «ποτήριον εὐλογίας», κατά τόν ἀπόστολο Παῦλο. Εἶναι αὐτό πού συγκεντρώνει τήν ποσότητα τοῦ οἴνου, πού προσφέρουν οἱ πιστοί, κατά τήν προσκομιδή. Στή μακρόχρονη παρουσία του στή λατρεία ἐμφανίστηκε ὡς ξύλινο, μεταλικό ἀπό διάφορα μέταλλα, ὡς γυάλινο, ἀργυρό καί βεβαίως χρυσό. Στους Λατίνους φέρεται ὡς «calix», δηλαδή «κύλιξ», ὅμως στήν Ἀνατολή ἐπεκράτησε ὡς κύπελλο, ὡς κρατήρας καί ὡς ποτήριο. Ὁ ἅγιος Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως λέει πῶς «ὁ κρατήρ ἐστὶ τὸ ρύσιον ποτήριον, ὅπερ δέδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἐν τῷ δείπνῳ». Ὡς πρὸς τή μορφή ἐμφανίζεται σέ διάφορους τύπους. Ἄλλα ἔχουν ἡμισφαιρικό κρατήρα καί στηρίζονται σέ βάση, ἄλλα εἶναι ἀνοιχτοστόμια κύπελλα μέ λαβές πού ξεκινοῦν ἀπό τὰ χεῖλη τοῦ ποτηρίου καί φτάνουν ὡς τή βάση καί ἄλλα ὡς κλειστοστόμιοι κρατήρες μέ λαβές. Σέ εἰκονογραφικές παραστάσεις μπορούμε νά δοῦμε ὅλους αὐτούς τούς τύπους τῶν ποτηρίων κυρίως στήν παράσταση τῆς κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων καί τῆς ἱστορίας τῆς Μεγάλης Εἰσόδου. Πρέπει νά ποῦμε πῶς, ὅπως στήν περίπτωση τῶν δίσκων στή Μεγάλη Εἴσοδο, εἰσοδεύονταν ἐπίσης πολλά ποτήρια, πού προσκόμιζαν οἱ διάκονοι τίς προσφορές τοῦ λαοῦ σέ οἶνο γιά τή θεία λειτουργία, δεδομένου ὅτι ἦταν ἀρχαία παράδοση οἱ πιστοί νά μὴν πηγαίνουν στό νάο μέ ἄδεια χέρια, ἀλλά νά προσκομίζουν ἄρτο καί οἶνο, σέ μιά εὐχαριστιακή ἀντίδοση στίς δωρεές τοῦ Θεοῦ, καί ἔτσι ἡ λειτουργική ἔκφραση «τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν, σοὶ προσφέροντες κατά πάντα καί διὰ πάντα» κυριολεκτοῦσε σέ κάθε σύναξη τοῦ λαοῦ. Ἡ μαρτυρία τῶν πολλῶν ποτηρίων βεβαιώνεται καί ἀπό τό κείμενο τῆς λειτουργίας τοῦ Κλήμεντος πού λέει: «οἱ διάκονοι... ἀποσοβεῖτωσαν τὰ μικρὰ τῶν ἵπταμένων ζώων, ὅπως μὴ ἐγχρίπτονται εἰς τὰ κύπελλα», καί βέβαια αὐτό ἐξυπηρετοῦσε καί τίς ἀνάγκες τῆς μετάδοσης τῆς θείας κοινωνίας σέ μεγάλο πλῆθος προσερχομένων πιστῶν.

γ) Ὁ ἄστερίσκος

Πρόκειται γιά μεταλλικό κυρτό ἔλασμα σέ σταυροειδή μορφή, πού τίθεται πάνω στό ἅγιο δισκάριο κατά τήν προσκομιδή γιά νά συγκρατεῖ τό ὑφασμάτινο δισκοκάλυμμα. Μπήκε σέ χρήση περί τόν 12ο αἰώνα καί ὅπως ὅλα τα πράγματα ἀπέκτησε καί αὐτό τόν συμβολισμό του, δηλαδή κατά ἄλλους Πατέρες συμβολίζει τό στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ (ὁ δίσκος τῆ γῆ), καί καθώς ὁ ἱερεὺς τοποθετεῖ τόν ἄστερίσκο πάνω στό δίσκο λέει: «Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν», ἢ κατά ἄλλους (Συμεών Θεσσαλονίκης) δηλώνει τόν ἀστέρα τῶν Μάγων, γιατί καθώς τίθεται πάνω στό δισκάριο ὁ ἱερεὺς λέει τῆ φράση «καί ἰδοὺ ὁ ἀστήρ ἐλθὼν ἔστη ἐπάνω οὗ ἦν τὸ παιδίον»⁶ καί ἀπηχεῖ μεταγενέστερο συμβολισμό πού θέλει τό δισκάριο ὡς φάτνη πάνω στήν ὁποία στάθηκε ὁ ἀστέρας τῆς Βηθλεέμ.

δ) Ἡ λόγχη

Τό μικρό αὐτό ἀντικείμενο, πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἐξαγωγή τοῦ ἄμνου καί τῶν μερίδων, ἔγινε τό σύμβολο τῆς λόγχης πού κέντησε τήν πλευρά τοῦ Χριστοῦ πάνω στό σταυρό. Μέ τό ἀντικείμενο αὐτό, πού εἶναι μέν πρακτικά ἓνα μαχαίρι, ἀλλά πάντα πρέπει νά εἶναι σέ σχῆμα λόγχης, πρέπει νά γίνεται ἡ ἐξαγωγή τῶν μερίδων καί τοῦ ἄμνου, ἂν θέλουμε νά μείνουμε μέ πιστότητα στήν παράδοση καί τούς ὠραίους συμβολισμούς τῶν Πατέρων.

ε) Ἡ λαβίδα (Εἰκ. 5)

Τό γνωστό κοχλιάριο, πού χρησιμοποιεῖται γιά τή μετάδοση τῆς θείας κοινωνίας, συναντᾶται στή λατρεία μετά τόν 7ο αἰώνα. Ἡ λέξη «λαβίς» εἶναι γνωστή ἀκόμα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη, καθώς ἀναφέρεται ὅτι ἓνα ἀπό τά Σεραφεῖμ ἔλαβε τόν ἄνθρακα τοῦ πυρός ἀπό τό θυσιαστήριο καί τό πρόσφερε στό προφήτη Ἡσαΐα γιά τόν καθαρισμό τῶν ἀμαρτιῶν⁷. Πρέπει νά τονίσουμε ὅτι μέχρι τόν 7ο ἢ καί

6 *Ματθ.* 2, 10.

7 *Ἠσ.* 6, 6-7.

τόν 11ο αιώνα οι πιστοί κοινωνούσαν χωριστά τόν ἅγιο ἄρτο μέ τή λαβίδα τῶν δακτύλων τοῦ ἱερέα, «ταῖς τῶν δακτύλων λαβαῖς» καί τόν Οἶνο ἀπό τό ἅγιο Ποτήριο. Ὅμως τά διάφορα πρακτικά προβλήματα πού παρατηρήθηκαν, ἀλλά καί οἱ περιπτώσεις τῆς μετάδοσης σέ γέροντες, ἀσθενεῖς ἢ βρέφη ἀργότερα, ἐπέβαλαν τήν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου μετάληψης μέ τή χρήση τῆς σημερινῆς λαβίδας, δηλαδή τό κοχλιάριο (κουταλάκι), πού ὀνομάστηκε λαβίδα, γιά νά συντηρεῖ τόν ἀρχαῖο συμβολισμό της. Πάντως ὁ ὅλος προβληματισμός τοῦ 21ου αἰώνα γύρω ἀπό τό θέμα τῆς θείας μεταλήψεως ἀπό τό κοινό ποτήριο μέ τή λαβίδα, καί τή μετάδοση δηθεν ἀσθενειῶν, ἐγγίζει τά ὅρια τῆς ἀσεβείας. Ἡ Ἐκκλησία καλεῖ συνειδητοποιημένους χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι δέχονται τήν πράξη αὐτή ὡς οὐσιαστική συμμετοχή στό μυστήριο τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ. Ὅσοι ἔχουν ἀδύναμη πίστη ἢ ἀμφιβάλλουν ὅτι κοινωνοῦν σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ ὡς «ἄρτον ζωῆς αἰωνιζούσης», καλό θά εἶναι νά ἐλέγξουν τίς σκέψεις τους καί νά ξανασκεφτοῦν τή σχέση τους μέ τόν Θεό, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ ἀπόλυτη πίστη καί παράδοση στήν ἐσταυρωμένη ἀγάπη Του.

στ) Ὁ σπόγγος καί ἡ μούσα

Πρόκειται γιά φυσικό σφουγγάρι μέ σφαιρικό σχῆμα πού χρησιμοποιεῖται γιά τόν καθαρισμό (ἀπόμαξη) τοῦ ἁγίου Ποτηρίου καί τίθεται μέσα σ' αὐτό μετά τή θεία λειτουργία γιά νά συγκρατεῖ τήν ὑγρασία. Ὁ σπόγγος παραπέμπει στή σταύρωση τοῦ Κυρίου κατά τήν ὁποία ποτίσθηκε μέ χολή καί ξύδι ὅταν εἶπε τό «διψῶ»⁸. Ἀπό τό ἴδιο ὑλικό ἀλλά πεπλατισμένο εἶναι καί ἡ «μούσα», τήν ὁποία ὁ ἱερεὺς χρησιμοποιεῖ γιά νά μεταφέρει τίς μερίδες στό ἅγιο Ποτήριο, καθώς καθαρίζει (ἀπομάσσει) τό δισκάριο.

ζ) Δισκοκαλύμματα - Ποτηροκαλύμματα - Μανδήλια (Εἰκ. 6)

Τά δύο πρῶτα εἶναι ἰσομεγέθη καλύμματα στό σχῆμα τοῦ σταυροῦ πού καλύπτουν τόν ἅγιο Δίσκο καί τό ἅγιο Ποτήριο κατά τήν προ-

8 Ματθ. κζ' 48.

σκομιδή, καθώς ο ιερέυς λέει: «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν εὐπρέπεια ἐνεδύσατο» καί τό «ἐκάλυψεν οὐρανοῦς ἡ ἀρετή σου Χριστέ». Τίθενται γιά πρακτικούς λόγους ἀλλά μέ τόν καιρό ἡ πρακτικότητα ἀπέκτησε καί συμβολισμό. Ὁ Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως τά θέλει νά «ἐμφαίνουν τήν σινδόνα» μέ τήν ὁποία τύλιζαν τό σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, καθώς καί τό σουδάριο, ὁ δέ Συμεών Θεσσαλονίκης θεωρεῖ ὅτι δηλώνουν «τό στερέωμα, τὰ σπάργανά τε καί τήν σινδόνα τοῦ τάφου καί τὰ ἐντάφια...».

Τά μανδήλια εἶναι ὑφάσματα τετραγωνισμένα, συνήθως κόκκινου χρώματος, πού χρησιμοποιοῦνται ὡς μάκτρα κατά τή θεία μετάληψη τῶν πιστῶν. Κάποτε ἔφεραν κεντημένους σταυρούς καί παλαιότερα σέ πολυϊερατικά συλλεΐτουργα οἱ ἱερεῖς τά εἰσόδευαν, κατ' ἀναλογία μέ τήν εἰσόδευση τῶν λαβίδων ἢ τῆς λόγχης. Πολλές εἰκονογραφικές παραστάσεις τῆς Μεγάλης Εἰσόδου μαρτυροῦν αὐτή τήν πράξη ἀνά τούς αἰῶνες.

η) Ὁ ἀέρας (Εἰκ. 7)

Εἶναι ὑφασμα μέ τό ὁποῖο ὁ ιερέυς καλύπτει τά τίμια Δῶρα. Εἶναι μεγαλύτερων διαστάσεων ἀπό τά δισκοκαλύμματα καί κατασκευάζονταν ἀπό λεπτό ὑφασμα, ὅπως μαρτυρεῖ καί ὁ ὄρος «ἀήρ» ἢ «πέπλος». «Τὸ καταπέτασμα, ἦγουν ὁ ἀήρ ἐστὶ καί πέπλος λέγεται ἀντὶ τοῦ λίθου, οὗ ἠσφαλίσατο τὸ μνημεῖον ὁ Ἰωσήφ», ἐρμηνεύει ὁ Γερμανός. Ὀνομάζεται δέ καταπέτασμα, διότι θεωρεῖται πῶς εἶναι ἡ ἐξέλιξη τοῦ τετράβηλου καταπετάσματος πού κοσμοῦσε τό κιβώριο τῆς ἀγίας Τραπέζης. Ἡ ὀνομασία του ὡς «ἀήρ» μᾶς ὀδηγεῖ στήν πρακτική χρήση του ὡς ἀντικειμένου πού χρησιμοποιοῦνταν γιά νά ριπίζονται τά Τίμια Δῶρα κατά τήν ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως καί παλαιότερα γιά τήν ἀπομάκρυνση τῶν ἐντόμων, ὅπως γίνεται καί σήμερα. Ὀνομαζόταν ἀκόμα καί «ἀναφορά» ἀλλά καί «ἀμνός», γιατί ἀπό τόν 15ο αἰῶνα ἐμφανίστηκε διακοσμημένος μέ τόν Χριστό ἀμνό, δηλαδή νεκρό στή μορφή τῆς «ἄκρας ταπείνωσης», κατ' ἐπίδραση τῶν σχετικῶν συμβολισμῶν. Φαίνεται ἀπό μαρτυρίες ὅτι κατά τά βυζαντινά χρόνια οἱ ἀέρες ἦταν καθιερωμένο νά ἀποκαλοῦνται ἀμνοί καί κατά τίς τυπικές διατάξεις ἐφέροντο

ἐπί τῶν ὤμων τῶν διακόνων ἢ πρεσβυτέρων πού εἰσόδευαν στή Μεγάλη Εἴσοδο. Ἐπίσης σέ παραστάσεις παρατηροῦμε νά φέρουν ἐπί τῶν ὤμων ἀέρες-ἀμνούς σχεδόν ὅλοι οἱ εἰσοδεύοντες διάκονοι.

θ) Ὁ Ἐπιτάφιος (Εἰκ. 8)

Ἡ ἐξέλιξή του εἶναι πολύπλοκη καί συνδέεται μέ τήν μετεξέλιξη τοῦ ἀέρα, τήν Μεγάλη Εἴσοδο καί τήν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ της Μεγάλης Παρασκευῆς. Ἀπό τόν 13ο αἰώνα ἀρχίζει ἡ μετεξέλιξη τοῦ ἀέρος-ἀμνοῦ σέ ἐπιτάφιο-ἀμνό, μεγαλύτερου σχήματος, χωρίς ὅμως νά ἀλλάζει τό θέμα του. Κατ' ἀρχήν, μιάς καί συμβόλιζε τήν ἐπιτάφια σινδόνα τοῦ Χριστοῦ, μέ αὐτό τύλιγαν τό Εὐαγγέλιο, τό ὁποῖο φέρονταν ἐπί τοῦ στήθους τοῦ ἱερέως ἤ στόν ὦμο, κατά τά ἀπόστιχα τοῦ Ἑσπερινοῦ της Μεγάλης Παρασκευῆς καί χάριν προσκυνήσεως ἐτίθετο στό κέντρο τοῦ ναοῦ πάνω σε ἕνα τραπέζι, μέχρι τό τέλος τοῦ Ὁρθρου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ὅποτε, κατά τήν ψαλμωδία τοῦ τρισαγίου τῆς δοξολογίας, τό ἀπέθεταν λιτανευτικά πάνω στήν ἀγία Τράπεζα, πού εἶναι ὁ Τάφος τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι βλέπουμε ὅτι ἡ ἀλληλεπίδραση τῆς Μεγάλης Εἰσόδου καί τῆς λιτανείας τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς εἶναι ἐμφανής τόσο στό θέμα τῆς διακόσμησης τοῦ ἐπιταφίου, μέ τό νεκρό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅσο καί μέ τήν εἰσόδυσή του κατά τή Μεγάλη Εἴσοδο μέ τρόπο πού νά δίνει τόν χαρακτήρα τῆς νεκρικής πομπῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἄς μή λησμονοῦμε ὅτι ὁ τύπος τῆς Μεγάλης Εἰσόδου ἔχει ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού συναντᾶμε στήν ἐκφορά τῶν κοινῶν θνητῶν καί ἰδιαίτερα τῶν βασιλέων. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος περιγράφοντας τήν ἐκφορά τοῦ σκηνώματος τοῦ Μεγάλου Βασιλείου λέει πώς «προσεκομίζετο χερσίν ἀγίων ὑψούμενος», ὁ δέ Πορφυρογέννητος μᾶς δίνει ἀρκετές πληροφορίες γιά τήν ἐκφορά τοῦ σκηνώματος τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Συμεών ἐπίσης τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιμαρτυρεῖ ὅτι «οἱ ἐπί κεφαλῆς τὸ ἱερὸν κατέχοντες ἔπιπλον, ὃ γυμνὸν ἔχει καὶ νεκρὸν εἰκονισμένον τὸν Ἰησοῦν», ἔρχεται σέ ἄμεση συνάφεια μέ τό τυπικό της Μεγάλης Παρασκευῆς. Πρέπει δέ νά ποῦμε ὅτι ἡ εἰσόδυσή τοῦ ἐπιταφίου-ἀμνοῦ γινόταν μέχρι καί τόν 15ο αἰώνα, ἀλλά ἀπό τόν 12ο-13ο αἰώνα ἀρχίζει νά ἐμπλουτίζεται ἡ διακόσμησή του

καί μέ ἄλλα πρόσωπα, καί κυρίως μέ τήν παράσταση τοῦ ἐπιταφίου θρήνου. Στίς μέρες μας δέν εἰσοδεύεται ὁ ἐπιτάφιος-ἀμνός στίς θεῖες λειτουργίες παρά μόνο τήν Μεγάλη Παρασκευή.

ι) Τό ζέον ἢ λεβητάριο

Εἶναι μικρό μεταλλικό δοχεῖο πού χρησιμοποιεῖται γιά τή θέρμανση ἢ τή μεταφορά τοῦ θερμοῦ νεροῦ γιά νά προστεθεῖ στό ἅγιο Ποτήριο. Ζέον ὀνομάζεται ἐξ αἰτίας τῆς μεταφορᾶς τοῦ ζεστοῦ νεροῦ, εἰς ἀνάμνηση τοῦ ὕδατος πού ἔρευσε ἀπό τήν πλευρά τοῦ Χριστοῦ κατά τόν λογχισμό του. Ἡ παράδοση ἀπαντᾶται μόνο στό βυζαντινό λειτουργικό τυπικό καί μαρτυρεῖται ἤδη ἀπό τόν 11ο αἰώνα. Δέν ἀποκλείεται ἡ ὑπόθεση αὐτή νά συνδέεται μέ τό ἔθος τῆς ἀνάμειξης οἴνου καί ὕδατος στά δεῖπνα ὅπου χρησιμοποιοῦσαν κεκραμένο οἶνο. Ἐπίσης τό συνοδεύει καί ὁ συμβολισμός τοῦ ζωντανοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἡ ζέση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καί θυμίζει τή μετάληψη ἀπό τήν ζωοποιό πλευρά τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος «ὥσπερ πελεκάν» ζωοποιεῖ τόν λαό του μέ τό αἶμα τῆς τρωθείσης πλευρᾶς Του.

ια) Τό ἄρτοφόριο (Εἰκ. 9)

Πρόκειται γιά ξύλινο ἢ μεταλλικό σκεῦος, σέ ὁμοίωμα ναοῦ («ναϊδιόσχημο»), τό ὁποῖο χρησιμεύει γιά τή φύλαξη τῶν τιμίων δώρων καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Ἐδῶ τοποθετεῖται ὁ ἄρτος τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ὁ ὁποῖος ἀποξηραίνεται καί χρησιμοποιεῖται γιά τή θεία μετάληψη ἀσθενῶν ἢ πιστῶν μή δυναμένων νά εἶναι παρόντες στό ναό, ἀκόμα καί μελλοθανάτων. Λέγονταν καί περιστερά λόγῳ του ὅτι παλαιότερα εἶχε μορφή περιστεριοῦ καί κρέμονταν ἀπό τό κιβώριο τῆς ἁγίας Τραπεζῆς. Ἡ παρακαταθήκη αὐτή τοῦ ἁγίου ἄρτου ἀνανεώνεται κάθε Μεγάλη Πέμπτη, τήν ἡμέρα δηλαδή τῆς παράδοσης τῶν φρικτῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ.

ιβ) Ὁ Τίμιος Σταυρός

Ἐπάρχουν πολλές παραλλαγές σταυρῶν, ἀνάλογα μέ τή χρήση τους. Ἔχουμε 1) τόν σταυρό εὐλογίας, μεταλλικό ἢ ξύλινο πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν εὐλόγηση τοῦ λαοῦ ἀπό τόν ἀρχιερέα, 2) τόν σταυρό ἀγιασμοῦ, πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τόν ἀγιασμό τοῦ ὕδατος 3) τόν σταυρό λιτανειῶν, πού ἀπαντᾶται κυρίως πίσω ἀπό τήν ἀγία Τράπεζα, εἶναι μεταλλικός ἢ ξύλινος καί 4) τόν ἐσταυρωμένο, δηλαδή σταυρός μεγάλου μεγέθους μέ ζωγραφισμένο ἐπάνω το σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τοποθετεῖται στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος, λιτανεύεται τήν Μεγάλη Πέμπτη μέ τό «σήμερον κρεμάται ἐπί ξύλου», καί στή λιτανεία τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Εἶναι τό ἱερότερο σύμβολο τῆς Ἐκκλησίας καί τό ἰσχυρότερο ὄπλο κατά τοῦ διαβόλου.

4. Ἄλλα σκεύη γιά τελετουργική χρήση

α) Τά ἑξαπτέρυγα - ριπίδια (Εἰκ. 10)

Εἶναι ξύλινοι ἢ μεταλλικοί δίσκοι, μέ ἐγγάρακτες παραστάσεις μέ τίς μορφές τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων τῶν ἑξαπτερύγων Σεραφεῖμ. Τοποθετοῦνται σέ κοντάρι γιά νά εἶναι εὐχρηστα σέ λιτανεῖες καί συνοδεύουν τήν Μικρά καί τήν Μεγάλη Εἴσοδο. Ἡ ἀρχαιότερη χρήση τους δέν εἶχε τόν συμβολισμό τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων πού ἔχουν σήμερα, ἀλλά ὁ ρόλος τους ἦταν κυρίως ἡ ἀποτροπή τῆς παρουσίας ἐντόμων κατά τή θεία λειτουργία. Τά κρατοῦσαν οἱ διάκονοι καί ὑποδιάκονοι καί ρίπιζαν τήν ἁγία Τράπεζα κατά τήν ὥρα τοῦ μυστηρίου. Ξεκίνησαν ὡς ἀπλά κοντάρια μέ κομμάτι ὑφάσματος, στή συνέχεια μέ μεταλλικά ἐλάσματα, καί στή συνέχεια ἀπέκτησαν σφαιρικό ἢ καί ρομβοειδές σχῆμα. Στήν Ἀρμενική παράδοση φέρουν καί μικρούς κωδωνίσκους, ἐνῶ στή Δύση ἔχουν περίπου τό ἴδιο σχῆμα μέ τά γνωστά ἑξαπτέρυγα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σήμερα ἔχουν ἀπλά συμβολικό χαρακτήρα καί δηλώνουν τήν παρουσία τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων, γι' αὐτό καλό θά εἶναι νά κρατηθεῖ αὐτός ὁ συμβολισμός καί νά μή ἀλλοιώνεται μέ διακοσμῆσεις πού δέν ἔχουν σχέση μέ ἑξαπτέρυγα, ἀπεικονίζοντας μορφές ἄλλων ἀγαπημένων ἁγίων πού δέν ἔχουν σχέση μέ τήν ἱστορικότητα τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν.

β) Τά λάβαρα

Εἶναι εἶδος σημαιῶν κυρίως ὑφασμάτων ἢ καί ἀπό μέταλλο, μέ ζωγραφισμένες ἢ ἐγγάρακτες μορφές ἁγίων καί θεμάτων τοῦ Δωδεκαόρτου. Συνοδεύουν τίς λιτανεῖες καί προσθέτουν ἕναν μεγαλειώδη χαρακτήρα στίς λιτανευτικές πομπές. Τό λάβαρο τῆς Ἀναστάσεως κοσμεῖ πολλούς ναούς καί προβάλλεται σέ ὅλη τήν ἀναστάσιμη περίοδο. Ἔχουν κυρίως κοσμική-βασιλική ἐπίδραση, δεδο-

μένου ὅτι οἱ βασιλεῖς καί αὐτοκράτορες εἶχαν παρόμοια λάβαρα μέ συνθήματα «ἐν τούτῳ νίκα» ἢ μορφές ἄλλων συμβόλων.

γ) Κολυμβήθρα

Κολυμβήθρα ὀνομάζεται τό σκεῦος πού χρησιμοποιεῖται στό μυστήριο τοῦ βαπτίσματος καί κυρίως στή βάπτιση τῶν νηπίων. Τήν συναντᾶμε ὡς μαρμάρινη ἢ μεταλλική κυρίως ἀπό τήν καθιέρωση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ καί ἐξῆς, δηλαδή περίπου μετά τόν 4ο αἰώνα. Οἱ ἐνήλικες κατά τό ἔθος βαπτίζονταν σέ βαπτιστήρια, δηλαδή ναϊδιόσχημα προσκτίσματα στόν ναό, γιά νά διαφυλάττουν τήν σεμνότητα τοῦ μυστηρίου, νά προϋποθέτουν τήν πλήρη κατάδυση τοῦ βαπτιζομένου στό νερό τοῦ ἁγιασμοῦ. Ἐπίσης βαπτίσεις ἐνηλίκων γινόταν καί στό νερό ποταμῶν ἢ καί θαλάσσης.

δ) Τό χερνιβόξεστο

Εἶναι λεκάνη μεταλλική πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν νίψη τῶν χεριῶν τῶν λειτουργῶν. Χερνιψία προβλέπεται μετά τήν προσκομιδή, κατά τή Μεγάλη Εἴσοδο, ὅταν λειτουργεῖ Ἄρχιερέυς, καί μετά τή θεία κοινωνία.

ε) Λεκάνη τοῦ ἁγιασμοῦ

Μεταλλικό ἢ γυάλινο δοχεῖο πού χρησιμοποιεῖται γιά τό νερό τοῦ ἁγιασμοῦ κατά τήν καθορισμένη ἀκολουθία. Κατά τήν τάξη πρέπει νά ἔχει ἕνα σχετικό βάθος, ὥστε νά βυθίζεται ὁ τίμιος σταυρός καθώς ἐμβαπτίζεται μέσα προκειμένου νά ἁγιαστεῖ τό νερό.

στ) Τό μυροδοχεῖο

Μικρό μεταλλικό ἄργυρό ἢ χρυσό δοχεῖο, στό ὁποῖο φυλάσσεται τό ἅγιο Μύρο, τό ὁποῖο παρασκευάζεται κάθε δέκα χρόνια, τήν Μεγάλη Πέμπτη, στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί χρησιμοποιεῖται γιά τή χρήση τῶν νεοφωτιστῶν κατά τό μυστήριο τοῦ βαπτίσματος.

Ἡ Ἐκκλησία θέλει διά τοῦ μύρου νά γίνεται ἡ δωρεά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στους πιστούς καί χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καί στή χρήση τῶν ναῶν κατά τήν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τους.

ζ) Οἱ δίσκοι

Εἶναι συνήθη ἀντικείμενα μεταλλικά γιά τίς ἀνάγκες τῆς εὐλόγησης, ὕψωσης καί διανομῆς τοῦ ἀντιδώρου. Σήμερα τά βλέπουμε σέ διάφορες μορφές μέ ὑψηλό ποδαρικό ἢ στή μορφή ἀπλῶν δίσκων μέ λιτό διάκοσμο.

η) Θυμιατήρια

Πρόκειται γιά σκεύη μέ τά ὁποῖα γίνεται ἡ θυμίαση τοῦ ναοῦ καί τῶν ἱερῶν εἰκόνων καθώς καί τοῦ λαοῦ. Ἡ προσφορά θυμιάματος εἶναι μιά ἀρχαία καί παγκόσμια πράξη πρὸς κάθε τί ἱερό καί θεῖο. Μαρτυρεῖται στήν Ἁγία Γραφή⁹ καί θεωρεῖται ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς λατρείας καθώς ὑπάρχουν ἀκολουθίες πού ὑπάρχει προθυμίαση. Εἶναι μικρά κινητά ἀντικείμενα, συνήθως σέ σχῆμα ναοῦ ἢ ἀπλούστερα στή διακόσμηση μέ ἀλυσίδες καί κωδωνίσκους. Ὅσα δέν ἔχουν κωδωνίσκους, τά λεγόμενα κατζία, χρησιμοποιοῦνται στίς ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν, κατά τήν ψαλμωδία τῶν πολυελέων κ.λπ. Τό θυμιάμα θεωρεῖται ὅτι ὄχι μόνο εὐωδιάζει ἀλλά καί ἀγιάζει τόν χώρο καί προσφέρεται ὡς μικρή θυσία στό Θεό, κατ' ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων καί ἰουδαϊκῶν θυσιῶν.

θ) Τό δισκέλιο

Εἶναι φορητό πτυσσόμενο ἀναλόγιο, στό ὁποῖο τοποθετεῖται τό ἱερό Εὐαγγέλιο ἀλλά καί ὁ Ἀπόστολος κατά τήν ἀνάγνωση τους. Ἀκόμα πάνω σ' αὐτό τοποθετοῦνται καί εἰκόνες πρὸς προσκύνηση, ὁ τίμιος Σταυρός κατά τήν ἡμέρα τῆς ὑψώσεως κ.λπ.

⁹ Μαλαχ. 1. 11. Λουκ. 1, 9. Ἀποκ. 5, 8.

ι) Ὁ ἀετός

Τόν συναντᾶμε ὡς ἓνα στρογγυλό κομμάτι ὑφάσματος πού ἀπεικονίζει μιὰ πόλη τήν ὁποία διαρρέουν τρεῖς ποταμοί. Πάνω στήν πόλη ὑπάρχει ἓνας ἀετός μέ ἀνοιχτά φτερά. Χρησιμοποιεῖται κατά τήν ἡμέρα τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου, καθῶς ὁ χειροτονούμενος πατᾶ πάνω σ' αὐτόν τήν ὥρα τῆς ἀπαγγελίας τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως καί δίνει τήν νενομισμένη ὁμολογία ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πόλη σημαίνει τόν ἐπίσκοπο, οἱ ποταμοί τήν κατάρτισή του καί ὁ ἀετός τήν χάρη τοῦ Πνεύματος, ἀλλά καί τόν ἴδιο τόν ἐπίσκοπο.

ια) Τά σήμαντρα καί οἱ καμπάνες

Χρησιμοποιοῦνται κυρίως γιά νά καλοῦν καί νά ἐνημερώνουν τούς πιστούς γιά τίς ἀκολουθίες. Στήν περίοδο τῶν διωγμῶν καί τῆς τουρκοκρατίας ἀπαγορεύονταν ἡ χρήση τους καί ἡ Ἐκκλησία χρησιμοποιοῦσε τούς λεγόμενους κράχτες, δηλαδή ἀνθρώπους πού εἶχαν τό διακόνημα νά εἰδοποιοῦν τούς πιστούς γιά τή λατρεία. Στή συνέχεια ἐπινοήθηκαν τά σήμαντρα, μεταλλικά ἢ ξύλινα, πού χτυποῦσαν τίς ἐνδεδειγμένες ὥρες. Στή Δύση ἐμφανίστηκαν οἱ καμπάνες ἀπό τόν 7ο αἰῶνα καί στήν Ἀνατολή ἀπό τόν 9ο αἰῶνα. Λέγονται καμπάνες, γιατί πρωτοεμφανίστηκαν στήν περιοχή τῆς Καμπανίας στήν Ἰταλία.

Στίς μέρες μας χρησιμοποιοῦνται κυρίως ἠλεκτρονικές καμπάνες μέ διάφορες τεχνικές καί ἠχητικές δυνατότητες, ὅμως ὅλως διόλου ἀπρόσωπες καί ἀντιπαραδοσιακές, γιατί ἐξαφανίζουν τή διακονία τοῦ λαοῦ ἀπό κάποιον ἐντεταλμένο πιστό. Στά μοναστήρια, πέρα ἀπό τή χρήση τῶν σημάτων, ὑπάρχει ἀκόμα καί ὁ μοναχός πού εἰδοποιεῖ κατά τήν ἀρχαία παράδοση τούς μοναχοῦς γιά τίς ἀκολουθίες.

Οἱ καμπάνες καί τά ἱερά σκεύη στά ὁποῖα ἀναφερθήκαμε δέν καθαγιάζονται μέ ἄλλον τρόπο παρά μόνο ἀπό τήν χρήση τους. Οἱ ἀκολουθίες πού ὑπάρχουν σέ ὀρισμένα εὐχολόγια εἶναι πολύ νεώτερες στήν ἐπινόηση καί δέν ἀπηχοῦν παλαιά παράδοση.

Ἐλλωστε κατά τά τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται μιά τάση δῆθεν ἔκσυγχρονισμοῦ, ἀλλά οὐσιαστικά εἶναι τάσεις ἀτομικῶν ἐπινοήσεων καί ἐπιλογῶν. Αὐτό ἀφορᾷ στήν κατασκευή τῶν ἱερῶν σκευῶν, τῶν ἀμφίων, τῶν καμπανῶν, τῶν ἀντικειμένων τῆς λατρείας, πού πολλές φορές παρουσιάζουν ἐξεζητημένες μορφές τελείως ἀντιπαραδοσιακές καί ἔξω ἀπό τή γνώση τῆς λογικῆς καί τῆς λιτότητας τῆς λατρείας. Ἀκαλαίσθητα δυστυχῶς ἱερά σκεύη γεμάτα σμάλτα καί διακοσμήσεις ἀχρειαστες, ποτήρια καί δισκάρια μέ σκέπασμα τρουλίσκου, πού εἶναι ὅλως διόλου ἀντιπαραδοσιακά καί καταργοῦν τόν συμβολισμό τῶν δισκοκαλυμμάτων ἢ ποτηροκαλυμμάτων, ὡς ἐνταφίων σπαργάνων τοῦ Χριστοῦ. Ἐπίσης μεγάλα σέ μέγεθος καί δύσχρηστα ἅγια ποτήρια, πού ἀναμφίβολα δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό ἡλικιωμένους ἐπισκόπους ἢ πρεσβυτέρους, λόγχες πού δέν κόβουν, λαβίδες μέ σμάλτα πού κατακρατοῦν μαργαρίτες ἀπό τό ἅγιο Ποτήριο, κολυμβήθρες ἀβαθεῖς χωρίς πρόνοια γιά τήν κατάδυση τοῦ βρέφους, πράγματα φτιαγμένα χωρίς γνώση καί αἰσθητική, ἀπό ἀνθρώπους ἄμοιρους τῆς τελετουργικῆς χρήσης καί θεολογίας τῆς λατρείας. Ὅλα αὐτά «κληρονομήθηκαν» ἀπό τή Δύση μέσω τῆς Ρωσίας, ἢ ὅποια λόγω αὐτάρκειας σέ χρυσό καί ἄργυρο, μετέτρεψε καί τή λατρεία σέ ἀργυροχρυσοχοεῖο.

5. Τά ἄμφια τῆς ἁγίας Τραπέζης

Ἡ θέση τῆς ἁγίας Τραπέζης ἐντός του ἱεροῦ βήματος σηματοδοτεῖ καί τήν ἱερότητά της. Πρόκειται, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, γιά τό ἱερότερο σημεῖο τοῦ ναοῦ πού συμβολίζει τόν τάφο τοῦ Χριστοῦ καί τόν θρόνο τῆς δόξης Του. Στηρίζεται σέ ἕναν ἤ τέσσερις κίονες ἢ πεσίσκους, κάποιες φορές σέ κτιστό βωμό, κατασκευασμένο ἀπό πέτρα ἢ συνήθως μάρμαρο στίς μέρες μας, ἐνθρονίζεται μέ λείψανα μαρτύρων, πλύνεται καί χρίεται μέ ἅγιο Μύρο κατά τήν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων. Σέ μερικές περιπτώσεις καί κυρίως στήν παλαιохριστιανική περίοδο καλύπτονταν ἀπό εἰδικό ἔξαρμα-κιβώριο, μαρμάρينو, κτιστό ἢ ξύλινο. Γιά λόγους τιμῆς καί αἰσθητικούς καλύπτεται ἀπό τρία καλύματα.

α) Τό πρῶτο εἶναι τό λευκό κατασάρκιο ἢ κατασάρκα πού ἀπλώνεται καί δένεται στόν κίονα κατά τά ἐγκαινία τοῦ ναοῦ. Συμβολίζει τή νεκρική σινδόνα τοῦ Κυρίου καί δέν ἀλλάσσεται, παρά μόνο σέ περίπτωση φθορᾶς μέ εἰδική ἀκολουθία. Παλαιότερα ἡ ἀλλαγὴ καί ἡ ἔκπλυση τῆς ἁγίας Τραπέζης γινόταν σέ εἰδική ἀκολουθία τήν Μεγάλῃ Πέμπτῃ. Τά νερά τῆς πλύσεως πηγαίνουν σέ εἰδικό χωνευτήριο κάτω ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα πού λέγεται θάλασσα τῆς ἁγίας τραπέζης ἢ θαλασσίδιον.

β) Τό δεύτερο ἄμφιο τῆς ἁγίας Τραπέζης εἶναι ἡ ἐνδυτή. Πρόκειται γιά πολυτελές κάλυμα, σύμβολο τῆς θείας εὐπρέπειας καί δόξης τοῦ Θεοῦ. Ἀλλάσσεται κατά περιόδους καί ἔχει χρῶμα πορφουρῶν, δηλαδή βαθυκόκκινο, κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλῃς Τεσσαρακοστῆς, καί λευκό κατά τήν ἀναστάσιμη περίοδο καί καθ' ὅλο το ἔτος, ἄν καί σήμερα τό ἀτομικό γοῦστο ἔχει καί ἐδῶ ἐπικρατήσῃ καί ἐπικρατοῦν ἀκαθόριστα χρώματα. Ἡ ἀλλαγὴ ἀπό πένθιμο σέ ἀναστάσιμο χρῶμα γίνεται κατά τά ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Στό μέσο τοῦ ἐμπρόσθιου μέρους τῆς ἐνδυτῆς ὑπῆρχε σταυρός ἢ εἰκόνα πού ἀποκαλοῦνταν ταβλίο τῆς ἐνδυ-

τῆς. Τὴν ἀλλαγὴ κάνει πάντα ὁ ἱερεὺς μετὰ «αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», ἔχοντας συνείδηση ὅτι ἀλλάσσει τὸν τάφο τοῦ Κυρίου. Ἡ λογικὴ πού ἔχει ἐπικρατήσκει σήμερα νὰ ἀλλάσσουν τὰ ἄμφια τῆς ἀγίας Τραπεζῆς ἀναγνώστες ἢ καὶ ἀπλοὶ λαϊκοὶ εἶναι ἀνεπίτρεπτη. Μάλιστα οἱ παλαιοὶ πατέρες, ἀπὸ σεβασμὸ, φοροῦσαν τὸ ἐπιτραχήλιό τους κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἀλλαγῆς τῶν ἀμφίων τῆς Τραπεζῆς.

γ) Τὸ εἰλητόν εἶναι τὸ τρίτο κάλυμμα τῆς ἀγίας Τραπεζῆς, τὸ ὁποῖο ἀπλώνεται μόνο κατὰ τὴν ὥρα τῆς θείας Λειτουργίας, μετὰ τὴν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων καὶ πρό τῆς εὐχῆς τῶν πιστῶν, μέχρι τὴν εὐχή τῆς εὐχαριστίας μετὰ τῆς θείας μετάληψης. Τὸν ὑπόλοιπο χρόνο μένει διπλωμένο κάτω ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο. Κατὰ πάσα πιθανότητα τὸ εἰλητόν ἦταν τὸ ἀρχαιότερο κάλυμμα τῆς ἀγίας Τραπεζῆς καὶ ἔχει τὴν καταγωγὴ του ἀπὸ τὴν πράξη τῶν τραπεζῶν. Ἦταν ἀπὸ λινὸ ὕφασμα μέ κεντητοὺς σταυροὺς στὶς γωνίες.

Τὸ εἰλητό εἶχε καὶ αὐτὸ μιὰ ἰδιότροπη ἐξέλιξη καθὼς συνδυάστηκε μέ τὸ ἀντιμήνσιο ἢ καὶ ταυτίστηκε μ' αὐτὸ ἢ ἀναδιπλώθηκε μέ αὐτὸ κάτω ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο.

δ) Τὸ ἀντιμήνσιο. Τὸ ἀντιμήνσιο ἔλκει τὴν ἐτυμολογικὴ ρίζα του ἀπὸ τὴ λέξη mensa πού σημαίνει τράπεζα, ἐπέχει δηλαδὴ στὴ θεία λατρεία τὴ θέση ἀγίας Τραπεζῆς (ἀντί-mensa) καὶ χρησιμοποιοῦνταν σὲ ναοὺς χωρὶς ἐγκαινιασμὸ, σὲ ἐξωκκλήσια ἢ ἀπομακρυσμένους ναοὺς. Στὴ Δύση ἦταν μαρμάρينو μικρῶν διαστάσεων μόνο γιὰ νὰ χωράει τὸ ἅγιο Ποτήριον καὶ τὸ Δισκάριον. Στὴν Ἀνατολή κατ' ἀρχὴν ἦταν ξύλινο καὶ ἀργότερα ἀπὸ λινὸ ὕφασμα. Καθαγιάζονταν τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ καὶ χρίονταν μέ ἅγιο Μύρον, ἀκόμη ράπτονταν σ' αὐτὸ ἅγια λείψανα μαρτύρων, κατ' ἀναλογία μέ τὰ λείψανα τοῦ ἐτίθεντο στὸ ἐγκαίνιον τῆς ἀγίας Τραπεζῆς. Ἔφερε τὸ ὄνομα καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ ἐπισκόπου ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς καθιερώσεώς του, ὑπῆρχαν καὶ «ὑπερόρια» ἀντιμήνσια, δηλαδὴ χρησιμοποιοῦνταν καὶ ἐκτὸς των ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἐπισκόπου πού τὰ καθαγίαζε, κυρίως σὲ περιπτώσεις ἱεραποστολῶν ἢ πολέμων. Ἔχουμε πληθώρα ἀντιμηνσίων μέ ποικίλη διακόσμηση, μέ σταυροὺς ἢ ἱερὲς παραστάσεις μέ τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ, τὴν ἄκρα ταπείνωση, τὸν ἐπιτάφιο Θρῆνον κ.λπ. Παλαιότε-

ρα ήταν έργα μοναδικά χειρῶν ἀνθρώπων εὐλαβῶν. Σήμερα κατασκευάζονται μέ τήν τεχνική της χαλκογραφίας καί τῆς φωτοτυπικῆς ἀνατύπωσης, χάνοντας τήν καλλιτεχνική τους ἀξία.

Στίς μέρες μας ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπό μερικούς μιᾶ ἰδιότυπη «θεολογία» σχετικά μέ τό ἀντιμῆνσιο. Θεωρήθηκε ὅτι εἶναι ἡ «ἔγγραφη ἄδεια» τοῦ ἐπισκόπου στόν πρεσβύτερο γιά νά λειτουργεῖ καί μάλιστα ἐπεκράτησε ὁ κάθε ἐπίσκοπος νά ἐκδίδει τά δικά του προσωπικά ἀντιμῆνσια καί ὅτι ὁ ἱερέας ἀσπάζεται τήν ὑπογραφή του πρὸς ἔνδειξη κοινωνίας καί ὑποταγῆς. Αὐτά εἶναι τό λιγότερο ἀναπόδεικτα καί ἀστήρικτα ἀπό τίς πηγές, δεδομένου ὅτι ἡ προσκύνηση τοῦ ἀντιμηνσίου δηλώνει τήν προσκύνηση τῆς ἀγίας Τραπεζῆς, δηλαδή τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ, καί φυσικά, ὅταν οἱ ἐπίσκοποι ἀσπάζονται καί αὐτοί τό ἀντιμῆνσιο δέν προσκυνοῦν τήν ὑπογραφή τους, ἀφοῦ χρόνια τώρα ὑπάρχουν ἀντιμῆνσια σέ πολλούς ναοὺς πού φέρουν τίς ὑπογραφές προκατόχων τούς ἀρχιερέων, καί τῆ σφραγίδα τῆς καθιερώσεώς τους τήν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων, ὅπως κι ἡ ἀγία Τράπεζα, καί βέβαια, ὅταν ἀναλαμβάνει ἓνας νέος ἐπίσκοπος τήν ἐπισκοπή του, δέν σημαίνει ὅτι ἀλλάζει καί ἅγιες Τράπεζες στοὺς ναοὺς τῆς ἐπισκοπῆς, ἀφοῦ ἡ ἀποστολική καί ἐπισκοπική διαδοχή εἶναι δεδομένη.

ΤΑ ΑΜΦΙΑ ΤΩΝ ΚΛΗΡΙΚΩΝ

Στήν παλαιότερη πράξη οἱ κληρικοί – λειτουργοί τῶν μυστηρίων δέν ἔφεραν ἄμφια, ὅμως πολύ νωρίς κατ' ἐπίδραση τῆς ἰουδαϊκῆς πράξης εἰσῆχθησαν τά ἄμφια καί στή χριστιανική λατρεία. Ἡ θεολογική ὑπαγόρευση αὐτῆς τῆς πράξης θέλει τόν ἱερέα νά τελεῖ τά μυστήρια ὄχι ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλά μέ τῆ χάρι τῶν Θεοῦ καί τήν ἀξία τῆς ἱερωσύνης, «ἐνδεδυμένος τήν τῆς ἱερατείας χάριν», ὅπως λέει καί ἡ σχετική εὐχή τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου. Μέ τά ἄμφια λοιπόν διακρίνονται οἱ τρεῖς βαθμοὶ τῆς ἱερωσύνης.

Τά ἱερά ἄμφια εἶναι ἑπτὰ, κατὰ τά ἑπτὰ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί τόν ἱερό ἀριθμό τῆς πληρότητος, καί κατανέμονται ἀνάλογα στοὺς τρεῖς βαθμούς τῆς ἱερωσύνης. Ἔτσι ὁ διάκονος φέρει τρία ἄμφια, γιά τό ἱερό του ἀριθμοῦ, ὁ πρεσβύτερος πέντε, κατὰ

τόν ἀριθμό τῶν αἰσθήσεων καί ὁ ἐπίσκοπος ἑπτὰ γιά τήν πληρότητα τῆς ἱερωσύνης καί «διὰ τὰς ἑπτὰ ἐνεργείας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» ὅπως λέει ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης.

ΤΑ ΑΜΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ

α) Τό στιχάριο (Εἰκ. 11)

Ὁ Διάκονος στή λατρεία ἐπέχει θέση ὑπηρετοῦ. Ὑπηρετεῖ τόν ἐπίσκοπο καί τόν πρεσβύτερο κατά τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας καί τῶν ἄλλων ἀκολουθιῶν, ἐκφωνεῖ τά εἰρηνικά καί τίς ἄλλες δεήσεις, διακονεῖ στή λατρεία ἔχοντας τόν ρόλο τοῦ ἐπόπτη, δίνει παραγγέλματα στούς πιστούς καί διαβάζει τό Εὐαγγέλιο. Δέν μπορεῖ νά τελέσει μόνος του καμιά ἱεροπραξία. Τό στιχάριο εἶναι τό κοινό ἄμφιο ὄλων των βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης. Πρόκειται γιά ποδήρη χιτῶνα μέ Παλαιοδιαθηκικές ρίζες. Ἡ ἐτυμολογία του προέρχεται ἀπό τό ὅτι «ἔστηκεν ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ», ὅπως λέει ὁ ἅγιος Σωφρόνιος, καί κατ' ἄλλους ἀπό τή λέξη στίχος, „δεδομένου ὅτι στιχεῖται ἐπί τοῦ σώματος τοῦ κληρικοῦ. Ἔχει φαρδιά μανίκια καί χρώμα, κατά τήν παράδοση, λευκό ἀπό λινό ὕφασμα. Φανερώνει κατά τόν Συμεών «τήν αἴγλην τῆς Θεότητος καί τοῦ ἱερέως τήν λαμπρὰν πολιτείαν» εἶναι δέ κατά τόν ἴδιο Πατέρα ἔνδυμα ἀφθαρσίας καί ἁγιοσύνης. Νοηματικά μάλιστα ταιριάζει ἀπόλυτα καί μέ τήν εὐχή πού λέει ὁ ἱερέας καθῶς ἐνδύεται τό στιχάριο· «ἀγαλλιάσεται ἡ ψυχή μου ἐπί τῷ Κυρίῳ. Ἐνέδυσε γάρ με ἱμάτιον σωτηρίου καί χιτῶνα εὐφροσύνης περιέβαλέ με»¹⁰. Ἐκτός του λευκοῦ χρώματος, τήν μεγάλη Τεσσαρακοστή μαρτυρεῖται τό πορφυρό χρώμα¹¹. Τό στιχάριο πού εἶναι κοινό γιά ὅλους τους βαθμούς τῆς ἱερωσύνης συμβολίζει κατά τόν ἅγιο Κύριλλο Ἱεροσολύμων τόν φωτεινότερο χιτῶνα τοῦ βαπτίσματος, γι' αὐτό δικαιολογεῖ τό λευκό χρώμα, «χιτῶν εὐφροσύνης τῆς νοητῆς, πρόξενος ἡμῖν ἰσχύος καί δόξης».

10 Ἦσ. 61, 10.

11 PG 155,161D.

β) Τό ὄραριο (Εἰκ. 12)

Τό ὄραριο εἶναι τό διακριτικό ἄμφιο τοῦ Διακόνου. Πρόκειται γιά μιὰ στενή καί μακριά λωρίδα ὑφάσματος, τήν ὁποία φορᾷ ὁ Διάκονος στόν ὦμο μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά περιβάλλει τό σῶμα του. Τό ἕνα ἄκρο κρέμεται μπροστά καί τό ἄλλο πίσω. Ἐτυμολογικά ἡ λέξη προέρχεται ἀπό τό λατινικό *os-oris* πού σημαίνει στόμα καί τοῦτο γιατί χρησίμευε ὡς μάκτρο κατά τήν θεία κοινωνία τῶν πιστῶν. Ἄλλη ἄποψη τό ἐτυμολογεῖ ἀπό τό λατινικό ρῆμα *orare* πού σημαίνει προσεύχασθαι, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καλεῖ τόν λαό σέ προσευχή. Καί μιὰ ἄλλη ἐκδοχή εἶναι ὅτι σχετίζεται μέ τό ρῆμα ὀράω-ὀρώ, ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι ὁ Διάκονος ἦταν τό ἄγρυπνο μάτι τῆς κοινότητος καί ἐπιτηροῦσε τόν λαό. Εἶναι τό βασικό ἄμφιο καί στούς τρεῖς βαθμούς τῆς ἱερωσύνης καθῶς μετεξελίσσεται. Τό ἄμφιο τοῦ ὀραρίου ἔχει ἀρχαία καταβολή ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα (ΚΒ΄ κανόνας τῆς Λαοδικείας) καί σύμφωνα μέ τόν Συμεών Θεσσαλονίκης συμβολίζει τά φτερά τῶν ἀγγέλων, μάλιστα πάνω στό ἀρχαῖο ὄραριο ὑπῆρχε γραμμένο τό ΑΓΙΟΣ-ΑΓΙΟΣ-ΑΓΙΟΣ. Κατά τή διάρκειά τῆς θείας λειτουργίας, μετά τό «πρόσχωμεν τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις», ὁ διάκονος εἰσέρχεται στό ἱερό βῆμα καί ζώνεται τό ὄραριο σταυροειδῶς, γιά πρακτικούς κυρίως λόγους, καθῶς θά ὑπηρετήσῃ στήν ἐτοιμασία τῶν τιμίων δώρων, ἀλλά καί σέ ἔνδειξη συστολῆς, «διά τὸ μέλλειν μεταλαβεῖν», σημειώνει ὁ Συμεών. Ἐδῶ θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ὅτι ἰσχύει καί αὐτό πού λέει ὁ ἅγιος Χρυσόστομος, ὅτι «ἐζωσμένοι ὀφείλομεν ἐσθίειν», γιατί ἡ θεία λειτουργία εἶναι μιὰ πασχάλια πορεία πρὸς τήν ἄνω Ἱερουσαλήμ καί ὁ διάκονος μέ τούς λειτουργούς εἶναι οἱ συνοδοιπόροι αὐτῆς τῆς πορείας πρὸς τὰ ἔσχατα. Ὅπως λοιπόν οἱ Ἰσραηλίτες πάντοτε ἔτρωγαν ἐζωσμένοι γιά νά εἶναι ἔτοιμοι γιά μιὰ νέα πορεία, ἔτσι καί οἱ κληρικοί εἶναι ἔτοιμοι γιά τό ταξίδι τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Μετά τό «πληρωθήτω», ὁ διάκονος χαλᾷ τό ὄραριο καί τό ἐπαναφέρει στήν ἀρχική του μορφή. Οἱ διάκονοι εἶναι κατά τούς Πατέρες εἰς τύπον τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων καί γι' αὐτό προβλέπονταν τό ὄραριο νά εἶναι λευκοῦ χρώ-

ματος, «τῶν λεπτῶν ὀραρίων πτέρυξι, ὡς λειτουργικὰ πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα προτρέχουσιν»¹².

γ) Ἐπιμάνικα

Κοινό καί αὐτό ἄμφιο τῶν τριῶν βαθμῶν. Τά ἐπιμάνικα εἶναι ὑφασμάτινα, τραπεζοειδοῦς σχήματος καί καλύπτουν τό κάτω μέρος τῶν μανικιῶν τοῦ στιχαρίου, δηλαδή τόν καρπό τῶν διακόνων. Τό ὄνομά τους τό ἔλκουν ἀπό τή σύνθετη λέξη «ἐπί» καί τό «manika» πού σημαίνει χειρίδα. Κατά πᾶσα πιθανότητα συνδέεται καί μέ τά αὐτοκρατορικά «λωρία» τῆς στολῆς τῶν αὐτοκρατόρων καί τῶν συγκλητικῶν. Μέχρι τόν 12ο αἰώνα τά φοροῦσαν μόνο οἱ ἐπίσκοποι καί ἀργότερα καί οἱ πρεσβύτεροι. Μετά τήν ἄλωση ἐπεκτάθηκε ἡ χρήση τους καί στούς διακόνους. Βασικά ἦταν ἕνα πρακτικό ἄμφιο γιά νά συγκρατεῖ τὰ φαρδιά μανίκια τοῦ στιχαρίου ἢ τοῦ ζωστικοῦ. Καί τά ἐπιμάνικα ἀπέκτησαν μέ τόν καιρό τόν ἀνάλογο συμβολισμό, ὁ ὁποῖος τά θέλει νά συνδέονται μέ τήν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, τή δημιουργία καί τήν οἰκονομία Του, καί τό γεγονός ὅτι ὁ Χριστός εἶναι αὐτός πού μέ τά δικά Του χέρια τελεῖ τά μυστήρια. Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης λέει πώς Αὐτός αὐτουργεῖ μέ τά ἴδια Του τά χέρια τήν ἱεουργία τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματός Του. Εἶναι ἐπίσης τό χέρι πού θά προσφέρει τήν εἰρήνη, πού εὐλογεῖ τά τίμια δῶρα, εἶναι τό χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱερέως Χριστοῦ. Ὁ διάκονος καί ὅσοι ἐνδύονται τήν ἱερωσύνη ἀπαγγέλλουν τή στιγμή τῆς ἐνδύσεως τό «αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καί ἔπλασάν με». Κατά ἕναν ἄλλο συμβολισμό σημαίνουν τά «λωρία» πού ἔδεσαν τά χέρια τοῦ Χριστοῦ καθώς τόν ὀδηγοῦσαν στό πραιτώριο, καί αὐτό ἐξαιτίας τῶν λωρίδων ὑφάσματος (κορδόνια) πού δένονται γύρω ἀπό τά ἐπιμάνικα.

ΤΑ ΑΜΦΙΑ ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ (Εἰκ. 13)

α) ΤΟ ΣΤΙΧΑΡΙΟ τοῦ πρεσβυτέρου ἔχει μικρές μόνο διαφορές ἀπό ἐκεῖνο τοῦ διακόνου, ἀπλά τά μανίκια εἶναι στενά καί δένονται στόν καρπό.

¹² PG 98, 393.

β) ΤΟ ΕΠΙΤΡΑΧΗΛΙΟ ἢ ΠΕΡΙΤΑΧΗΛΙΟ. Τό ἐπιτραχήλιο εἶναι ἡ μετεξέλιξη τοῦ ὄραριου καί ἀλλάζει ὁ τρόπος πού χρησιμοποιεῖται. Στόν πρεσβύτερο φέρεται «ἐπί τόν τράχηλον», δηλαδή περιβάλλει τόν τράχηλο καί κατεβαίνει μέχρι τά κάτω στά πόδια. Εἶναι γνωστό σ' αὐτή τή μορφή ἀπό τόν 6ο αἰώνα καί συμβολίζει τήν «ἄνωθεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπᾶ κεφαλῆς δοθεῖσαν χάριν», ὅπως λέει ὁ Συμεών¹³, καθώς καί τήν ὑποταγή τοῦ ἱερέα στό Χριστό. Εἶναι βασικό ἄμφιο χωρίς τό ὅποιο δέν μπορεῖ ὁ ἱερεύς νά κάνει κανένα μυστήριο. Κατά τόν Συμεών, εἶναι αὐτό πού φέρει τήν «τελεστικὴν χάριν τὴν ἄνωθεν κατερχομένην». Ὁ ἱερεύς μέ τό ἐπιτραχήλιο δηλώνει ὅτι εἶναι «ὑπαυχένιος Χριστοῦ», δεδομένου ὅτι ὁ Χριστός εἶναι ἡ κεφαλή καί αὐτός εἶναι κάτω ἀπό τήν κεφαλή τοῦ Χριστοῦ. Τελεῖ δέ τίς τελετές, ἔχοντας Ἐκεῖνον τελετάρχη καί «τὰ Αὐτοῦ πράττει, μετ' Αὐτοῦ»¹⁴.

γ) Ἡ ζώνη

Ἡ ζώνη λέγεται ὅτι προέρχεται ἀπό τήν μοναχική τάξη, γιά νά δηλώνει τήν πνευματική ἐτοιμότητα τῶν μοναχῶν. Βέβαια εἶναι καί πρακτικό ἄμφιο δεδομένου ὅτι μπορεῖ καί συγκρατεῖ τά ἐνδύματα τῶν κληρικῶν. Ὅμως κυριαρχεῖ καί ἐδῶ ὁ συμβολισμός τῆς ἐτοιμότητας γιά τό ταξίδι τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτό ἐπισημαίνεται ἄλλωστε καί ἀπό τήν εὐχή τῆς ἐνδύσεως της πού λέει: «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ περιζωνύων με δύναμιν καὶ ἔθετο ἄμωμον τὴν ὁδόν μου», καί δείχνει τό πνεῦμα τῆς διακονίας πού τόν κατέχει.

δ) Τὰ ἐπιμάνικα

Εἶναι κοινὰ μέ αὐτὰ τοῦ διακόνου, χωρίς κανέναν ἄλλον ἰδιαιτερο συμβολισμό.

ε) Τό φελώνιο ἢ φαιλόνιο, ἢ φελώνη ἢ φενόλιο

Ἄμφιο ἐξωτερικό τοῦ πρεσβυτέρου χωρίς μανίκια, κωνοειδοῦς σχήματος, πού φοριέται ἀπό τήν κεφαλή. Βασικά ἦταν ἓνα κοινό

¹³ PG 155, 267.

¹⁴ PG 155, 731.

ἔνδυμα λαϊκῶν καί κληρικῶν, πού φοριόταν ὡς πανοφόρι. Μέ τήν κοσμική του σημασία τό ἀναφέρει ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὡς «φαιλόνην»¹⁵. Ὡς ἱερατικό ἄμφιο ἐμφανίζεται ἀπό τήν παλαιοχριστιανική περίοδο καί ἀπό τόν 9ο αἰώνα ἀποκτᾶ συμβολική σημασία. «Τò δὲ φαιλόνηον, ἐμφαίνει τήν ἀπό τοῦ κοκκίνου πορφύραν, ἣνπερ τῷ Ἰησοῦ ἐμπαίζοντες οἱ ἀσεβεῖς ἐφόρεσαν»¹⁶, ὁ δὲ Συμεών τῆς Θεσσαλονίκης λέει πῶς «τήν ὑψηλοτέραν καὶ ἄνωθεν χορηγουμένην τοῦ Πνεύματος φαίνει δύναμίν τε καὶ ἔλλαμψιν»¹⁷. Τό φαιλόνηον εἶναι τό σύμβολο τῆς θείας δικαιοσύνης, κατὰ τόν θεολόγο Γρηγόριο, τό ὁποῖο μᾶς συμφιλιώνει μέ τόν Θεό καί φέρνει τήν ἀγαλλίαση. «Οἱ ἱερεῖς σου, Κύριε, ἐνδύσονται δικαιοσύνην καὶ ὄσιοί σου ἀγαλλιάσονται». Στήν εἰκονογραφία παρατηροῦνται φαιλόνια πολυσταύρια, τά ὁποῖα κατ' ἀρχήν ἦταν Πατριαρχικό προνόμιο, ἀλλά μέ τόν καιρό ἐκχωρήθηκε τό δικαίωμα τοῦ πολυσταυρίου καί στούς ἐπισκόπους καί πρεσβυτέρους. Ὡς πρὸς τήν χρωματολογία εἶναι σαφῆς ἡ παράδοση. Λευκά τήν ἀναστάσιμη περίοδο καί κάθε ἀναστάσιμη θεία λειτουργία καί πορφυρά κατὰ τήν πένθιμη περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Ἡ πληθώρα χρωμάτων πού βλέπουμε σήμερα νά μᾶς κατακλύζει εἶναι Δυτική ἐπίδραση καί ὀδηγεῖ στήν ὑποκειμενική ἀντιμετώπιση τῆς παράδοσης, πράγμα πού δέν συμβάλλει στή σοβαρότητα τῆς λατρείας. Ἀκόμα εἶναι, καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς ψυχολογίας καί τῆς παιδαγωγικῆς, πολύ κουραστική αὐτή ἡ πολυχρωμία καί διασπαστική τῆς ἐνότητας τῆς λατρείας. Οἱ λειτουργοῦντες ἅγιοι ἱεράρχες πού ἱστοροῦνται στίς κόγχες τῶν παλαιῶν ναῶν, ἀποτελοῦν τό καλύτερο παράδειγμα ὑπακοῆς στήν ἐκκλησιαστική παράδοση καί ἐκφράζει τήν εὐταξία τῆς Ἐκκλησίας μας.

15 *Β΄ Τιμ.* 4, 13.

16 *PG* 98, 393.

17 *PG* 155, 713.

ΤΑ ΑΜΦΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ (Εἰκ. 14, 15)

α) Τό στιχάριο

Εἶναι τό ἴδιο ἀκριβῶς μέ τῶν ἄλλων βαθμῶν, ἀπλά τοῦ ἐπισκόπου φέρει ἀπό τά δύο πλευρά δύο ταινίες, κατά προτίμηση κόκκινες, πού συμβολίζουν τό αἷμα πού ἔτρεξε ἀπό τήν πλευρά τοῦ Κυρίου.

β) Τά ἐπιμάνικα

Ἐπίσης καί αὐτά δέν διαφοροποιοῦνται σέ τίποτα ἀπό τῶν δύο ἄλλων βαθμῶν.

γ) Ἡ ζώνη

Εἶναι ἀκριβῶς ἴδια μέ αὐτή τοῦ πρεσβυτέρου.

δ) Τό ἐπιτραχήλιο

Ὅμοίως σήμερα δέν διαφοροποιεῖται. Ὅμως παλαιότερα τό ἐπιτραχήλιο γινόταν ὠμοφόριο, ὡς μετεξέλιξη τοῦ ὄραριου, πού ἦταν τελικά τό βασικό ἄμφιο πού ἐπεσήμαινε τήν ἱερατική ἀξία. Δηλαδή στόν διάκονο ἦταν ὄραριο, στόν πρεσβύτερο περνοῦσε περί τόν τραχήλο καί γινόταν ἐπιτραχήλιο καί στόν ἐπίσκοπο, τό ἔμπροσθεν τοῦ ἐπιτραχηλίου περνοῦσε ὄπισθεν καί γινόταν ὠμοφόριο.

ε) Φαιλόνιο ἢ σάκκος

Πρέπει νά ποῦμε πῶς κατ' ἀρχάς ἡ ἀμφίεση πρεσβυτέρου καί ἐπισκόπου ἦταν κοινή, μέ μόνη τήν διαφοροποίηση τῆς χρήσης τοῦ ἐπιτραχηλίου ὡς ὠμοφορίου. Ὁ ἐπίσκοπος φοροῦσε καί αὐτός φαιλόνιο τό ὁποῖο μέ τόν καιρό ἔγινε πολυσταύριο, γιά νά διαφοροποιεῖται ἀπό τό ἀντίστοιχο τῶν πρεσβυτέρων. Μέ τόν καιρό τό φαιλόνιο ἀντικαταστάθηκε ἀπό τόν αὐτοκρατορικό σάκκο. Τόν 12ο αἰώνα ὁ Βαλσαμών κάνει λόγο περί τοῦ σάκκου· «τήν χλαίναν τῆς ὕβρεως μυστικῶς ἀλληγορουμένης καί προνομιακῶς ὑπό τοῦ Πατριάρχου φερομένης». Στήν ἀρχή ὁ σάκκος εἶχε παραχωρηθεῖ ὡς δῶρο ἀπό

τόν αὐτοκράτορα καί ἦταν ἐν χρήσει μόνο στίς δεσποτικές ἐορτές, ἀργότερα ὅμως γενικεύτηκε ἡ χρήση του καί ἀπό ἄλλους ἐπισκόπους, μέ ἀποτέλεσμα νά παραγκωνιστεῖ τό πολυσταύριο φαιλόνιο. Ὁ Συμεών λέει πῶς ἦταν ἔνδυμα μόνο των ἐγκρίτων ἀρχιερέων καί σημαίνει τόν χιτώνα πού φόρεσαν στόν Ἰησοῦ γιά νά τόν ἐμπαΐξουν. Ἡ ἄποψη ὅτι ἔπρεπε νά εἶναι σέ χρῶμα κόκκινο, γιά νά προβάλλει τό πάθος τοῦ Χριστοῦ, μάλλον δέν ἐπικράτησε, ἀφοῦ τό πορφυρό εἶχε καθιερωθεῖ ὡς χρῶμα τοῦ πένθους, καί κατ' ἀκρίβεια τῆς χαρμολύπης.

ζ) Ἐπιγονάτιο

Τό ἐπιγονάτιο εἶναι ὕφασμα σέ σχῆμα ρόμβου, πού κρεμάται στό δεξι μέρος τοῦ σάκκου τοῦ ἀρχιερέως. Συμβολίζει τό λέντιο πού ὁ Χριστός ἔπλυνε τά πόδια τῶν μαθητῶν του κατά τόν μυστικό Δεῖπνο. Βασικά ἐπρόκειτο γιά μιά πετσέτα πού κάλυπτε καί τελετουργικές-πρακτικές ἀνάγκες τῶν λειτουργῶν μέ τόν καιρό ἀτόνησε ἡ χρήση του καί ἀντικαταστάθηκε ἀπό ἕνα ὕφασμα σκληρό καί δύσχηστο μέ σχετική διακόσμηση.

η) Ὤμοφόριο

Τό ὠμοφόριο, ὅπως εἶπαμε, εἶναι ἡ μετεξέλιξη τοῦ ἐπιτραχηλίου. Τό συναντᾶμε σέ δύο μορφές, τό μεγάλο καί τό μικρό ὠμοφόριο. Εἶναι τό πλέον χαρακτηριστικό ἄμφιο τοῦ ἐπισκόπου πού δείχνει καί τό ἀξίωμά του. Χωρίς αὐτό δέν τελεῖ ἀγιαστική πράξη. Ὁ ἐπίσκοπος φορεῖ τό ὠμοφόριο στή θεία λειτουργία μέχρι τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, καί μετά τό ἀποθέτει μέχρι τό τέλος τῆς λειτουργίας. Ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης λέει ὅτι συμβολίζει τή δорά τοῦ πλανηθέντος προβάτου, γι' αὐτό προτείνει νά κατασκευάζεται ἀπό ἔριον, δηλαδή μαλί προβάτου. Τό μικρό ὠμοφόριο ἐμφανίζεται μόλις τόν 17ο αἰῶνα καί εἰσήχθη γιά πρακτικούς κυρίως λόγους, λόγω μεγέθους.

θ) Μίτρα

Παλαιό αυτοκρατορικό κατάλοιπο τῶν ἐνδόξων περιόδων τοῦ Γένους. Προστέθηκε στήν ἐπισκοπική ἀμφίεση μαζί μέ τόν σάκκο, ἀλλά ἀπαντᾶται καί στόν Ἰσραήλ ὡς κίδαρις. Μίτρα φοροῦσαν περί τόν 10ο αἰώνα ὁ Πάπας τῆς Ρώμης καί ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας φοροῦσε τιάρα. Στόν ὀρθόδοξο χριστιανικό κόσμο εἰσήχθη ἀργότερα καί μάλιστα συμβολίζει τόν ἀκάνθινο στέφανο. Εἶναι προφανές ὅτι εἶναι στοιχεῖα πού προδίδουν ἕνα ἐκκοσμικευμένο πνεῦμα, πού δέν ξέρομε πῶς μπορεῖ νά σταθεῖ, σέ μιά μικρή φτωχική ἐνορία, μιά τέτοια αυτοκρατορική παρουσία.

ι) Ποιμαντική ράβδος

Σύμβολο ἐξουσίας πού ἔχει τή ρίζα του στό ἀρχαῖο δεκανίκιο πού ἔφεραν οἱ δικαστές καί κάθε ἕνας πού ἦταν φορέας ἐξουσίας. Ἡ ράβδος σηματοδοτεῖ καί τό ποιμαντικό ἔργο τοῦ ἐπισκόπου, πού ἔχει τήν εὐθύνη διαποιίμανσης τοῦ ποιμνίου πού τοῦ ἀνέθεσε ἡ Ἐκκλησία.

Ἐνδεικτική Βιβλιογραφία

- 1) Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια.
- 2) Ἰωάννου Φουντούλη, Λειτουργική 1, Εἰσαγωγή στή θεία Λατρεία, Θεσσαλονίκη 1985.
- 3) Ἰ. Κογκούλη, Χ. Οἰκονόμου, Π. Σκαλτσῆ, Ἡ θεία Λειτουργία - Σχόλια - Μετάφραση, ἐκδ. ΛΥΔΙΑ, Θεσσαλονίκη 1990.
- 4) Κωνσταντίνου Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικός Ναός, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1969.
- 5) Τρύφωνος Τσομπάνη, Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος στήν Εἰκονογραφία, Θεσσαλονίκη 1997.

6. Τά λειτουργικά βιβλία

Είναι γνωστό ότι μέχρι τον 4ο αιώνα η θεία λατρεία ήταν πολύ απλή και δεν υπήρχαν λειτουργικά βιβλία με καταγραμμένη την διάταξη της θείας λειτουργίας. Η θεία λειτουργία τελοῦνταν αὐτοσχέδια κατά τὴν δύναμη τῶν προεστώτων. Διάβαζαν τὶς ἐπιστολὲς τῶν ἀποστόλων, κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ ἄλλα κείμενα με νοθεσίες πνευματικοῦ περιεχομένου. Οἱ πρῶτες ἐνδεικτικὲς καταγραφές εἶναι ἡ «Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων», ἢ «Ἀποστολικὴ παράδοση» τοῦ Ἰππολύτου, οἱ εὐχολογικὴ συλλογὴ τοῦ Σεραπίωνος. Ἀπὸ τὸν 4' αἰῶνα ἀρχίζει ἡ συστηματικότερη καταγραφή τῶν λειτουργικῶν παραδόσεων καὶ ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα λειτουργικά κείμενα πού συμβάλλουν στήν τέλεση τῆς λατρείας. Μέχρι τὸν 8' αἰῶνα δὲν ἔχουμε κείμενα πού διασώθηκαν σέ χειρόγραφα λειτουργικά. Στὰ τέλη τοῦ 8' αἰῶνα ὑπάρχει τὸ Βαρβερινὸ Εὐχολόγιο 336, πού διασώσει τὴ λειτουργικὴ πράξη. Ἰδιαίτερος σταθμὸς στὴ λειτουργικὴ γραμματεία καὶ θεολογία εἶναι ἡ περίοδος τῆς εἰκονομαχίας, πού ἡ Ἐκκλησία ἀναγκάζεται νά ἀπαντήσει στὴν αἰρετικὴ πλάνη καὶ νά στηρίξει τὸν λαὸ τῆς. Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη στὴν ἐκδοτικὴ παρουσία ἔρχεται μετὰ τὴν τυπογραφία, περὶ τὸν 15ο αἰῶνα, ὅπου πλέον ἡ Ἐκκλησία ὀργανώνεται καὶ καταγράφει, λατρεία, τυπικὸ καὶ θεολογία.

α) Τὸ Εὐαγγέλιο

Περιέχει τὰ ἀναγνώσματα τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν πού διαβάζονται στὴ λατρεία καθ' ὅλο το ἔτος.

Ἀρχικὰ διαβάζονταν μετὰ ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τοῦ προεστώτος. Κατόπιν συστηματοποιήθηκε ἡ σειρά τῶν περικοπῶν ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ Πάσχα. Ἀπὸ τὴν Κυριακὴ αὐτὴ μέχρι τὴν Πεντηκοστή διαβάζονται τὰ εὐαγγέλια τοῦ Ἰωάννη. Ἀπὸ τὴ Δευτέρα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἕως τὰ μέσα Σεπτεμβρίου διαβάζονται οἱ περικοπές

τοῦ Ματθαίου. Ἀκολουθῶς ἀπό τήν περίοδο αὐτή συνεχίζουν τά ἀναγνώσματα τοῦ Λουκά, ἀπό τήν ὑψωση ἕως τήν ἀρχή τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἐνῶ καθόλη τή διάρκεια τῶν νηστειῶν εἶναι ἡ περίοδος τοῦ Μάρκου. Τό βιβλίον τοῦ Εὐαγγελίου βρίσκεται πάντα ἀποτεθημένο στήν ἁγία Τράπεζα. Εἶναι δεμένο μέ δέρμα ἢ μέ μεταλλική κάλυψη καί ἐγχάρακτες παραστάσεις, πού φέρουν τήν εἰκόνα τῆς Σταύρωσης ἀπό τή μία καί τῆς Ἀνάστασης ἀπό τήν ἄλλη.

β) Ἀπόστολος ἢ Πραξαπόστολος

Εἶναι βιβλίον πού περιλαμβάνει τίς περικοπές πού ἀναγιγνώσκονται ἀπό μέν τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων κατά τήν περίοδο τοῦ Πεντηκοσταρίου, ἐνῶ κατά τό ὑπόλοιπο ἔτος ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου καί τίς Καθολικές ἐπιστολές. Οἱ πρῶτες διαβάζονται τίς Κυριακές καί οἱ δεύτερες τίς καθημερινές. Κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς διαβάζονται περικοπές ἀπό τήν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή.

γ) Προφητολόγιο

Περιέχει περικοπές ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη. Μέχρι καί τόν 7ο αἰῶνα ἡ παράδοση θέλει νά διαβάζονται καί στή θεία λειτουργία. Ἀργότερα ἔμειναν νά διαβάζονται μόνο στούς Ἑσπερινούς τῶν μεγάλων ἑορτῶν, τῆς Τεσσαρακοστῆς καί τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος. Ἡ ἔκδοση τοῦ Προφητολογίου ἀτόνησε, ἀλλά τά τελευταῖα χρόνια ἐκδόθηκε ἀπό τήν Βιβλική Ἑταιρεία, μέ τά λειτουργικά ἀναγνώσματα σέ κείμενο καί μετάφραση.

δ) Ψαλτήριον

Περιλαμβάνει ψαλμούς πού διαβάζονται σέ διάφορες ἀκολουθίες. Διαιρεῖται σέ 20 μεγάλα τμήματα πού λέγονται Καθίσματα. Τό κάθε καθίσμα ἔχει τρεῖς στάσεις καί ἡ κάθε στάση ἔχει 1-5 ψαλμούς. Στόχος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νά διαβάζεται τό ψαλτήριον ὅλο κάθε ἑβδομάδα. Ἔτσι στιχολογοῦνται στόν Ὅρθρο 2 καθίσματα καθημερινά καί 1 στόν Ἑσπερινό. Τήν Κυριακή τό βράδυ δέν προβλέπεται ἀνά-

γνωση Ψαλτηρίου. Τό Ψαλτήριο χρησιμοποιεῖται καί στίς ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν, στήν δέ ἐνοριακή πράξη τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ τό Ψαλτήριο διαιρεῖται σέ ἀντίφωνα μέ ἐφύμνιο μετά ἀπό κάθε στίχο, καί ἔτσι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ. Τό Ψαλτήριο, βιβλίο ἀγαπημένο τῶν μοναχῶν, εἶναι τό ἀγαλλίαμα τῆς κάθε προσευχομένης καρδίας. Στό βιβλίο τοῦ Ψαλτηρίου περιέχονται καί οἱ ἐννέα βιβλικές ὠδές πού ἀποτελοῦν δομικό στοιχεῖο τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου.

ε) Τό Εὐχολόγιο

Τό Εὐχολόγιο εἶναι ἓνα ἀπό τά ἀρχαιότερα βιβλία, καθώς μαρτυρεῖται ἡ ἱστορία του ἀπό τόν 8ο αἰώνα. Στά περιεχόμενά του περιλαμβάνονται εὐχές τῆς θείας λειτουργίας, τῶν μυστηρίων, τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ἐγκαινίων, τοῦ μεγάλου ἀγιασμοῦ, τῆς Γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς καθώς καί οἱ περιστατικές εὐχές. Στήν ὁλόκλητά του λέγεται Μέγα Εὐχολόγιο, ἀλλά λόγοι πρακτικοί ἐπέβαλαν τίς ἐκδόσεις μικρότερων σέ μέγεθος βιβλίων, ὅπως τό Μικρό Εὐχολόγιο, τό Ἀγιασματάριο, τό Ἱερατικό, τό Διακονικό, τό Ἐγκόλπιο τοῦ Ἀναγνώστου, τό ὁποῖο περιλαμβάνει στοιχεῖα πού ἀφοροῦν μόνο τόν Ἀναγνώστη καί τόν ψάλτη, ὅπως ὁ Προοιμιακός, ὁ Ἐξάψαλμος, τά ἀντίφωνα, τό Σύμβολο τῆς Πίστεως, τό Πάτερ ἡμῶν κ.λπ.

στ) Τό Ὁρολόγιο

Στήν παράδοση εἶναι γνωστό ἀπό τόν 9ο ἤδη αἰώνα καί περιλαμβάνει τά σταθερά στοιχεῖα, κυρίως τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, δηλαδή τοῦ Ἑσπερινοῦ, τοῦ Ὁρθρου, τῶν Ὁρῶν, τοῦ Ἀποδείπνου, τοῦ Μεσονυκτικοῦ. Ἐπίσης περιέχει τά Ἀναστάσιμα ἀπολυτίκια, τά Θεοτοκία καί τίς Ὑπακοές τῶν ὀκτῶ ἡχῶν ἀλλά καί ἀπολυτίκια καί κοντάκια τῶν ἑορτῶν ὅλου του μηνολογίου. Στό Ὁρολόγιο ἐντάχθηκαν ἀκόμη οἱ ἀκολουθίες τοῦ Ἀκαθίστου, τῶν Χαιρετισμῶν, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τῆς Μεταλήψεως καί τῶν Παρακλητικῶν Κανόνων.

ζ) Ὁκτώηχος

Εἶναι τό βιβλίό πού περιέχει τά ἀναστάσιμα τροπάρια τῶν Κυριακῶν σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῆς ὀκταηχίας, τά ὅποια εἶναι ποιήματα τοῦ μεγάλου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Ἡ ἐναλλαγή τῶν ἤχων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ξεκινᾷ ἀπό τήν Κυριακή του Πάσχα. Ἀκόμη περιλαμβάνει τά ἔντεκα Ἑωθινά τῶν Ὁρθρων τῶν Κυριακῶν.

η) Παρακλητική

Ἡ Παρακλητική εἶναι ἡ ἐκδοτική συνέχεια τῆς Ὁκτωήχου καί τήν περιλαμβάνει διευρυμένη μέ τά τροπάρια σέ ὀκτώ ἤχους, ὅλης της ἑβδομάδος. Οἱ ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος εἶναι ἀφιερωμένες καί σέ ἕνα πρόσωπο ἢ γεγονός ἢ Δευτέρα εἶναι ἀφιερωμένη στόν Τίμιο Σταυρό καί τήν Θεοτόκο, ἡ Τρίτη στόν τίμιο Πρόδρομο, ἡ Τετάρτη στούς Ἀγγέλους, ἡ Πέμπτη στούς Ἀποστόλους καί τόν ἅγιο Νικόλαο, ἡ Παρασκευή στή Σταύρωση τοῦ Κυρίου καί τό Σάββατο στούς ἁγίους μάρτυρες καί τούς κεκοιμημένους. Ὅλες αὐτές οἱ ἀκολουθίες ψάλλονται καθημερινά στόν Ἑσπερινό καί τόν Ὁρθρο, ὅταν δέν εἶναι ἑορτή ἢ μνήμη τιμωμένου ἁγίου. Τίς ἄλλες ἡμέρες συμπάλλονται μαζί μέ τήν ἀκολουθία τοῦ Μηναίου, τοῦ Τριωδίου, ἢ τοῦ Πεντηκοσταρίου. Τό περιεχόμενο τῆς Παρακλητικῆς εἶναι ποικίλο σε ὅτι ἀφορᾷ τήν προέλευση τῶν ὑμνογραφημάτων, δεδομένου ὅτι περιλαμβάνονται ἔργα διαφόρων ὑμνογράφων ἐπωνύμων ἢ ἀωνύμων. Αὐτά πού φέρονται ὡς ἐπώνυμα εἶναι τοῦ Θεοφάνους καί τοῦ Ἰωσήφ. Ἡ Παρακλητική δέν διαβάζεται τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή καί τήν Μεγάλη Ἑβδομάδα καί ἀρχίζει ἡ χρήση της ἀπό τήν Κυριακή τοῦ Θωμᾶ, μέ τόν ἀΐχο.

θ) Τά Μηναιᾶ

Πρόκειται γιά 12 βιβλία, κατά τούς μήνες τοῦ ἔτους, πού περιέχουν τίς ἀκολουθίες τῶν ἑορτῶν καί τῶν ἁγίων ὅλου τοῦ ἔτους ἀπό τήν 1η Σεπτεμβρίου μέχρι καί τήν 31η Αὐγούστου. Τά Μηναιᾶ ἐκπροσωποῦν τήν παράδοση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἀκολουθοῦν τίς διατάξεις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ τυ-

πικου του Ἁγίου Σάββα. Ἡ βασική διαμόρφωσή τους ἔγινε ἀπό τούς Στουδίτες μοναχούς, μετὰ τὴν εἰκονομαχία ὡς τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου, καὶ τοῦτο εἶναι ἐμφανές, διότι ἑορτές καὶ ἅγιοι πού τιμοῦσαν ἰδιαίτερα στὴν Κωνσταντινούπολη ἔχουν πλήρεις ἀκολουθίες, ἐνῶ ἄλλες εἶναι ἐλλιπεῖς. Ὡς πρὸς τὸ ὑμνογραφικὸ περιεχόμενο εἶναι ἔργο πολλῶν γνωστῶν καὶ ἀγνωστῶν ὑμνογράφων, γι' αὐτὸ καὶ ποικίλλει τὸ ποιητικὸ στοιχεῖο.

ι) Τὸ Τριώδιο

Εἶναι ὑμνολογικὸ βιβλίον πού περιέχει τὰ τροπάρια τῶν κινητῶν ἑορτῶν ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου μέχρι τοῦ Ἑσπερινοῦ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Ἀπὸ τὴν ἑβδομάδα τῆς Τυρινῆς οἱ κανόνες τοῦ Ὁρθρου ἔχουν τρεῖς ὥδες, ἐξ οὗ καὶ ἡ περίοδος ὀνομάστηκε τοῦ Τριωδίου, καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ τὸ βιβλίον Τριώδιο. Περιλαμβάνει ἀναγνώσματα ἀπὸ τὸ προφητολόγιον καὶ συναξάρια γραμμένα ἀπὸ τὸν Νικηφόρον Κάλλιστον Ξανθόπουλον. Τὸ περιεχόμενο γενικά τοῦ Τριωδίου παρουσιάζει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξέλιξη, γιατί εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπίδραση ἀρχαίων παραδόσεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν Ἱεροσολύμων, τῶν Στουδιτῶν, καθὼς καὶ μιᾶς πληθώρας ποιητῶν πού συνέβαλαν σ' αὐτό. Ἰδιαίτερη ἐπίδραση στὴν ὑμνογραφία τοῦ Τριωδίου ἀσκοῦν τὰ εὐαγγελικά κείμενα. Στὸ Τριώδιο περιλαμβάνεται καὶ ὁ Μέγας Κανὼν μὲ ἓνα τροπάριον γιὰ κάθε στίχον κάθε μιᾶς ὥδης καὶ μὲ 31 στιχηρά τοῦ Ἑσπερινοῦ. Εἶναι ἡ ἐκτενέστερη ἀκολουθία τοῦ Τριωδίου, μὲ βαθύ θεολογικὸ καὶ παρκλητικὸ περιεχόμενο.

ια) Τὸ Πεντηκοστάριον

Τὸ Πεντηκοστάριον εἶναι τὸ βιβλίον πού περιέχει τίς ἀκολουθίες καὶ τὰ συναξάρια τῶν κινητῶν ἑορτῶν ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα μέχρι τὴν Κυριακὴ τῶν Ἁγίων Πάντων. Ἀναλυτικότερα περιέχει τίς Κυριακές τοῦ Θωμᾶ, τῶν Μυροφόρων, τοῦ Παραλύτου, τοῦ Τυφλοῦ, τῆς Σαμαρείτιδος, τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῶν Ἁγίων Πάντων. Τὰ συναξάρια

πού έχουν ενσωματωθεί στο Πεντηκοστάριο είναι έργα του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθοπούλου.

ιβ) Τό Τυπικό

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς θείας λατρείας μετὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα κατέστησε ἀναγκαία τὴ σύνταξη ἑνὸς κανονισμοῦ λειτουργικῆς τάξεως πού θὰ κατέγραφε τίς τυπικές διατάξεις τῶν τελετουργικῶν δρωμένων. Ἔτσι πρῶτα ἀπὸ τὰ μοναστήρια καὶ σταδιακά καὶ στίς ἐνορίες, ἄρχισε αὐτή ἡ καταγραφή, πού στόχο εἶχε κυρίως τὴν εὐταξία τῆς λατρείας καὶ τὴν λειτουργικὴ ἐνότητα τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων. Τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο ἐνοριακό-ἀσματικό τυπικό εἶναι τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θ΄ αἰῶνα καὶ βρίσκεται στὸν κώδικα 266 τῆς Πάτμου καὶ στὸν κώδικα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ 40, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης¹⁸. Τὸ τυπικὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐξέδωσε σέ κριτικὴ ἔκδοση ὁ J. Mateos, ὁ δὲ Dmitrievskij ἐξέδωσε σέ δυὸ τόμους ὅσα τυπικά εἶχε ἐπισημάνει. Τὸ τυπικὸ τῆς Μεσσηνίας ἐξέδωσε κριτικά ὁ M. Arranz. Τὸ 1888 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἔκανε τὴν ἔκδοση τοῦ Τυπικοῦ τοῦ Βιολάκη, ἐνῶ ὁ πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Ρήγας ἐξέδωσε τὸ Τυπικὸ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς Μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιάθου τὸ 1908, τὸ ὁποῖο ἐπανεκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν τῆς Θεσσαλονίκης μὲ πρόλογο καὶ ἐπιμέλεια τοῦ Καθηγητοῦ Ἰωάννου Φουντούλη (1994). Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐδῶ καὶ χρόνια ἐκδίδει τὸ Τυπικὸ Ἡμερολόγιο τοῦ Ἐμ. Φαρλέκα μὲ τυπικές διατάξεις πού ἀφοροῦν στὴν εὐταξία τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας, τὸ ὁποῖο συνέχισε ὁ Γ. Μπεκατώρος. Τὸ 2003 ἡ Ἀποστολικὴ Διακονία ἐξέδωσε τὸ Σύστημα Τυπικοῦ τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, ἑνὸς κληρικοῦ ρέκτου τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως μὲ λιπαρὴ γνώση αὐτῆς. Πρέπει ἀκόμη νὰ μνημονεύσουμε τὴν ἔκδοση τῆς Διάταξης τῆς Ἀγρυπνίας ἀπὸ τὸν ἀρχιμ.

18 Κώδιξ Ἀθηνῶν 2047.

Δοσίθεο Κανέλο, ηγούμενο τῆς Μονῆς Τατάρκης, τό τυπικό τοῦ Ἱερομονάχου Μεθοδίου, ἔκδοση τῆς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, ἀλλά καί τήν ἔκδοση τοῦ Τυπικοῦ τῆς Μονῆς Ἁγίου Σάββα μέ ἐπιμέλεια τοῦ ἀρχιμανδρίτου Νικοδήμου Σκρέττα Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

ιγ) Ἀνθολόγιο

Πρόκειται γιά ἡμιλειτουργικό βιβλίο γιά χρήση ἰδιωτική ἢ δημόσια. Ἡ ἔκδοσή του ἤθελε νά καλύψει τίς λειτουργικές ἀνάγκες μικρῶν ναῶν, παρεκκλησιῶν καί ἰδωτῶν πού δέν εἶχαν τή δυνατότητα νά διαθέτουν τή βιβλιοθήκη ὅλων των λειτουργικῶν βιβλίων τοῦ ἔτους. Τό περιεχόμενό του ἀποτελεῖται ἀπό κείμενα γιά τή θεία λειτουργία, τό Ψαλτήριο, τό Ὁρολόγιο, ἀκολουθίες τῶν Μηναιῶν καί τίς σημαντικότερες ἑορτές τοῦ χρόνου.

Ἐπί τῆν ἴδια μορφή καί περιεχόμενο ἐκδόθηκαν κατὰ καιροῦς προσευχητικά ἀνθολόγια μέ τόν τίτλο «Ἱερά σύνοψις» ἢ «Ἱερός συνέκδημος».

ιδ) Θεοτοκάριο

Εἶναι βιβλίο ἀγαπημένο κυρίως τῶν μοναχῶν, περιέχει δέ κανόνες πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου σέ ὅλους τοὺς ἡχους, διαφόρων ὑμνογράφων, πού ψάλλονται στά μοναστήρια ὡς ἔκφραση εὐλαβείας πρὸς τήν Παναγία Μητέρα τοῦ Κυρίου.

7. Ἡ θεία λειτουργία

Ἡ θεία λειτουργία ἀποτελεῖ τό κεντρικότερο, σπουδαιότερο καί οὐσιαστικότερο μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας. Ἔξω ἀπό αὐτήν δέν νοεῖται Ἐκκλησία, ἐκκλησιαστική ζωή καί ὀρθόδοξη πνευματικότητα. Ἀπό αὐτή ξεκινοῦν ὅλα καί σ' αὐτήν κατατείνουν, γιατί αὐτή ζωοποιεῖ τόν θεανθρώπινο ὀργανισμό τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι τό μυστήριο τῆς Καινῆς Διαθήκης, τό καινόν Πάσχα, τό μυστήριο τῆς ἀγάπης, πού δι' αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος γίνεται Θεός, μέλος Χριστοῦ, σύναιμος καί σύζυγος, ἀδελφός καί φίλος, συγκληρονόμος τῆς Βασιλείας Του.

Ἄφετηρία τῆς θείας λειτουργίας ὑπῆρξε ὁ Μυστικός ἐκεῖνος Δεῖπνος τοῦ Κυρίου μέ τούς μαθητές Του, ὅπου τούς παραδίδει τό μυστήριο τῆς εὐχαριστίας, τῆς μνήμης τοῦ θανάτου καί τῆς ἀναστάσεώς Του.

Ἔτσι οἱ ἀπόστολοι λαμβάνοντας τήν ἐντολή Του παρέδωσαν σέ μᾶς «ὃ καί παρέλαβον». Αὐτή ἡ παράδοση ζυμώθηκε ἀνά τούς αἰῶνες, σέ κάθε περιοχή, σέ κάθε λαό, σέ κάθε γλώσσα, καί δημιουργήθηκε ἡ τάξη τῆς λατρείας μέ τή σοφία καί τήν ἐμπειρία μεγάλων μορφῶν καί σοφῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπό τόν Δ' αἰῶνα ἤδη καταγράφηκε ἡ παράδοση αὐτή, προῆλθαν μέ τόν τρόπο αὐτό τά πρῶτα λειτουργικά κείμενα πού φέρουν τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων τους, καί εἴτε εἶναι τῆς ἐποχῆς τους, εἴτε ἀποδόθηκαν σ' αὐτούς λόγω παλαιότητος, ἔβαλαν τή ζωή τῶν ἀνθρώπων στήν τροχιά τῆς ἐπουρανίου Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Α. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ

Οἱ λειτουργίες κατατάσσονται σέ λειτουργικές οικογένειες πού ἀντιστοιχοῦν σέ περιοχές καί ἀποτελοῦν τούς λεγόμενους λειτουργικούς τύπους. Κάθε λειτουργικός τύπος μπορεῖ νά ἔχει καί δύο καί τρεῖς λειτουργίες, ἀλλά καί ὀλόκληρο σύστημα τῆς λατρείας πού ἀποτελεῖται ἀπό τίς ἀκολουθίες καί τίς ἄλλες τελετές τοῦ νυχθη-

μέρου. Αυτό δηλαδή πού παρατηροῦμε στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας παρατηρεῖται καί στή λατρεία τῶν ἄλλων περιοχῶν τοῦ κόσμου, πού μέ τόν καιρό ὀργανώθηκαν σέ τοπικές αὐτοκέφαλες ἐκκλησίες καί Πατριαρχεῖα.

Οἱ λειτουργικοί τύποι χωρίζονται σέ δύο μεγάλες οἰκογένειες:

Τούς ἀνατολικούς λειτουργικούς τύπους καί

Τούς Δυτικούς λειτουργικούς τύπους

Οἱ Ἀνατολικοί τύποι διακρίνονται σέ:

Αἰγυπτιακή λειτουργική οἰκογένεια πού περιλαμβάνει:

α) Τόν Ἀλεξανδρινό λειτουργικό τύπο

β) Τόν κοπτικό λειτουργικό τύπο

γ) Τόν Αἰθιοπικό λειτουργικό τύπο

Στή Συρο-Ἀντιοχειανή λειτουργική οἰκογένεια πού περιλαμβάνει:

α) Τόν Δυτικό Συριακό τύπο ἢ τῆς Παλαιστίνης

β) Τόν Ἀνατολικό Συριακό τύπο ἢ Χαλδαϊκό τῆς Μεσοποταμίας

γ) Τόν λειτουργικό τύπο τοῦ Μαλαμπάρ τῶν Ἰνδιῶν

δ) Τόν Μαρωνιτικό τύπο

ε) Τόν Ἀρμενικό λειτουργικό τύπο

στ) τόν Βυζαντινό λειτουργικό τύπο

Οἱ Δυτικοί λειτουργικοί τύποι, διακρίνονται σέ:

α) Στόν Ρωμαϊκό λειτουργικό τύπο

β) Στόν Ἀμβροσιανό λειτουργικό τύπο ἢ τῶν Μεδιολάνων

γ) Στόν Γαλλικανικό τύπο τῆς Γαλατίας

δ) Στόν Μοζαραβικό τύπο τῆς Ἰσπανίας

ε) Στόν Κελτικό των Βρετανικῶν Νήσων

στ) Στόν λειτουργικό τύπο τῆς Βορείου Ἀφρικῆς (Καρχηδόνας)

Β. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι Ἀντιοχειανῆς προέλευσης, μέ Χρυσοστομικές ἀναθεωρήσεις καί Κωνσταντινουπολιτική ἀνάπτυξη, ἐφ' ὅσον ὁ ἱερός Χρυσόστομος ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ἔπρεπε νά ὀργανώσει τά

τῆς λατρείας τῆς ἐπισκοπῆς του. Εἶναι ἡ πιό εὐχρηστη λειτουργία τοῦ βυζαντινοῦ τύπου καί τελεῖται καθημερινά λόγω καί τῆς συντομίας της, ἐκτός των ἡμερῶν πού ἀπαιτοῦν κατανυκτικό κλίμα καί δέν ἐπιτρέπουν τόν πασχάλιο χαρακτήρα τῆς εὐχαριστίας, ὅπως γιά παράδειγμα οἱ μέρες τῆς Τετάρτης καί Παρασκευῆς τῆς Τυροφάγου ἐβδομάδος, τή Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη, Πέμπτη καί Παρασκευή ὄλων των ἐβδομάδων τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, καί Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη καί Παρασκευή τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, ἀλλά καί τίς δέκα ἐπισημότερες γιορτές στίς ὁποῖες τελεῖται ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί αὐτές εἶναι ἡ παραμονή τῶν Χριστουγέννων, ἡ 1η Ἰανουαρίου, παραμονή τῶν Θεοφανείων, οἱ πέντε Κυριακές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἡ Μεγάλη Πέμπτη καί τό Μέγα Σάββατο.

Ἡ σπουδαιότητα λοιπόν αὐτῆς τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ τό πλέον γνωστό ἄκουσμα γιά τόν λαό καί εἶναι ἡ λειτουργία μέ τήν ὁποία τρέφεται αἰῶνες τώρα ἡ Χριστιανοσύνη.

Ἡ θεία λειτουργία θά λέγαμε ὅτι περιλαμβάνει δύο μέρη:

α) Τό πρῶτο μέρος περιλαμβάνει ψαλμωδία, ἀναγνώσματα, δεήσεις τῶν πιστῶν, κήρυγμα-διδαχή, δηλαδή διερμηνεία τῶν γραφῶν, καί χαρακτηρίζεται ὡς «ἡ λειτουργία τοῦ λόγου», ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ ἕνα διδακτικό πρότυπο καί δίνει τή δυνατότητα συμμετοχῆς καί στούς κατηχουμένους ἢ φωτιζομένους. Γι' αὐτό καί παλαιότερα λέγονταν καί «λειτουργία τῶν κατηχουμένων», δεδομένου ὅτι μετά τήν διδαχή, ὁ διάκονος καλοῦσε τούς κατηχουμένους νά ἀπέλθουν στά «Κατηχουμενεῖα» ἢ στόν Νάρθηκα γιά νά ἀκοῦν μόνο καί χωρίς νά εἶναι αὐτόπτες τοῦ μυστηρίου.

β) Τό δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, δηλαδή τήν προσφορά τῶν δώρων, τόν καθαγιασμό τους, τήν ἀναφορά καί εὐχαριστία καί ἀποκαλεῖται ἡ «λειτουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας» ἢ καί «λειτουργία τῶν πιστῶν», ἀφοῦ συμμετεῖχαν σ' αὐτήν ὅσοι ἦταν βαπτισμένοι καί θά μετεῖχαν στή θεία μετάληψη τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου.

α) Σύνδεση τῆς θείας λειτουργίας μέ τόν Ὁρθρο καί τίς Ὑρες

Πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ θεία λειτουργία εἶναι μιά τελείως ἀνεξάρτητη ἀκολουθία. Δέν ἀνήκει ἐπομένως στόν κύκλο τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου οὔτε ὑπάρχει κάποια ἄλλη ἀκολουθία προπαρασκευαστική αὐτῆς. Ἡ αὐτοτέλεια αὐτή φαίνεται ἱστορικά ἀπό τόν τρόπο πού προσαρμόζονταν στίς ἀνάγκες τῶν πιστῶν. Ἀρχικά ἐτελεῖτο μετά τό δεῖπνο, συνδεδεμένη μέ τίς ἀγάπες. Ἀργότερα γιά λόγους εὐλαβείας μεταφέρθηκε πρό τοῦ δεῖπνου καί σήμερα μπορεῖ νά τελεῖται ἄλλοτε λίγο μετά ἀπό τά μεσάνυχτα, ὅπως τό Πάσχα, ἄλλοτε τό πρωί, ἄλλοτε τό μεσημέρι καί ἄλλοτε τό ἀπόγευμα μετά τήν Ἐνάτη Ὑρα, δηλαδή μετά τίς 3 μ.μ. Ἡ τέλεσή της ἐξαρτᾶται ἀπό τόν νήστιμο ἢ χαρμόσυνο χαρακτήρα τῆς ἡμέρας. Στήν οὐσία μένει στό παλαιό σχῆμα τῆς τέλεσης πρό τῆς τραπέζης τοῦ γεύματος, τό ὅποιο ἔπεται τῆς λειτουργίας, ὅπως ἔμεινε σήμερα στά μοναστήρια. Συμπερασματικά θά λέγαμε ὅτι ὅταν ἔχουμε δύο τράπεζες, δηλαδή γεῦμα καί δεῖπνο, ἡ λειτουργία γίνεται μετά τήν ἀνάγνωση τῆς Γ΄ καί ΣΤ΄ Ὑρας, ἐνῶ ὅταν τό τυπικό προβλέπει μιά τράπεζα, κυρίως τίς ἡμέρες τῆς Τεσσαρακοστῆς, τότε γίνεται μετά τήν ἀνάγνωση τῆς Θ΄ Ὑρας καί τοῦ Ἑσπερινοῦ. Στίς Σλαβικές ἐκκλησίες καί στά μοναστήρια, πού τηρεῖται αὐστηρότερα ἡ τάξη, ἔτσι γίνεται μέχρι καί σήμερα.

Στίς ἑλληνόφωνες ἐκκλησίες ἡ θεία λειτουργία συνηθίζεται νά συνάπτεται μέ τήν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου, ἀμέσως μετά τό ἀπολυτίκιο πού ἀκολουθεῖ τή δοξολογία. Παραλείπεται δηλαδή ἡ ἐκτενής, τά πληρωτικά καί ἡ ἀπόλυση τοῦ Ὁρθρου καθώς καί οἱ Ὑρες. Αὐτό βέβαια πρέπει νά ποῦμε ὅτι δημιούργησε τήν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι Ὁρθρος καί θεία λειτουργία εἶναι συνδεδεμένες μεταξύ τους καί ὁ Ὁρθρος λειτουργεῖ ὡς προπαρασκευή τῆς θείας λειτουργίας, ἐνῶ εἶναι γνωστό ὅτι ἡ θεία λειτουργία ἔχει τόν δικό της χρόνο προπαρασκευῆς καί προετοιμασίας τῶν δώρων καί αὐτὸς εἶναι ὁ χρόνος τῶν τριῶν ἀντιφώνων.

Ὅταν πάλι ἡ θεία λειτουργία τελεῖται ἀπόγευμα κατά τήν νηστιμὴ περίοδο (παραμονές Χριστουγέννων, Θεοφανείων, Μεγά-

λη Πέμπτη και Μέγα Σάββατο), τότε παραλείπονται τὰ αντίφωνα καί τή θέση τους καταλαμβάνει στό πρώτο μέρος ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, καί τότε ἔχουμε πραγματική σύνδεση Ἑσπερινοῦ καί λειτουργίας.

Ἡ σύνδεση τοῦ Ὁρθρου μέ τή λειτουργία στίς μέρες μας ἔγινε κυρίως γιά νά οικονομήσει τήν μὴ δυνατότητα τῶν ἀνθρώπων νά προσέρχονται στό ναό πρώτα γιά τόν Ὁρθρο καί μετὰ ἀπό ὥρα στή θεία λειτουργία. Ἔτσι ἐπελέγη νά τελεῖται ἡ θεία λειτουργία σχεδόν πρωινές ὥρες, εἰς βάρος ὅμως καί τοῦ Ὁρθρου ἀλλά καί τῆς λειτουργίας, γιατί γίνονται συντμήσεις καί παραλείψεις πού πλήττουν τό τυπικό καί τήν τάξη, δεδομένου ὅτι παραλείπονται οἱ ὠδές, οἱ κανόνες, ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου κ.λπ. Τό ἴδιο ἀρνητικό φαινόμενο παρατηροῦμε καί στή δομή τῆς θείας λειτουργίας, καθώς συρρικνώθηκαν τὰ αντίφωνα, ἀτρόφησε ἢ καί παραλείφθηκε τό προκείμενο καί τό ἀλληλουάριο, παραλείπεται ἡ ἐκτενής, οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων κ.λπ.

Κάποιες πρόσφατες πρωτοβουλίες, γιά δῆθεν ἐξυπηρέτηση τῶν πιστῶν, πού μεταθέτουν σέ μὴ πένθιμες ἡμέρες τή θεία λειτουργία σέ ἀπογευματινές ὥρες ἢ βραδυνές πρό τοῦ μεσονυκτίου, εἶναι καί ἀντιπαραδοσιακές καί ἀπαράδεκτες. Στόχος τῆς ποιμαντικῆς εὐθύνης δέν εἶναι νά προσαρμόζεται ἡ λογική τῆς λατρείας στή λογική τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά οἱ ἄνθρωποι νά βροῦν τόν τρόπο νά ἀποκτήσουν τή λογική τῆς λατρείας, πού θέλει νηφαλιότητα, ἐτοιμότητα πνευματική, ὑπακοή, διάκριση καί κυρίως πνεῦμα ἀσκητικό, κάτι πού συχνά ξεχνιέται ἀπό πολλούς. Παλαιότερα ἡ Ἐκκλησία, γιά τήν ἀντιμετώπιση παρόμοιων προβλημάτων, εἶχε θεσπίσει τήν λειτουργία τῶν προηγιασμένων δώρων καί ἔτσι κάλυπτε τό πρόβλημα ἢ ἀκόμα καί τήν ἀκολουθία τῶν Τυπικῶν πού ἀποκαλοῦνταν καί «ἀκολουθία τῆς μεταλήψεως», πού δέν ἦταν βέβαια λειτουργία ἀλλά μιά μορφή ἰδιωτικῆς προσευχῆς καί μεταλήψεως. Αὐτὰ βέβαια γιά τήν νήσιμη περίοδο, ἐνῶ γιά τόν ὑπόλοιπο χρόνο μποροῦν νά γίνονται πρωινές λειτουργίες καθημερινά ἢ μικρές ἀγρυπνίες πού θά τελειώνουν λογικά ἕως τήν 1η νυκτερινή, βοηθώντας τούς πιστούς νά βιώσουν τό ἀσκητικό πνεῦμα τῆς λατρείας. Ἄλ-

λωστε αυτός είναι και ο λόγος που οι μοναχοί αγρυπνοῦν, για να ἐντείνουν τό ἀγώνα τους. Ἕνας ἀκόμη χρήσιμος λόγος για τέλεση ἀγρυπνίας εἶναι ἡ τέλεση ἀγρυπνίας για ἑορτή ἀγίου, που δέν θά μπορούσε λόγω τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ λαοῦ νά τιμηθεῖ ὅπως θά ἐπιθυμοῦσε ἡ κοινότητα σέ πρωινή λειτουργία. Ἡ θεία λειτουργία τελεῖται μέ ἀποκλειστικό σκοπό τήν κοινωνία τῶν πιστῶν καί τή μετοχή τους στό δεῖπνο τῆς βασιλείας.

β) Ἡ ἀκολουθία τοῦ καιροῦ

Πρὶν ἀπό κάθε θεία λειτουργία, οἱ ἱερεῖς καί οἱ διάκονοι που θά λειτουργήσουν «παίρνουν καιρό». Ὁ «καιρός» εἶναι μιά προσευχή, δέν θά τόν λέγαμε ἀκολουθία μέ τήν συνήθη ἔννοια, που ἀποτελεῖται ἀπό τό «βασιλεῦ οὐράνιε ...», τό τρισάγιο, τρία καταनुκτικά τροπάρια, τόν ἀσπασμό τῶν εἰκόνων, κυρίως τῶν τεσσάρων τοῦ τέμπλου, ἐνῶ κατά τόν ἀσπασμό λέγονται τά τροπάρια τους, καί τελειώνεται μέ τήν εὐχή «Κύριε ἐξαπόστειλον ...» καί τήν ἀπόλυση. Προηγείται μετάνοια στόν προεστῶτα ἢ στόν ἐπισκοπικό θρόνο καί μετά τήν ἀπόλυση ὁ μέλλων νά λειτουργήσει «ποιεῖ σχῆμα» στόν λαό, δηλαδή κάνει βαθειά ὑπόκλιση.

Ὁ «Καιρός» λαμβάνεται ἀπό τούς κληρικούς μέ ἀντιπροσώπηση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου, ἔστω καί ἑνός, καί τελεῖται ἐκτός του ἱεροῦ βήματος. Τό ἀντιπαροδοσιακό εἶναι νά λαμβάνεται ὁ «καιρός» ἐντός τοῦ βήματος.

γ) Ἐνδυση μέ τά ἄμφια

Ἡ ἐνδυση τῶν κληρικῶν γινόταν παλαιότερα στό σκευοφυλάκιο, σήμερα, μή ὑπάρχοντος ξεχωριστοῦ σκευοφυλακίου, γίνεται ἐντός του ἱεροῦ βήματος. Ὁ καθένας φορεῖ τά ἄμφια τοῦ ἀξιώματος που τόν ἀξίωσε ὁ Θεός. Δέν ἐπιλέγει ἄμφια μέ χρώματα τῆς προτιμῆσεώς του καί τοῦ ἀτομικοῦ του γούστου, ἀλλά αὐτά που προβλέπει ἡ γραπτή καί ἄγραφη παράδοση, δηλαδή ἀπαραιτήτως λευκά κατά τήν ἀναστάσιμη περίοδο καί πορφυρά, βαθυκόκκινα, συμβολίζοντας τό χρῶμα τῆς χαρμολύπης καί ποτέ τοῦ ἀπολύτου πένθους,

κατά τήν πενθική περίοδο τῶν σεβασμίων νηστειῶν. Στίς μέρες μας ἐπικράτησαν δυστυχῶς χρωματολογικές ἀπόψεις καί ἀτομικές ἐπιλογές πού προωθοῦνται ἀπό τά ἱεροραφεῖα, οἱ ὁποῖες δέν συνάδουν μέ τήν γνωστή σέ ὅλους παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας. Χρειάζεται πολύ προσοχή καί μέριμνα ὥστε σέ συλλεῖτουργο οἱ ἱερεῖς νά ἔχουν ὁμοιοχρωμία ἀμφίων γιατί ἡ πολυχρωμία εἶναι καί ἀντιπαιδαγωγική ἀλλά καί διασπαστική τῆς ἀρμονίας τῆς λατρείας. Ἡ ὁποιαδήποτε ἄλλη χρωματολογική ἐπιλογή δηλώνει ἄγνοια καί μαρτυρεῖ ἀνυπακοή καί ἀτομική ἀυθαιρεσία.

δ) Ἡ Ἀκολουθία τῆς προθέσεως (προσκομιδή)

Εἶναι μιὰ ἀκολουθία πού γίνεται, ἀφοῦ ὁ ἱερεὺς ἐνδυθεῖ τά ἄμφιά του. Σέ περίπτωση παρουσίας διακόνου, αὐτός στέκεται πίσω του καί μετέχει λέγοντας μόνο φράσεις πού ἔχουν νά κάνουν μέ τήν τελετουργική πράξη, δηλαδή λέει «Θύσον δέσποτα» ἢ «Νύξον δέσποτα». Κατά τήν προσκομιδή γίνεται ἡ μνημόνευση τῶν ὀνομάτων ζώντων καί τεθνεώτων.

Ἡ προσκομιδή κατά τήν ἀρχαία τάξη γινόταν κατά τήν ψαλμωδία τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου καί πρό τῆς Μεγάλης Εἰσόδου. Αὐτό στίς μέρες μας διατηρεῖται μόνο στίς ἀρχιερατικές λειτουργίες. Στήν ἱερατική λειτουργία ἤδη ἀπό τόν Θ΄ αἰῶνα γίνεται πρῖν ἀπό τήν ἔναρξη τῆς λειτουργίας κατά τή μαρτυρία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου ὅτι «ἡ τελεία προσκομιδή ἐν τῇ ἀρχῇ γίνεται», ἀλλά γινόταν ἐπίσης καί κατά τήν ψαλμωδία τῶν ἀντιφώνων. Τώρα πού ἡ λειτουργία ἐπικράτησε νά γίνεται συναπτά μέ τόν Ὅρθρο, γίνεται κατ' αὐτόν (Εἰκ. 24).

ε) Λειτουργία καί χρόνος

Συχνά ἡ χρονική διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας εἶναι συζητήσιμο θέμα μεταξύ του λαοῦ καί τοῦ κλήρου, καί μάλιστα μερικοί ἐπικαλοῦνται τή μεγάλη διάρκεια τῆς λειτουργίας γιά τήν μὴ παρουσία τους στό μυστήριο. Ἀναμφίβολα αὐτοῖ πού δέν ἔχουν τή θεία λειτουργία ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς τους ἐπιβίωσης

θά βρίσκουν πάντα μία δικαιολογία για τήν απουσία τους. Ὁμως ἡ Ἐκκλησία πάντα σκεπτόμενη ποιμαντικά καί πολύ πατρικά καί φιλόφιλανθρωπα, καθόρισε ἀνά τούς αἰῶνες τά χρονιά ὅρια τῆς λειτουργίας ἀνάλογα μέ τίς δυνατότητες καί τίς ἀντοχές τοῦ λαοῦ. Αὐτός ἦταν καί ὁ λόγος συγγραφῆς νέας λειτουργίας ἀπό τόν ἅγιο Χρυσόστομο, ὁ ὁποῖος μᾶς παρέδωσε ἕνα κείμενο στά πραγματικά ἀνθρώπινα ὅρια καί τίς ἀντοχές τῶν ἀνθρώπων. Ἐτσι θά λέγαμε ὅτι μία θεία λειτουργία, μαζί μέ ἕνα δεκάλεπτο ἢ δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα, δέ θά μπορούσε νά ξεπεράσει τήν 1 ὥρα καί 15' λεπτά ἢ τήν τό πολύ μιάμιση ὥρα. Στό Ἅγιο Ὄρος εἶναι κανόνας ἀπαράβατος ἡ τήρηση τοῦ ρυθμοῦ τῆς θείας λειτουργίας στή λογική τῆς λατρείας. Ὁ χρόνος καί ὁ τρόπος τέλεσης τῆς λειτουργίας συγκρατεῖ τό ἐνδιαφέρον καί τήν ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων γιά τή λειτουργική ζωή, διαφυλάττει τήν προσοχή του καί δέν κουράζει. Ἀρκεῖ οἱ τελεουργοί καί οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν νά καταλάβουν ὅτι ἡ λατρεία δέν εἶναι ὑπόθεση δική τους ἀλλά τοῦ Θεοῦ καί τοῦ λαοῦ, πού ὁ Πατέρας θέλει ὅλα τά παιδιά του γύρω ἀπό τήν Πασχάλια τράπεζα καί σέ κοινωνία μαζί Του.

Ἀναμφίβολα ἡ σύνδεση Ὁρθρου καί λειτουργίας ζημίωσε τήν θεία λειτουργία καί ἔφτασε νά λογίζεται ὡς ἐνιαία ἀκολουθία πού μπορεῖ νά διαρκέσει ἕως καί 3 ὥρες. Εἶναι λοιπόν αὐτονόητο ἡ ποιμαντική προσπάθεια νά μεριμνήσει γιά μία λατρεία εὐάρεστη στόν Θεό, ἀλλά καί στους ἀνθρώπους, ιδιαίτερα στήν ἐποχή μας, πού ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐξαρτημένος ἀπό ἕνα ρολόγι, καλό εἶναι νά φιλοφρονεύσει ὁ ποιμένας, ἂν θέλει νά λειτουργεῖ ἐξ ὀνόματος ὅλου τοῦ λαοῦ καί ὄχι μόνο γιά λογαριασμό τοῦ ἑαυτοῦ του καί τοῦ ψάλτου πού προφανῶς ἐπιθυμεῖ νά ἀποδείξει τή μουσική γνώση ἢ τή φωνητική του δυνατότητα.

ζ) Τά συλλειτουργα

Ἡ ὑπόθεση τῶν συλλειτουργῶν εἶναι ἕνα θέμα πού συχνά τελευταία προβληματίζει τόν λαό καί τήν Ἐκκλησία. Κατά τήν παράδοση, ἡ θεία λειτουργία τελεῖται ἀπό ἕναν ἱερέα καί ἕναν διάκονο, ἂν ὑπάρχει. Γιά τά ἱερατικά ἢ ἀρχιερατικά συλλειτουργα δέν προβλέ-

πεται ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργῶν, ἀλλὰ σίγουρα ἓνας ὑπερβολικὸς ἀριθμὸς πού θά δημιουργοῦσε ἀπλά μιὰ εἰκόνα συνωστισμοῦ στό ἱερό βῆμα, ἢ θά καθιστοῦσε ἀμέτοχους τούς περισσότερους ἔστω καί στήν ἐκφώνηση μιᾶς εὐχῆς, θεωροῦμε ὅτι δέν προσφέρει μιὰ καλή εἰκόνα γιά τό πῶς κατανοεῖται ἓνα συλλεῖτουργο, τό ὁποῖο πρέπει νά προσφέρει κοινό τρόπο παρουσίας, δηλαδή μιὰ ἀνάλογη μέ τή λογική τῆς λατρείας τάξη καί ὁμοιομορφία τῶν ἀμφίων, συντονισμό στήν ψαλμωδία καί τήν ἀπαραίτητη εὐταξία, ἡρεμία καί εἰρήνη πού ἀπαιτεῖ ἡ λατρεία μας. Τά τυπικά, ὅταν ἀναφέρονται στά συλλεῖτουργα, μιλοῦν γιά παρουσία τουλάχιστον τριῶν ἱερέων (βλέπε Τυπικό Βιολάκη) καί προβλέπουν καί τή λογική τῆς μετοχῆς τοῦ καθενός, σύμφωνα μέ τό ὀφίκιο καί τά πρεσβεῖα χειροτονίας. Στά ἀρχιερατικά συλλεῖτουργα ἐπίσης, ὅταν προβλέπεται ἡ παρουσία περισσοτέρων ἀρχιερέων σημειώνουν ὅτι ὁ πρῶτος τῆ τάξει φέρει μίτρα καί ποιμαντορική ράβδο καί φυσικά εἶναι ὄχι ἀπλά ὁ προεξάρχων ἀλλά καί ὁ κατ' οὐσίαν λειτουργῶν ἀφοῦ ἔχει τόν πρῶτο λόγο. Αὐτός εὐλογεῖ, ὡς πρῶτος δέχεται τά τίμια Δῶρα, καί αὐτός μόνο μνημονεύει. Στήν πατριαρχική τάξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποφεύγονται τά ἱερατικά συλλεῖτουργα καί συνήθως λειτουργεῖ ἓνας ἱερεύς μέ ἓναν διάκονο, τά δέ ἀρχιερατικά συλλεῖτουργα δέν εἶναι συχνά. Κατά τήν παλαιά παράδοση συλλεῖτουργα γίνονται μόνο τρεῖς ἢ τέσσερις φορές τόν χρόνο, δηλαδή Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, στήν ἑορτή τοῦ ναοῦ καί τό Πάσχα, δηλαδή κυρίως στίς μεγάλες Δεσποτικές ἑορτές, τοῦ δέ Πατριάρχου προεξάρχοντος οὐδεὶς φέρει μίτρα ἢ ράβδο. Τά ἅγια εὐλογεῖ μόνο ὁ προεξάρχων, ἀλλά οἱ ἀρχιερεῖς κοινωνοῦν «ἰδίᾳ χειρί», οἱ δέ ἱερεῖς καί διάκονοι λαμβάνουν τήν θεία κοινωνία «διά τῶν χειρῶν τοῦ τελευταίου τῆ τάξει ἀρχιερέως»¹⁹.

η) Ἡ ἀρχιερατική λειτουργία

Στήν ἀρχιερατική λειτουργία, ὅπως εἶναι εὐνόητο, τόν πρῶτο λόγο

19 Τυπικό Βιολάκη.

ἔχει ὁ ἀρχιερέυς καί οἱ συλλειτουργοί του ἱερεῖς ἀκολουθοῦν τήν τάξη πού ἐπιβάλλεται ἀπό τό λειτουργικό ἔθος καί αὐτή πού θά προκρίνει ὁ προεξάρχων ἐπίσκοπος. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τόν Ἑσπερινό ἢ σέ ὅποια ἄλλη ἀκολουθία ὑπάρχει χοροστασία ἀρχιερέως. Στή θεία λειτουργία δέν χοροστατεῖ ὁ ἀρχιερέυς, ἀλλά λειτουργεῖ.

Τόν ἀρχιερέα ὑποδέχονται στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ οἱ ἱερεῖς καί οἱ διάκονοι, φορεῖ τόν μανδύα καί παίρνει τήν ποιμαντορική ράβδο. Προσκυνᾷ στό μέσο τοῦ ναοῦ καί εὐλογεῖ, καί οἱ χοροί εἰς ἀνταπόδοση τῆς εὐλογίας ψάλλουν τό «εἰς πολλά ἔτη, δέσποτα», καί ἀνέρχεται στόν θρόνο. Τότε οἱ ἱερεῖς «παίρνουν καιρό» καί ντύνονται τά ἄμφιά τους.

Κατά τήν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ ὁ ἀρχιερέυς εἰσέρχεται μέ τόν ἴδιο τρόπο στό ναό μετά τό τέλος τῆς Θ΄ Ὡρας, διαβάζει τόν προοιμιακό, εὐλογεῖ τό θυμίαμα, προεξάρχει τῆς ψαλμωδίας τοῦ «Φῶς ἰλαρόν» καί τῶν προκειμένων, ἀπαγγέλλει τό «Καταξίωσον» καί τό «Νῦν ἀπολύεις...» καί εὐλογεῖ κατά τήν ἀπόλυση.

Κατά τήν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου εἰσέρχεται στό ναό τήν στιγμή τῆς ἀναγνώσεως τοῦ κοντακίου καί τοῦ οἴκου, στέκεται στό κέντρο τοῦ ναοῦ, ἀκροᾶται τό συναξάριο τῆς ἡμέρας, εὐλογεῖ καί ἀνέρχεται στόν θρόνο γιά νά ψάλλει τίς καταβασίες, τήν «Τιμιωτέρα...», τό ἔξαποστειλάριο. Προκειμένου νά λειτουργήσῃ «παίρνει καιρό» μετά τήν ψαλμωδία τῶν δύο πρώτων στίχων τῶν αἰνῶν, καθῶς ψάλλεται σέ ἀργό μέλος τό: «Τόν δεσπότην καί ἀρχιερέα ἡμῶν...». Σέ ὅλες τίς ἀκολουθίες μνημονεύεται τό ὄνομά του καί δίδονται οἱ προβλεπόμενες εὐλογίες στούς χορούς τῶν ψαλτῶν καί στόν λαό, ὡς ἀνταπόδοση τῆς εὐχῆς.

θ) Περί τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν

Συχνά γίνεται λόγος καί ὑπάρχει διάσταση ἀπόψεων σχετικά μέ τήν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν στή θεία λειτουργία. Οἱ εὐχές ἀφοροῦν τόν λαό καί ἐπομένως ὅσοι μετέχουν σέ μιά λογική λατρεία πρέπει νά κατανοοῦν αὐτά στά ὅποια συμμετέχουν καί βεβαίως νά ἔχουν τή δυνατότητα νά ἀπαντήσουν ἀνάλογα, ὅταν αὐτό ἀπαιτεῖται, μέ τό «ἀμήν» ἢ τό «Κύριε ἐλέησον». Ὁ ἀπόστολος Παῦλος λέει: «ψαλλῶ

τῷ πνεύματι, ψαλῶ καὶ τῷ νοί», πού σημαίνει τήν ἐνσυνείδητη ἀπάντηση σ' αὐτά πού ἀκούγονται²⁰.

Ὅμως ἤδη ἀπό τόν 6ο αἰώνα παρατηρήθηκαν τάσεις μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας. Τότε μέ παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ ἐξεδόθη ἡ 137ῆ Νεαρά, πού διατάσσει οἱ εὐχές νά λέγονται «διὰ φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἐξακουμένης» καί αἰτιολογεῖ τήν νομοθέτηση μέ ἀγιογραφικά καί θεολογικά ἐπιχειρήματα. Παρά ταῦτα ὅμως σχεδόν ἐπικράτησε ἡ μυστικῶς ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τόσο στή θεία λειτουργία, ὅσο καί στίς εὐχές τοῦ Ἑσπερινοῦ καί τοῦ Ὁρθρου, ἐνῶ σέ ὅλες τίς ἄλλες ἀκολουθίες διαβάζονται εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ, ἐκτός ἀπό ἐκείνες πού ἀποτελοῦν προσωπική δέηση τοῦ ἱερέως. Τέτοιες εὐχές θεωροῦνται ἡ εὐχή πρό τῆς τέλεσης τοῦ βαπτίσματος καί τοῦ μεγάλου ἀγιασμοῦ, πού λέγονται κατὰ τήν ἐκφώνηση τῶν διακονικῶν, καί ἡ εὐχή «Οὐδέις ἄξιος...» τῆς θείας λειτουργίας. Αὐτές ἄλλωστε πάντα λέγονταν μυστικῶς, ἐνῶ ὅλες οἱ ἄλλες πού ὑπάρχει μιά λογική συνέχεια μεταξύ εὐχῆς καί ἐκφωνήσεως εἶναι λογικό νά λέγονται εἰς ἐπήκοον. Ὁ σεσιωπημένος τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν πιθανόν νά ἔγινε μέ κριτήρια πρακτικά καί τεχνικά. Ἡ λειτουργία μέ τήν ἐξέλιξη τῆς δομῆς τῆς λατρείας καί τῆς δομῆς τοῦ ναοῦ (χαμηλό παλαιοχριστιανικό τέμπλο) παλαιότερα τελοῦνταν στό ἱερό βῆμα μέ στροφή πρός τόν λαό. Ὄταν ὅμως τό τέμπλο ὑψώθηκε καί ὁ ἱερεύς λειτουργοῦσε πλέον στραμμένος πρός ἀνατολάς, εἶναι αὐτονόητο ὅτι δυσκόλευε στήν ἀκρόαση τῶν εὐχῶν, ιδιαίτερα ὅταν οἱ ἱερεῖς ἦταν γέροντες ἢ ἰσχνόφωνοι. Κατά τά τελευταῖα χρόνια ἔγιναν πολλές συζητήσεις περί τῆς τάξεως τῆς λατρείας καί τήν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν καί ὑπάρχει μιά τάση ἐπιστροφῆς στήν παράδοση, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ὅσοι ἦταν ὑπέρμαχοι τῆς μυστικοπάθειας ἄλλαξαν γνώμη. Πάντως ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ τήν ἐγκύκλιο 2683/ 8-11-1999, μέ θέμα: «Λειτουργική ἀκρίβεια, εὐταξία καί ἐνότης» γράφει: «Ἡ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν δέον, ὅπως γίνηται χαμηλοφώνως (οὔτε δυνατά, οὔτε

20 Ἀ Κορ. ιδ' 1-25.

ψυθιριστά), ώστε να παρέχεται η δυνατότης παρακολουθήσεως υπό τῶν πιστῶν τῆς ἀλληλουχίας εὐχῶν καί ἐκφωνήσεων καί τῆς κανονικῆς δομῆς τῆς θείας λειτουργίας, τήν ὁποίαν λυμαίνεται ἡ ἀπόσπασις τῶν εὐχῶν ἐκ τῆς οἰκείας θέσεως καί σχέσεως πρὸς τὰ συμφραζόμενα καί συμψαλλόμενα».

ι) Ἐκφωνήσεις, διακονικά, ἀναγνώσματα

Εἶναι παλαιά παράδοση οἱ εὐχές νά τελειώνουν μέ μιά αἰτιολόγησι τῆς εὐχῆς, π.χ. «Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις...», αὐτή ἢ κατάληξι τῆς εὐχῆς συνήθως ἐπικράτησε νά λέγεται ἐκφωνητικῶς, δηλαδή μέ ἐμμελή ἀπόδοσι, πού δέν εἶναι οὔτε ἀπλή ἀνάγνωσι ἀλλά οὔτε καί ψαλμωδία. Κατά τόν ἴδιο τρόπο θέλει ἡ παράδοσι νά λέγονται καί τὰ διακονικά ἀλλά καί οἱ ἄλλες αἰτήσεις καί ἐκφωνήσεις ἀπό ἱερεῖς καί διακόνους. Οἱ ὑπερβολές πρέπει νά ἀποφεύγονται, γιατί εἶναι ξένες πρὸς στό πνεῦμα τῆς λατρείας, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ μουσικό ἀκρόαμα καί εὐκαιρία φωνητικῶν ἐπιδείξεων. Ὁ χῶρος τῆς λατρείας δέν προσφέρεται γιά φεστιβάλ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπόδοσις ὕμνων καί πρέπει νά καταβάλλεται πάντα προσπάθεια νά διατηρηθεῖ ἡ λογική τῆς λατρείας πού στηρίζεται στή δωρικότητα, στή λιτότητα, στήν προσευχητική διάστασι καί ὄχι στή μουσική εὐωχία! Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν, ἡ ψαλμωδία καί ἡ ὅλη τελετουργία, εἶναι ἀπό τούς Πατέρες μᾶς ὅλα σοφά ὀριοθετημένα καί φιλόανθρωπα ὥστε ἡ λειτουργία νά εἶναι προσαρμοσμένη στά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ἀντοχῆς μέσα στό ναό, γιά περίπου μιά μέ μιάμιση ὥρα. Κάθε ὑπερβολή εἶναι εἰς βάρος τῆς λατρείας καί εἰς βάρος τοῦ λαοῦ, πού ἔρχεται στό ναό νά βρεῖ ὁδὸ καί τρόπο σωτηρίας καί ὄχι νά ἀπολαύσει μουσικά μαθήματα. Οἱ ἱερεῖς καί ὁ διάκονος ἐκφωνοῦν, ὁ ψάλτης ἀπαντᾷ στίς ἐκφωνήσεις ἐμμελῶς –ἀλλά σύντομα– καί ψάλλει τὰ ἀντίφωνα, τὰ τροπάρια, τόν τρισάγιο ὕμνο, τό ἀλληλουάριο, τόν χερουβικό ὕμνο, τό «Ἄξιόν ἐστι», τό κοινωνικό καί τό «Εἶδομεν τό φῶς». Ὅλα τὰ ἄλλα μποροῦν νά ἔχουν μιά ἀπλή μουσική ἐπένδυσι, πού δέν ἐπιβαρύνει χρονικά τό ὅλο μυστήριον. Ἄς γίνῃ συνείδησι ὅλων τῶν

ἐμπλεκομένων ὅτι ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ διάκονος ἐκφωνοῦν καὶ ὁ ψάλτης ψάλλει καὶ δέν τραγουδᾷ. Παράδειγμα στήν πράξη τῆς λατρείας μπορεῖ νά ἀποτελέσει τό Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ Μεγάλη του Χριστοῦ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου πράγματι ἡ λατρεία γίνεται «μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας».

Ἐνα θέμα ἐπίσης πού χρειάζεται ἰδιαίτερη προσοχή εἶναι τό θέμα τῶν ἀναγνώσεων τῶν κειμένων τοῦ Ψαλτηρίου ἢ τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου. Χρειάζεται καλή προετοιμασία τῆς γνώσης τοῦ κειμένου, γιά νά μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σωστά καὶ βεβαίως νά γίνει ἄμεσα κατανοητό ἀπό τούς ἀκροατές τοῦ λόγου. Ὄταν λέμε ἀνάγνωση ἐννοοῦμε ἀνάγνωση καὶ ὄχι μουσική «ἐκτέλεση» ἐνός κειμένου, πού δέν πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητο ἀλλά νά ἀγγίξει τίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων ὡς λόγος Χριστοῦ. Τό αὐτό πρέπει νά προσέξουν καὶ οἱ ψάλτες, οἱ ὁποῖοι συχνά ψάλλουν ὕμνους πού δέν ἀντιλαμβάνονται τό νόημά τους καὶ ἢ παρατονίζουν ἢ ἀποδίδουν λάθος τίς λέξεις. Τό πράγμα γίνεται δύσκολο τήν Μεγάλη Ἑβδομάδα μέ τά πολλά καὶ δύσκολα κείμενα καὶ ὕμνους, πού ἂν δέν ὑπάρχει μιὰ καλή προετοιμασία θά προκαλεῖ θυμηδία στούς πιστούς, οἱ ὁποῖοι συνήθως κρατοῦν ἐγκόλπια καὶ βιβλία καὶ παρακολουθοῦν τή ροή τῆς ἀκολουθίας.

Οἱ ὑπηρεσίες τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι ἐπίσης θέμα πού ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχή, γιατί οἱ κακοί ὑπηρέτες τῆς λατρείας σήμερα θά εἶναι οἱ κακοί διάκονοι καὶ ἱερεῖς τῆς αὔριου. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ ἱερόπαιδες καὶ ἀναγνώστες εἶναι τά πρόσωπα πού μποροῦν νά παίξουν ἕνα σημαντικό ρόλο στήν εὐταξία τῆς λατρείας καὶ νά στηρίξουν τό ἔργο τῶν ἱερέων σημαντικά μέ τήν σωστή παρουσία τους καὶ τό διακονικό πνεῦμα. Ὅμως αὐτά χρειάζονται εὐλάβεια καὶ γνώση. Ἡ παρουσία ἐντός τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐνός λαϊκοῦ εἶναι σοβαρή ὑπόθεση καὶ εἶναι μιὰ εὐκαιρία λειτουργικῆς ἀγωγῆς, καθώς μπορεῖ νά ἐξασκηθεῖ στίς ἀναγνώσεις, στήν ἐτοιμασία τῶν θυμιάσεων, στήν κοπή τοῦ ἀντιδώρου, στή διανομή τῶν ἀνθέων στίς καθορισμένες γιορτές. Οἱ κινήσεις τους ἐντός τοῦ ἱεροῦ βήματος πρέπει νά εἶναι μετρημένες καὶ νά δείχνουν ὅτι ἔχουν συνείδηση τοῦ πού βρίσκονται. Ὅσοι ἔχουν τή σφραγίδα τοῦ ἀναγνώστου

καλό θά εἶναι νά ἐκπαιδευτοῦν στήν ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου, ἢ τοῦ Ψαλτηρίου καί νά εἶναι πραγματικοί ἀναγνώστες καί βοηθοί στό ἔργο τῶν ἱερέων. Οἱ ἱερεῖς ἔχουν εὐθύνη νά διδάξουν σ' αὐτά τά παιδιά τό λειτουργικό ἦθος πού ἀπαιτεῖ ἡ παρουσία τους ἐντός τοῦ ἱεροῦ βήματος καί νά τά ἐμπνεύσουν τήν εὐλάβεια.

ια) Προθυμίαση

Εἶναι γνωστό, ἀπ' ὅσα εἰπώθηκαν στά περί προθέσεως, ὅτι ὅλων τῶν μυστηρίων προηγείται προθυμίαση, πού γίνεται ἀπό τόν ἱερέα, ἢ ὁποῖα ἔχει τήν ἔννοια τῆς προετοιμασίας καί τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ναοῦ. Ὅταν ἡ θεία λειτουργία συνάπτεται μέ τόν Ὁρθρο, ἡ θυμίαση γίνεται κατά τή δοξολογία. Ὅταν προηγοῦνται οἱ Ὁρες, γίνεται στό τέλος τῆς στ' ὥρας. Ἄν ὁ προεστώς ἔχει βάλει προανάγνωση ἢ ψάλλεται ὁ πολυέλεος, τότε γίνεται στό τέλος τῆς ἀναγνώσεως. Θυμιᾶ δέ τό θυσιαστήριο, τίς εἰκόνες τοῦ τέμπλου, τό ναό καί τόν λαό. Στήν ἀρχιερατική λειτουργία ἡ προθυμίαση γίνεται πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας, δηλαδή κατά τήν εἴσοδο τοῦ ἐπισκόπου στό βῆμα κατά τήν Μικρή Εἴσοδο. Στά συλλειτουργία, οἱ ἱερεῖς μιμοῦνται τήν ἀρχιερατική τάξη καί θυμιάζουν μετά τήν Μικρή Εἴσοδο, ὡστόσο αὐτό λειτουργικά δέν δικαιώνεται ἀπό τίς πηγές, δεδομένου ὅτι ὁ ἀρχιερέυς θυμιᾶ γιατί τότε εἰσέρχονταν στό ἱερό βῆμα, ἐνῶ οἱ ἱερεῖς ἦταν ἤδη μέσα ἀπό τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας.

ιβ) Ὑναρξη θείας λειτουργίας - «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία»

Ἡ θεία λειτουργία εἶναι ἓνα ταξίδι πρὸς τά ἔσχατα, πρὸς τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, καί αὐτό μᾶς ὑπενθυμίζει κάθε φορά ὁ ἱερέας μέ τήν πρώτη ἐκφώνηση τῆς λειτουργίας. Λέγεται ἀπό τόν πρῶτον τῆ τάξεως ἱερέα καί χαράσσει τό σχῆμα τοῦ σταυροῦ μέ τό Εὐαγγέλιο πάνω στήν ἀγία Τράπεζα. Ὑπογραμμίζουμε ὅτι σταυρώνει καί δέν ὑψώνει τό Εὐαγγέλιο. Κατά τήν Πασχάλια περίοδο ἀμέσως μετά ψάλλει τό Χριστός ἀνέστη μαζί μέ τούς στίχους «Ἀναστήτω ὁ Θεός..» κ.λπ. Ὁ ἱερέυς τότε θυμιᾶ κυκλοτερῶς τήν ἀγία Τράπεζα, τήν πρόθεση καί τόν λαό.

ιγ) Ἡ Μεγάλη Συναπτή

Ἡ μεγάλη συναπτή, τὰ γνωστά «εἰρηνικά», ἐξ αἰτίας τῆς ἀρκτικῆς φράσης τούς «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», λέγονται ἀπό τόν διάκονο.

Τό «ὑπέρ τῶν εὐσεβῶν καί ὀρθοδόξων χριστιανῶν» εἶναι προσθήκη τῆς τουρκοκρατίας καί ἀντικατέστησε τήν ἐκφώνηση ὑπέρ τῶν βασιλέων γιά εὐνόητους λόγους. Πάντως στά παλαιά χειρόγραφα δέν ἀπαντᾶται ἡ αἴτηση αὐτή.

Ἡ αἴτηση «ὑπέρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν» εἶναι λιτή, χωρίς τήν προσθήκη τῆς λέξης «τοῦ πατρός». Αὐτό ἰσχύει κατὰ τήν ἐκφώνηση στό «Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε τοῦ πατρός κ.λπ.». Οἱ ὑπέρ τῶν βασιλέων δεήσεις διαμορφώθηκαν ὡς «Ἐπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων ἀρχόντων ἡμῶν καί τοῦ φιλοχρίστου ἡμῶν στρατοῦ». Τά ἐπιπλέον προστιθέμενα ἀποτελοῦν νεωτερικό πλεονασμό. Σέ κάθε αἴτημα ὁ λαός ἀπαντᾶ μέ τό «Κύριε, ἐλέησον». Τό ΑΜΗΝ λέγεται μόνο μετά τήν ἐκφώνηση. Στό «Ἀντιλαβοῦ...» λέγεται ἐπίσης τό «Κύριε, ἐλέησον» καί ὄχι τό ΑΜΗΝ, ὅπως κακῶς ἐπικράτησε, καί στήν ἐκφώνηση «Τῆς Παναγίας ἀχράντου..» ὁ λαός ἀπαντᾶ μέ τό «Σοί, Κύριε» καί τίποτε ἄλλο. Ἡ εὐλαβής ἀπάντηση πού ἀκούγεται σήμερα σχεδόν σέ ὅλους τους ναούς, τό «ὑπεραγία Θεοτόκε σῶσον ἡμᾶς», δέν μαρτυρεῖται στά χειρόγραφα.

ιδ) Τά Ἀντίφωνα καί τὰ Τυπικά

Ἡ εἰσαγωγή τῶν ἀντιφώνων στή θεία λειτουργία ἔγινε σταδιακά. Πρῶτα καθιερώθηκε τό γ' ἀντίφωνο ὡς εἰσοδικός ψαλμός, ἀργότερα τὰ ἄλλα δύο (α' καί β' ἀντίφωνο) γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ, ὥστε νά διευκολύνει τή διαδικασία τῆς προσκομιδῆς, μέ τήν ἐπιμήκυνση τοῦ χρόνου, δεδομένου ὅτι ἡ πρόθεση μετατέθηκε ἀπό τήν ὥρα τοῦ χερουβικοῦ στήν ὥρα τῶν ἀντιφώνων.

Τά τρία ἀντίφωνα εἶναι τρεῖς ψαλμοί ἀναστάσιμοι πού στιχολογοῦνταν ὀλόκληροι μέ ἐφύμνιο. Ὅταν ὁμως τελικά ἡ προσκομιδή μεταφέρθηκε στήν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου καί πρό τῆς θείας λειτουργίας, ἡ στιχολογία περιορίστηκε μόνο σέ τρεῖς στίχους ἀπό τό κάθε ἀντίφωνο.

Οἱ τρεῖς ψαλμοί μέ τά ἀντίστοιχα ἐφύμνια τους εἶναι οἱ ἐξῆς:
 Α΄ ἀντίφωνο. Ψαλμός 91ος, «Ἄγαθόν τὸ ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυ-
 ρίῳ».

Ἐφύμνιο: «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...».

Β΄ Ἀντίφωνο. Ψαλμός 92ος, «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν ...».

Ἐφύμνιο: «Πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου...».

Γ΄ Ἀντίφωνο. Ψαλμός 94ος, «Δεῦτε ἀγιαλλιασώμεθα τῷ Κυ-
 ρίῳ...».

Ἐφύμνιο: Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...».

Κατά τήν παλαιά τάξη στό τρίτο ἀντίφωνο γινόταν ἡ εἴσοδος μέ
 τό Εὐαγγέλιο καί ὡς εἰσοδικό ψαλλόταν τό «Δεῦτε προσκυνήσω-
 μεν...», μέ ἐφύμνιο τό «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...».

Αὐτά τά ἀντίφωνα ψάλλονταν καθ' ὅλο το ἔτος, γιατί ἡ θεία
 λειτουργία ἔχει πάντα πασχάλιο χαρακτήρα. Ὅμως μέ τόν καιρό τό
 πρῶτο ἐφύμνιο ἔμεινε, τό δεύτερο ἐξέπεσε καί παραλείπεται πλέον,
 καί τή θέση του πῆρε τό τρίτο ἀντίφωνο. Στή νέα μορφή ρόλο τρί-
 του ἐφυμνίου ἔχει τό ἀναστάσιμο ἀπολυτίκιο ἢ τό ἀπολυτίκιο τῆς
 ἑορτῆς τῆς ἡμέρας.

Ἐπομένως τά νεότερα ἀντίφωνα ἔχουν τήν παρακάτω τάξη:

Α΄ Ἀντίφωνο. Ψαλμός 91ος «Ἄγαθόν τὸ ἐξομολογεῖσθαι...».

Ἐφύμνιο: «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου».

Β΄ Ἀντίφωνο. Ψαλμός 92ος «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε...».

Ἐφύμνιο: Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...».

Γ΄ Ἀντίφωνο. Ψαλμός 94ος «Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα ...».

Ἐφύμνιο: Τό ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς.

Κατά τίς δεσποτικές ἑορτές οἱ ψαλμοί ἀντικαταστάθηκαν μέ ἄλ-
 λους ψαλμούς μεσσιανικοῦ χαρακτήρα, πού ἀναφέρονται στό θέμα
 τῆς ἑορτῆς. Ἀργότερα, κατά μίμηση τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, τό
 ἴδιο ἔγινε καί στίς θεομητορικές ἑορτές, καταρτίστηκαν δηλαδή καί
 γι' αὐτές εἰδικά ἀντίφωνα.

Γιά τὰ τυπικά ἀπλά νά σημειώσουμε ὅτι ἡ εὐλάβεια τῶν μοναχῶν, μὴ θέλοντας νά καταργηθεῖ ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν τὰ ἐνσωμάτωσε στή θεία λειτουργία. Τά ἀντίφωνα παραμερίστηκαν καί τή θέση τους πῆραν δύο ψαλμοὶ τῶν τυπικῶν ὁ 102ος («Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου...») καί ὁ 145ος («Αἶνει ἡ ψυχὴ μου τόν Κύριον»), οἱ δέ Μακαρισμοὶ πῆραν τή θέση τοῦ τρίτου ἀντιφώνου. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἐπιχειρήθηκε μιὰ προσπάθεια μείξης τοῦ μοναχικοῦ καί τοῦ ἐνοριακοῦ τυπικοῦ, καθὼς ψάλλονταν τίς καθημερινές τὰ ἀπλά ἀντίφωνα, ἐνῶ τίς Κυριακές τὰ τυπικά. Ὅμως καί αὐτό δέν ἐπιβίωσε σέ ὅλους τούς ναοὺς καί χάριν τῆς οἰκονομίας τοῦ χρόνου ἔμειναν τελικά τὰ ἀπλά ἀντίφωνα πού ἀκοῦμε καί σήμερα στοὺς ναοὺς μας.

ιε) Ἡ Μικρὴ Εἴσοδος ἢ Εἴσοδος μέ τό Εὐαγγέλιο

Ἡ Μικρὴ Εἴσοδος, ὀνομάστηκε ἔτσι κατ' ἀντιπαβολή μέ τήν λεγομένη Μεγάλῃ Εἴσοδο τῶν τιμίων Δώρων. Κατά τήν παράδοση γίνεται ἡ εἰσόδευση τοῦ Εὐαγγελίου στό ἐμπρός μέρος τοῦ κυρίως ναοῦ καί κυρίως πρός τό κέντρο τοῦ ναοῦ. Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου λέγεται κατά τήν τάξη εἰς ἐπήκοον στό μέσον του ναοῦ, ἀφοῦ ἔχουν σταθεῖ οἱ ἱερεῖς. Κατά τήν εἰσόδευση τοῦ Εὐαγγελίου ὁ διάκονος ἢ ὁ ἱερεὺς κρατᾷ τό Εὐαγγέλιο πρό τοῦ προσώπου του εἰς ἔνδειξη ὅτι εἰσοδεύει ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ἐξαφανίζοντας ἔτσι τήν ἀτομικότητά του. Μετά τήν ἐκφώνηση τῆς εὐχῆς, ὁ φέρων τό Εὐαγγέλιο λέγει τό: «Σοφία ὀρθοί...». Στά συλλείτουργα ὁ διάκονος εἰσέρχεται στό βῆμα, ἀποθέτει τό Εὐαγγέλιο στήν ἁγία Τράπεζα καί ὑποδέχεται θυμιώνοντας τούς ἱερεῖς πού ἀκολουθοῦν, ἐνῶ ὁ χορός τῶν ψαλτῶν ψάλλει τό εἰσοδικό οἱ δέ ἱερεῖς ψάλλουν τὰ ἀπολυτίκια, καί τό κοντάκιο.

Πρέπει ἐδῶ νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι μέχρι τόν 7ο αἰῶνα ἡ θεία λειτουργία ἄρχιζε μέ τήν εἴσοδο τοῦ Εὐαγγελίου στό ναό, δηλαδή τήν εἴσοδο τοῦ Χριστοῦ, Ὁ λειτουργός ντυνόταν στό σκευοφυλάκιο, ἔπαιρνε ἀπό ἐκεῖ τόν Εὐαγγέλιο καί μαζί μέ τόν λαό καί τούς ἄρχοντες εἰσέρχονταν στόν κυρίως ναό. Ἄν λειτουργοῦσε ἐπίσκοπος αὐτὴ τὴ στιγμή ντυνόταν ἐνώπιόν του λαοῦ καί ἔμπαινε στό

ἅγιο βῆμα. Ὁ Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως λέει πῶς ἡ Μικρὴ Εἴσοδος «τὴν παρουσία τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν κόσμον τοῦτον» συμβολίζει. Καί εἶναι μιὰ μεγαλειώδης εἴσοδος διότι ὅπως λέει καὶ ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου εἶναι εἴσοδος «ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων... συλλειτουργούντων καὶ συνδοξολογούντων...», γιατί κατά τὴν ὕμνογραφία μας στή θεία λειτουργία «ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι συμμίγνυνται, ὅπου γὰρ Βασιλέως παρουσία καὶ τάξις παραγίνεται...» (Λιτή Θεοφανείων).

ιστ) Ὁ Τρισάγιος Ὑμνος

Μετά τὴν εἴσοδο τοῦ Εὐαγγελίου στό ναό καὶ τὴν παρουσία ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων καὶ λαοῦ, ὅλοι μαζί ψάλλουν τὸν οὐράνιο καὶ ἀγγελικό ὕμνο, τὸν «Τρισάγιο ὕμνο». Ὁ Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως λέει πῶς λέγεται τρισάγιος, γιατί ζοῦμε τὴν παρουσία τῆς Τριάδος στή λειτουργία καὶ «ἕκαστον τούτων καὶ ἅγιός ἐστι καὶ ἰσχυρὸς καὶ ἀθάνατος...». Τό μέν «ΑΓΙΟΣ» ἐλήφθη ἀπό τὸν διηνηκεῖ ὕμνο τῶν ἀγγέλων (ἅγιος-ἅγιος-ἅγιος), τό δέ «ΙΣΧΥΡΟΣ καὶ ΑΘΑΝΑΤΟΣ» εἶναι τοῦ προφητάνακτος Δαυὶδ, πού λέει: «ἐδίψησεν ἡ ψυχὴ μου πρὸς τὸν Θεόν τὸν ἰσχυρόν, τὸν ζῶντα...». Στή θεία λειτουργία λοιπόν γινόμαστε συγχορευτές τῶν ἀγγέλων καὶ συμπαλμωδοί αὐτῶν. Σύναξις ἐπομένως οὐρανοῦ καὶ γῆς. Καθὼς λαός καὶ ἄγγελοι ψάλλουμε τὸν τρισάγιο ὕμνο οἱ ἱερεῖς ἔχουν τὸν παρακάτω διάλογο: «Κέλευσον δέσποτα. – Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος... – Εὐλόγησον δέσποτα τὴν ἄνω καθέδραν. – Εὐλογημένος εἶ ὁ ἐπὶ θρόνου δόξης τῆς βασιλείας σου...». Ὁ ἀρχιερέας καὶ οἱ λοιποὶ κληρικοὶ ἀποσύρονται στήν καθέδρα καὶ παραμένουν ἐκεῖ ὄρθιοι κατά τό τρισάγιο, τό ἀλληλουάριο καὶ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, καθήμενοι δέ κατά τὴν ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου. Στόν θρόνο τοῦ συνθρόνου, πού βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα, κάθετα ὁ ἐπίσκοπος καὶ πλαγίως οἱ λειτουργοί. Σήμερα κατά τὴν εὐλογία τῆς καθέδρας πολλοὶ ἱερεῖς κατευθύνονται στήν ἁγία πρόθεση καὶ εὐλογοῦν τὴν καθέδρα ἐσφαλμένως, ἐνῶ καθέδρα εἶναι ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου στό σύνθρονο. Ὁ πρῶτος τῆ τάξει ἱερεὺς εἶναι αὐτὸς πού εὐλογεῖ ἀπουσιάζοντος τοῦ ἐπισκόπου, δίνει τό εὐαγγέλιο στόν

διάκονο, εὐλογεῖ τὸν ἀναγνώστη τοῦ Ἀποστόλου, ἀκροᾶται μπροστά στή ὥραία πύλη τό Εὐαγγέλιο, καί ἀφοῦ τό ἀποθέσει στήν ἀγία Τράπεζα, θά διακονήσει τὸν λόγο, δηλαδή θά ἐρμηνεύσει τίς Γραφές ἢ θά ἐπιστρέψει στή θέση του νά ἀκούσει αὐτόν πού κηρύττει.

ιζ) Τά Ἀναγνώσματα

Τά ἀναγνώσματα εἶναι οἱ ἀποστολικές καί εὐαγγελικές περικοπές πού διαβάζονται σέ κάθε θεία λειτουργία. Εἶναι ἐπιλογή ἀπό τήν Καινή Διαθήκη, ἀπό τίς Πράξεις, τίς Ἐπιστολές καί τά Εὐαγγέλια. Ἡ χρήση τους στή λατρεία μαρτυρεῖται ἀπό τόν 2ο αἰώνα. Ὁ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καί μάρτυς ἀναφέρει πώς σέ κάθε σύναξη ὁ πιστοί διάβαζαν τά ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τά συγγράμματα τῶν προφητῶν. Ἀρχικά στή λειτουργία ἀκούγονταν ἀναγνώσματα τόσο ἀπό τήν Παλαιά ὅσο καί ἀπό τήν Καινή Διαθήκη. Σήμερα γιά διαφόρους λόγους ἡ Παλαιά Διαθήκη μετατοπίστηκε στόν Ἑσπερινό καί τίς ὥρες. Στά πρῶτα χρόνια ἡ ἐπιλογή τῶν ἀναγνωσμάτων ἦταν στήν ἐλεύθερη βούληση τῶν πρεσβυτέρων, ἀργότερα μπήκε μιὰ τάξη καί σειρά στήν ἐπιλογή. Ὁ τρόπος ἀνάγνωσης προβλέπεται νά εἶναι ἡ ἐμμελής ἀπαγγελία καί πάντως ὄχι ἡ ψαλμωδία, καί τοῦτο γίνεται κυρίως γιά λόγους παιδαγωγικούς καί εὐληπτης κατανόησης τῶν κειμένων. Τοῦ Ἀποστόλου προηγεῖται τό προκείμενο, τό ὁποῖο ἦταν ὀλόκληρος ψαλμός τόν ὁποῖο οἱ πιστοί ἔψαλλαν ἀντιφωνικά σέ δύο χορούς. Τό Προκείμενο τοῦ Ἀποστόλου καί καθώς καί ὅλοι οἱ ψαλμοί, λέει ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, «καθαρίζει τήν καρδιά καί φωτίζει τόν νοῦ, γιά νά δεχτεῖ τά θεία μηνύματα», μέ τή φλόγα τῆς ποιήσης τοῦ ψαλμωδοῦ καί τή θερμότητα τῶν λόγων του ἐτοιμάζεται ἡ ψυχή στήν ἀκρόαση τῶν λόγων τοῦ Κυρίου. Σήμερα τό προκείμενο περιορίστηκε σέ δύο μόνο στίχους.

Τά ἀναγνώσματα κατά τόν Καβάσιλα δηλώνουν τή φανέρωση τοῦ Κυρίου πού ὅπως ἔγινε σιγά-σιγά μέ τήν εἴσοδο τοῦ Εὐαγγελίου (Μικρή Εἴσοδο), τό ὁποῖο εἶναι κλειστό κατά τήν εἰσόδευση, τώρα ἀνοίγει καί μοιράζει τόν πλοῦτο Του στό λαό τοῦ Θεοῦ. Τά ἱερά ἀναγνώσματα εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ἡ Θεολογία, ἐνῶ ἡ ἀγία Ἀναφορά εἶναι τό ἔργο τῆς ἀγάπης τοῦ Κυρίου, ἡ Θεουργία. «Καί ἔστιν τῆς

θεολογίας ή θεουργία συγκεφαλαίωσις», λέει ο Άρεοπαγίτης Διονύσιος. Μέ τον θεϊο λόγο καί τό θεϊο ἔργο ἀκοῦμε τόν Χριστό, βλέπουμε τόν Χριστό καί κοινωνοῦμε τόν Χριστό καί τή θεία ζωή Του.

Ἀποστολικό ἐπομένως καί Εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα εἶναι ἡ χαρά τοῦ λαοῦ καί τῶν ἀγγέλων πού ψάλλουν τό ΑΛΛΗΛΟΥΪΑ καί σημαίνει «αἰνεῖται τόν Κύριο», ἀπαντώντας ἔτσι στό «Δεῦτε ἀγαλλιασόμεθα τῷ Κυρίῳ» τῆς Μικρῆς Εἰσόδου.

Ἀκολουθεῖ τό Ἀλληλουάριο, τό ὁποῖο δέν ἀφορᾷ τόν Ἀπόστολο ἀλλά τό Εὐαγγέλιο, εἶναι δηλαδή τό προκείμενο τοῦ Εὐαγγελίου. Ἦταν ψαλμός πού ψαλλόταν ἀντιφωνικά καί αὐτός καί μετά ἀπό κάθε στίχο ἀκολουθοῦσε ὡς ἐφύμνιο τό ΑΛΛΗΛΟΥΪΑ. Ὁ σκοπός τῆς ψαλμωδίας του εἶναι ἡ προπαρασκευή γιά τήν ἀκρόαση τοῦ Εὐαγγελίου καθώς καί τήν κάλυψη χρόνου προκειμένου νά διαβαστοῦν οἱ εὐχές πού προηγοῦνται, νά γίνει μέ κάθε ἄνεση ἡ θυμίαση, νά δοθεῖ ἡ εὐλογία στόν διάκονο καί νά μεταβεῖ στόν ἄμβωνα. Οἱ ψαλμοί πού ἐπιλέγονται ἔχουν σχέση μέ τό θέμα τῶν ἑορτῶν ἢ μέ τά θέματα τῆς ἐβομάδος. Τρεῖς ἢ τέσσερις στίχοι τοῦ ψαλμοῦ προσφέρουν ἀρκετό διάστημα γιά νά καλυφθεῖ ὁ χρόνος πού χρειάζεται. Στίς μέρες μας παρά τήν ἀπαίτηση νά μάθουμε ἐπιτέλους τήν τάξη, τό ἀλληλουάριο σχεδόν παραλείπεται καί ψάλλεται ἀπλά ἓνα τριπλό ἀλληλουΐα.

ιη) Εὐλογία ἀναγνώστου καί εὐαγγελιστοῦ

Ἀφοῦ γίνει ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου καί τοῦ Εὐαγγελίου ὁ ἱερέας «εἰρηνεύει» τόν ἀναγνώστη καί τόν εὐαγγελιστή ἀντίστοιχα. Μέχρι τόν 12ο αἰώνα ὁ τρόπος εἰρηνεύσεως ἦταν ἀπλός: «Εἰρήνη σοι», πού λεγόταν σέ χαμηλό τόνο, ἀφοῦ δέν ἀφοροῦσε ὅλο τον λαό καί ἐρχόταν ὡς εὐλογία-ἀντιμισθία στό ἔργο τῆς ἀναγνώσεως. Ἐδῶ καί χρόνια ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια τό «Εἰρήνη σοι» τοῦ Ἀποστόλου νά γίνεται «Εἰρήνη σοι τῷ ἀναγνώσαντι» ἢ «τῷ ἀναγνώντι» ἢ «τῷ ἀναγιγνώσκοντι», «τῷ ἀναγιγνώσκοντι» ἢ τά παρόμοια, ὅταν γίνεται ἡ ἀνάγνωση ἀπό μοναχή σέ γυναικεῖο μοναστήρι, «τῇ ἀναγνώσει» ἢ «τῇ ἀναγιγνώσκουσι» κ.λπ. Τά ὅμοια συμβαίνουν καί κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπου ἀκοῦμε τό «Εἰρήνη σοι

τῶ εὐαγγελιζομένῳ». Μερικοί δέ ἱερεῖς προσθέτουν τό: «καί παντί τῶ λαῶ» ἐσφαλμένα, γιατί ὁ λαός ἔλαβε τήν «εἰρήνην» λίγο πρό τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, δεδομένου ὅτι, γιά νά ἀκούσει κανεῖς τόν λόγο τοῦ Χριστοῦ, πρέπει νά ἔχει εἰρήνη στήν καρδιά του, εἶναι προϋπόθεση στή μετοχή τοῦ λόγου Του. Ἡ δεύτερη ἐπομένως εἰρήνευση εἶναι παντελῶς περιττή. Ἀκόμα καλό εἶναι νά σκεφτοῦμε ὡς πού μπορεῖ νά φτάσει ἡ χρήση ὅλων αὐτῶν τῶν μετοχῶν «τῶ ἀναγινώσκοντι» κ.λπ., ὅταν ὁ σχολαστικισμός καί ἡ αὐθαιρεσία μπορεῖ νά ὀδηγήσει ὄσους δέν σέβονται τήν σεμνή παράδοση καί τήν τάξη. Μιά μικρή ἐκτροπή μπορεῖ νά δημιουργήσει λαβύρινθο ὑπερβασίων καί σύγχυση χωρίς προηγούμενο, ἐπισημαίνει ὁ Ἰωάννης Φουντούλης. Ἐπίσης σέ μερικές περιοχές ἔχει ἐπικρατήσει ὁ ἀναγνώστης νά παίρνει τό βιβλίον τοῦ Ἀποστόλου κατά τό «Δύναμις» τοῦ τρισαγίου, ἀπό τά χέρια τοῦ ἱερέα στήν ὠραία πύλη, προβάλλοντας ὡς δικαιολογία τήν ἱερότητα τοῦ βιβλίου καί ὅτι πρέπει νά βρίσκεται στήν ἁγία Τράπεζα. Αὐτά εἶναι ψευδοθεολογικές ἐπινοήσεις, λέει ὁ καθηγητής Φουντούλης, καί δηλώνουν ἄγνοια τῆς τάξης, δεδομένου ὅτι τό βιβλίον τοῦ Ἀποστόλου εἶναι τοῦ χοροῦ, δηλαδή ἡ θέση του ἦταν καί εἶναι στό ἀναλόγιον γιά νά ἔχει πρόσβαση ὁ ἀναγνώστης καί νά κάνει τήν προετοιμασία καί προμελέτη στήν ἀνάγνωσή του. Δέν ὑπάρχει καμιά μαρτυρία πού νά ἰσχυρίζεται τό ἀντίθετο. Κοντά σ' αὐτή τή λογική ὅλα τα βιβλία τοῦ ἀναλογίου, πού περιέχουν κείμενα ἱερά καί σπουδαία, θά ἔπρεπε νά ἀποτίθενται στήν ἁγία Τράπεζα;

Τέτοιες ἀντιπαραδοσιακές πρωτοβουλίες ἐπέβαλαν καί τή βιβλιοδεσία τοῦ Ἀποστόλου μέ ἐπάργυρο καί ἐπίχρυσον κάλυμμα, μερικές φορές κάκιστης ἐμπνεύσεως καί τεχνικῆς. Λογικές ἀπαράδεκτες γιά τή λατρεία.

ιβ) Τό κήρυγμα

Ἀμέσως μετά τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου ἀκολουθεῖ τό κήρυγμα, ὡς διερμηνεῖα τοῦ λόγου. Αὐτό εἶναι καί παλαιά καί σωστή παράδοση ἀλλά καί ἱστορικά κατοχυρωμένη ἀπό τούς πρώτους αἰῶνες. Ἡ πρακτική πού ἀκολουθεῖται σήμερα μέ μεταφορά τοῦ

κηρύγματος στό κοινωνικό ή στήν απόλυση εἶναι, πέρα από ἀντι-παραδοσιακή ἐπέμβαση στή λογική τῆς λατρείας, τήν ὁποία μέ τόση σοφία καί παιδαγωγική εὐθύνη καθιέρωσαν οἱ Πατέρες, μία ἄκομψη αὐτονόμηση τοῦ ἱεροκήρυκα ἀπό τήν δοθεῖσα παράδοση. Μερικοί προφανῶς θεωροῦν ὅτι αὐτό πού βοηθᾷ καί σώζει τούς πιστούς εἶναι ὁ δικός τους λόγος καί ἡ ρητορική τους δεινότητα ἴσως καί ἡ πνευματικότητά τους, ξεχνώντας πώς ὅ,τι μᾶς δίδεται στή θεία λειτουργία εἶναι χάρισμα τοῦ Θεοῦ καί ἡ δική μας ἀσημαντότητα ἀπό Αὐτή παίρνει τήν ἐντολή νά διερμηνεύσει τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα, ἀσκώντας τό διδασκαλικό χάρισμα πού ἔδωσε ὁ Χριστός. Εἶναι δέ καί ἀνεδαφικό νά ἐξηγεῖς στούς πιστούς ἕνα εὐαγγελικό κείμενο πού μερικοί δέν τό ἄκουσαν κἀν καί δέν γνωρίζουν τό περιεχόμενό του, λόγῳ τῆς ἀργοπορίας προσέλευσής τους στόν ναό. Αὐτό πού προέχει εἶναι νά μάθουμε στούς ἀνθρώπους νά ἀποκτήσουν τό φρόνημα τῆς λατρείας καί νά μετέχουν στή λειτουργία μέ ζῆλο καί ἀσκητικό φρόνημα, εἰ δυνατόν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ θείας λειτουργίας, νά μάθουν νά εἶναι «λειτουργημένοι ἄνθρωποι» γιά νά μπορέσει νά ἀνθίσει ὁ λόγος τοῦ Κυρίου καί νά καρποφορήσει ἐντός τους. Τό γεγονός ὅτι, παρά τήν πληθώρα κηρυγμάτων πού ἀκοῦμε σήμερα, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν σχηματίσει ἀρνητική ἄποψη γιά τό κήρυγμα, κυρίως ὅμως ἀπό τά ἀποτελέσματα, φαίνεται πώς κἀν δέν πᾶει καλά καί σημαίνει ὅτι πληρώνει ἡ Ἐκκλησία τήν ἀνυπακοή στά θέσμια τῆς λατρείας, ἡ ὁποία ὄρισε τό κήρυγμα νά ἔχει τή θέση του, τά ἀναγνώσματα τῆ δική τους θέση, ὁ χερουβικός ὕμνος τή δική του θέση καί ὁμοίως καί τό κοινωνικό καί οἱ ἄλλες λειτουργικές πράξεις. Κανένας δέν ἔχει δικαίωμα νά διορθώνει τή λογική του ἀγίου Χρυσοστόμου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ ἀγίου Γρηγορίου καί τῶν ἄλλων Πατέρων πού ἔγραψαν λειτουργίες. Ἐπίσης τό γεγονός τῆς μεταφορᾶς τοῦ κηρύγματος σέ ἄλλη θέση τῆς λειτουργικῆς δομῆς δίνει τήν εὐκαιρία νά ξεφύγουμε ἀπό τήν διερμηνεία τοῦ λόγου τοῦ Εὐαγγελίου καί νά συρθοῦμε σέ θέματα ἄσχετα καί ἀδιάφορα γιά τόν λαό, πού ἔρχεται νά μετάσχει σέ ἕνα μυστήριο σωτηρίας καί ὄχι νά ἔχει μιᾶ ἐνημέρωση γιά τά θέματα πού ταλαιπωροῦν τή λογική τοῦ ὁμιλητῆ καί μόνο, ὅσο καί ἂν αὐτός νομίζει

ὅτι ἐκσυγχρονίζει τόν λόγο τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκσυγχρονιστικός λόγος γιά τήν Ἐκκλησία εἶναι ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ πού σώζει καί καμιά ἄλλη κίνηση δικῆς μας ἐπινόησης πού φιλοδοξεῖ νά «σώσει τήν Ἐκκλησία»!

Μάλιστα εἶναι σύνηθες φαινόμενο ἡ μεταφορά τοῦ κηρύγματος πρὸς τό τέλος τῆς λειτουργίας νά ἐπιμηκύνει τή χρονική της διάρκεια, ἀδιάκριτα, εἰς βάρος τοῦ λαοῦ καί τῆς ἀντοχῆς του. Τό δεκάλεπτο κήρυγμα ἀμέσως μετά τά ἀναγνώσματα εἶναι σωστά τοποθετημένο στό κέντρο τῆς λατρείας ὡς οὐσιαστικό δομικό στοιχεῖο τῆς θείας λειτουργίας. (Περισσότερα ἐπί τοῦ θέματος θά βρεῖτε στό κεφάλαιο ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΚΕΚΛΑΣΜΕΝΟΥ ΛΟΓΟΥ).

κ) Ἡ μεγάλη ἐκτενής

Ἡ ἐκτενής εἶναι μία σειρά δεήσεων πού ἔχει ἕναν δυναμικό χαρακτήρα, καί θέλει νά συνεγείρει τούς πιστούς σέ μιά πανστρατιά προσευχῆς μέ ἐκεῖνο τό ἀρκτικό: «Εἶπωμεν πάντες ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καί ἐξ ὅλης τῆς διανοίας..». Αὐτή ἡ τάση τῆς ἐκτενέστερης προσευχῆς εἶναι σύνθημα ἐγρήγορης πνευματικῆς καί στροφῆς τοῦ κόσμου στήν ὁδό τῆς σωτηρίας πού πορεύεται διά τοῦ μυστηρίου. Σέ λίγο θά προχωρήσει ὁ λαός στή θεία λειτουργία τῶν πιστῶν, στήν εὐχαριστία καί κοινωνία τοῦ Χριστοῦ καί χρειάζεται μία ἐπαγρύπνηση, ἀλλά καί ἐκτενέστερη προσευχή, μέ αἰτήματα πού ἀφοροῦν ὅλη τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου ὅλου, ὁ δέ λαός ἀποκρίνεται σέ κάθε δέηση μέ τό «Κύριε, ἐλέησον». Ἐπομένως κακῶς σήμερα παραλείπεται ἡ «ἐκτενής», γιατί στερεῖ τό λαό ἀπό αὐτή τή λογική τῆς πνευματικῆς ἔγερσης.

κα) Δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων

Μετά τήν «ἐκτενή» προσευχή ἔρχονται οἱ πιστοί νά προσευχηθοῦν γιά μιά ομάδα ἀνθρώπων πού κάνουν τόν δικό τους πνευματικό ἀγώνα γιά νά ἐνταχθοῦν στήν Ἐκκλησία. Εἶναι ἡ ομάδα τῶν κατηχουμένων πού ἦρθαν στό ναό νά προσευχηθοῦν, νά φωτιστοῦν, νά ἀκούσουν τά κείμενα καί τό κήρυγμα καί μετά νά ἀποσυρθοῦν στό

Νάρθηκα ἢ στά κατηχουμενεΐα γιά τό ὑπόλοιπο τῆς θείας λειτουργίας, στό ὁποῖο ὡς ἀβάπτιστοι ἀκόμα, δέν μποροῦν νά μετέχουν. Ὡς ἀμύητοι δέν μποροῦν ἀκόμα νά εἶναι παρόντες σέ ὅλη τή λειτουργία, ἀλλά αὐτό πού τούς κρατᾶ ἔνθερμους εἶναι ἡ ἀγάπη τους γιά τόν Θεό καί οἱ προσευχές τῶν ἀδελφῶν τους. Οἱ δεήσεις λοιπόν τῶν βαπτισμένων ὑπέρ τῶν κατηχουμένων εἶναι ἔκφραση ἀγάπης καί ἐνδιαφέροντος ἀδελφικοῦ, πού στηρίζει τούς κατηχουμένους μέχρι τήν εὐλογημένη ἡμέρα τῆς βαπτίσεώς τους. Ἡ παράλειψη αὐτῶν τῶν δεήσεων στερεῖ τούς πιστούς ἀπό τή δυνατότητα νά δείξουν ἀγάπη καί ἀλληλεγγύη. Ἡ Ἐκκλησία δέν εἶναι στείρα, πάντα εἶχε καί θά ἔχει κατηχουμένους ἀνά τή γῆ, κι ἡ θεία λειτουργία ἔρχεται καί κάνει τόν κόσμο ὅλο μία Ἐκκλησία, μιᾶ καρδιά μέ μιᾶ κοινή ἀγάπη.

κβ) Οἱ εὐχές τῶν πιστῶν

Μετά τήν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων ἀκολουθοῦν οἱ δεήσεις τῶν πιστῶν, ὡς κρίκος συνδέσεως συνάξεως καί εὐχαριστίας. Ἡ δέηση αὐτή εἶναι ἕνα ἐγερτήριο σάλπισμα γιά τούς πιστούς καθώς τούς καλεῖ: «Ὅσοι πιστοί, ἔτι καί ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» καί ἡ εὐχή δίνει τό νόημα τῆς στιγμῆς: «Ἀκαταγνώστως καί ἀπροσκόπτως, ἐν καθαρῷ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, ἐπικαλεῖσθαί σε ἐν παντί καιρῷ καί τόπῳ, ἵνα εἰσακούων ἡμῶν, ἴλεως ἡμῖν εἴης, ἐν τῷ πλήθει τῆς σῆς ἀγαθότητος». Ἡ δεύτερη εὐχή ἐπίσης μᾶς εἰσάγει στό πνεῦμα τοῦ μυστηρίου, ὥστε νά μᾶς χαρίσει ὁ Θεός προκοπήν βίου καί πίστεως καί συνέσεως πνευματικῆς, γιά νά μπορούμε «ἀνενόχως καί ἀκατακρίτως» νά μετέχουμε τῶν ἁγίων μυστηρίων καί τῆς ἐπουρανίου Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

κγ) Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος (Εἰκ. 20, 21, 23)

Ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων, ἡ γνωστή ὡς «Μεγάλη Εἴσοδος» ἢ «Δευτέρα εἴσοδος» εἶναι ἡ μεταφορά τῶν δώρων-προσφορῶν ἀπό τήν πρόθεση στήν ἁγία Τράπεζα. Ἀρχικά ἡ προσκομιδή, δηλαδή ἡ προετοιμασία τῶν δώρων γινόταν τήν ὥρα αὐτή, ἀλλά γιά λόγους

πρακτικούς μεταφέρθηκε πρό τῆς λειτουργίας. Ἡ πράξις αὐτή ἀρχικά γινόταν μόνο ἀπό τοὺς διακόνους, τοὺς ὁποίους περίμενε στό θυσιαστήριον ὁ ἐπίσκοπος νά ὑποδεχθεῖ τὰ δῶρα. Ἀπό τὸν 6ο αἰῶνα ἔχουμε ἀλλαγὴ πρός τὸ ἐπισημότερο τῆς Εἰσόδου, στήν ὁποία πλέον συμμετεῖχαν καί ἱερεῖς ἀκόμα καί αὐτός ὁ Αὐτοκράτορας. Ἀπό τὸν 14ο αἰῶνα ἔχουμε σαφὴ καταγραφὴ τῆς τάξεως τῆς Μεγάλης Εἰσόδου. Κατὰ τὴν εἴσοδο ψάλλεται ὁ χερουβικός ὕμνος καί ἡ λιτανευτικὴ πομπὴ περιέρχεται τὸ ναό, μέχρι νά τοποθετηθοῦν τὰ δῶρα ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπέζης. Ἡ τριπλὴ ἐπανάληψη σήμερα ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου: «οἱ τὰ χερουβίμ...» πιθανῶς ἔμεινε ὡς κατάλοιπο ἀπὸ τὴν τριπλὴ ψαλμωδία τοῦ ὕμνου, ὅταν γίνονταν ἡ προσκομιδὴ κατὰ τὴν ὥρα τοῦ χερουβικοῦ, προκειμένου νά οἰκονομηθεῖ περισσότερος χρόνος γιὰ τὴ μνημόνευση.

Ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ τὰ παλαιότερα χερουβικά πῶς ἦταν ὁ 23ος ψαλμός «Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς...» στὸν ὁποῖο ὑπάρχει ὁ στίχος «Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ἡμῶν καὶ ἐπάραθτε πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης». Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας δέν ἀναφέρει χερουβικὸ ὕμνον, ὁ Αὐγουστίνος κάνει λόγο γιὰ ψαλμικὸ στίχο μέ τὸ ἀλληλουῖα, ἐνῶ ὁ Taft ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ὕμνος «Οἱ τὰ χερουβίμ» ἔχει Κωνσταντινουπολιτικὴ προέλευση, ἐνῶ τὸ «Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν» εἰσήχθη τὸ 615 μ.Χ. Τὸ «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία» μνημονεύεται στὰ τυπικά του Στουδίου, τῆς Εὐεργέτιδος, τοῦ Ἁγίου Σάββα καὶ προφανῶς ἔχει Ἱεροσολυμιτικὴ προέλευση. Στὴ Μονὴ Χελανδαρίου, στὸν Σλαυϊκὸ κόσμον ἀλλὰ καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα μνημονεύεται ὅτι κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα ψάλλονταν τὸ στιχηρό: «Ἐξηγέρθη, Χριστέ, ἐκ τοῦ μνήματος ὡς δυνατὸς καὶ κατήσχυνας τοὺς μισοῦντάς σε...».

Ἡ ὅλη πράξις τῆς Μεγάλης Εἰσόδου εἶναι μιὰ μεγαλειώδης πομπὴ τοῦ βασιλέως τῆς δόξης. Ὁ διάκονος προπορεύεται μέ τὸν ἅγιον δίσκον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ εἰσοδεύει τὸν Χριστὸ ὡς «βασιλέα τιμωμενον», κατὰ τὸ ἔθος τοῦ κόσμου νά εἰσοδεύει τὸν αὐτοκράτορα, εἴτε νικητὴ, εἴτε νεκρὸ μετὰ ἀπὸ τὴ μάχη, πάνω σε ἀσπίδα καὶ νά τὸν εἰσάγει στήν πόλη θριαμβευτῆ. Ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ «βασιλεὺς τῆς δόξης», ὁ νικητὴς τοῦ θανάτου, εἰσάγεται θριαμβευτικὰ στό ἱερό

βῆμα προκειμένου νά τοποθετηθεῖ στήν ἁγία Τράπεζα, στόν τάφο Του. Ὁ ἱερέας κρατεῖ τό ἅγιο ποτήριο πρό τοῦ στήθους του. Μνημόνευση στήν Εἴσοδο γίνεται μόνο ἀπό τόν ἀρχιερέα, οἱ ἱερεῖς δέν μνημονεύουν.

κδ) Τά πληρωτικά καί οἱ αἰτήσεις

Παραδόξως ἀπό τόν Ἡ΄ ἤδη αἰώνα τά πληρωτικά ὑπάρχουν δύο φορές, δηλαδή μία κατά τήν ἀπόθεση τῶν δώρων στήν ἁγία Τράπεζα καί μία μετά τήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς. Ὁ καθηγητής Φουντούλης γράφει πώς ἱστορικά ἐξηγεῖται ἀπό τόν συμβιβασμό τῶν δύο παραδόσεων πού ἔγινε μετά τήν μετάθεση τῶν πληρωτικῶν ἀπό τή θέση τους πού ἦταν πρὶν ἀπό τήν ἀπόλυση τῶν κατηγουμένων ἢ μετά τίς εὐχές τῶν πιστῶν. Πληρωτικά σημαίνει ἀκροτελεύτιες δεήσεις πού ἔχουν ὡς θέμα τίς ἀνάγκες καί τή ζωή τῶν πιστῶν. Ἡ μετατόπισή τους ὀφείλεται στό γεγονός τῆς εὐλάβειας πρὸς τή Μεγάλη Εἴσοδο, δεδομένου ὅτι οἱ πιστοί πού δέν θά μεταλάμβαναν τῶν τιμῶν δώρων ἀποχωροῦσαν ἀπό τό ναό, καί ἔτσι αἰσθάνονταν τήν ἀνάγκη μιᾶς τελευταίας ἱκεσίας. Σήμερα ἄλλοι τά λένε δύο φορές, ἄλλοι μόνο μία καί ἄλλοι τά παραλείπουν. Τό πῶς λογικό εἶναι, κατά τόν Καθηγητή Φουντούλη, νά λέγονται τά μετά τή Μεγάλη Εἴσοδο καί νά παραλείπονται τά δεύτερα πληρωτικά, λέγοντας μόνο τα:

«Ὑπὲρ τῶν προσκομισθέντων καί ἁγιασθέντων τιμῶν δώρων...».

«Ὅπως ὁ φιλάνθρωπος Θεός ἡμῶν...».

«Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως...».

κε) Ὁ ἀσπασμός τῆς εἰρήνης

Ὁ ἀσπασμός τῆς εἰρήνης κάποτε εἶχε μία ἰδιαίτερη σημασία, γιατί ἔκανε πράξη τήν προτροπή τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ», καί ἦταν αὐτός ὁ ἀσπασμός τῶν πιστῶν μεταξύ τους ὄχι μιᾶ ἀπλή καί τυπική πράξη, ἀλλά ταυτότητα ἀγάπης καί ὁμοφροσύνης, προϋπόθεση γιά τήν ὁμολογία τῆς πίστεως καί τήν ἀπαγγελία τοῦ «Πιστεύω...». «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν». Σήμερα ἡ πράξη τοῦ ἀσπασμοῦ

ἔμεινε νά γίνεται μόνο μεταξύ τῶν ἱερέων. Ὁ ἀσπασμός καλύπτεται ἀπό τόν ὕμνο «ἀγαπήσω σε, Κύριε, ἡ ἰσχὺς μου...» σέ ἀργό μέλος ὅσο διαρκεῖ ὁ ἀσπασμός. Ὅταν δέν εἶναι συλλεϊτούγο, ἡ ἀπάντηση τοῦ λαοῦ εἶναι σύντομη καί ἀποτελεῖ περίληψη τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως μέ τό: «Πατέρα Υἶόν καί Ἅγιον Πνεῦμα...».

κστ) Τό Σύμβολο τῆς Πίστεως

Μία σημαντική στιγμή τῆς θείας λειτουργίας εἶναι ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως, καί αὐτό τό βιώνουν μόνο οἱ βαπτισμένοι, γι' αὐτό καί ὁ διάκονος ἐκφωνεῖ: «Τὰς θύρας, τὰς θύρας ἐν σοφία πρόσχωμεν», δηλαδή εἶναι πλέον ἡ στιγμή πού μόνο οἱ μυημένοι ἔχουν τήν εὐλογία νά βιώσουν, οἱ κατηχούμενοι ἔχουν ἤδη ἀποχωρήσει, ἀλλά ἐάν ὑπάρχει ἔστω καί ἡ παραμικρή παρουσία μὴ χριστιανοῦ ἢ ἀπίστου οἱ πυλωροὶ ἐλέγχουν τίς θύρες τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως στά μοναστήρια γίνεται ἀπό τόν προεστῶτα ἐξ ὀνόματος τῆς κοινότητος, στίς ἐνορίες ἐπικράτησε, καί καλῶς, νά γίνεται ἀπό ὄλους τούς πιστούς, εἶναι μιά μικρὴ ἐπιστροφή στή συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στή λατρεία.

κζ) Ἡ εὐλογία

Ἄμέσως μετὰ ὁ ἱερεὺς ἐκφωνεῖ τό «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καί Πατρός...» καί στέκεται πρό τῆς ὠραίας πύλης εὐλογώντας τόν λαό. Ἡ εὐλογία γίνεται διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός μέ τό γνωστό σύμπλεγμα τῶν δακτύλων, χωρὶς τόν ἄερα ἢ τόν σταυρό. Ἡ παράδοση νά δίνεται ἡ εὐλογία εἶναι κατάλοιπο τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς, πού ἡ μὴ παρουσία διακόνου στή λειτουργία ἐπιφόρτιζε τόν ἱερέα νά ριπίζει συνεχῶς τὰ τίμια δῶρα γιὰ τήν ἀποδίωξη τῶν ἐντόμων. Ὁ ἱερέας δέν ἐγκατέλειπε ποτέ τὰ ἅγια καί ἔδιδε τήν εὐλογία μόνο στό «Εἶη μετὰ πάντων ἡμῶν». Στὴν Ἀρμενικὴ παράδοση τό βλέπουμε ἀκόμα ἡ εὐλογία νά δίδεται ἀλλὰ ὁ λειτουργὸς στρέφεται ἀπλά καί εὐλογεῖ χωρὶς νά ἐγκαταλείπει τὴ θέση του. Σύμφωνα μέ παλαιὰ προφορικὴ παράδοση, ὁ ἱερέας, ὅταν εὐλογεῖ δέν σηκώνει τό χέρι του ψηλότερα ἀπὸ τό μέτωπό του,

γιατί οί παλαιοί αυτό τό θεωροῦσαν δείγμα ὑπερηφάνειας καί ἄκοσμο. Ἡ μόνη περίπτωση πού ἐπιτρέπονταν ὑψωση τῶν χειρῶν ἦταν ἡ ὑψωση τοῦ δισκαρίου ἐπί τῆς κεφαλῆς καί ἡ ὑψωση τοῦ τιμίου Σταυροῦ κατά τήν ἑορτή τῆς Ὑψώσεως. Κατά τό «Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ...» ὁ λειτουργός στρέφεται πρὸς τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ γιατί ἡ εἰκόνα Του, εἶναι καί εἰκόνα τοῦ Πατρός Του καί ὁ Χριστός εἶναι «ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου»²¹.

κη) Ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς

Ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς εἶναι σημαντικότερη καί σπουδαιότερη εὐχή τῆς λειτουργίας καί στηρίζεται σέ ἕναν ἰδιότυπο διάλογο λειτουργοῦ καί λαοῦ. Οἱ εὐχές συμπληρώνονται ἀπό τίς ἀπαντήσεις τοῦ λαοῦ καί ἀποτελοῦν ἕνα ἐνιαῖο σύνολο. Τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ μνήμη «πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγενημένων», καί ὁ λαός εὐχαριστεῖ γιά τίς εὐεργεσίες. Οἱ πιστοί εἶναι ἔτοιμοι πλέον νά προχωρήσουν στή θεία εὐχαριστία πλούσιοι ἀπό τίς δωρεές τοῦ Πατέρα τους. Ἡ ἀνάμνηση ὄλων αὐτῶν τῶν δωρεῶν καί εὐεργεσιῶν εἶναι πού ἰσχυροποιεῖ τή σχέση Πατέρα καί τέκνων, πού ἀκατάπαυστα πορεύονται πρὸς τά ἔσχατα, πρὸς τήν οὐράνια βασιλεία, πρὸς τό ὕψος τοῦ οὐρανοῦ καί τόν θρόνο τοῦ Θεοῦ. Ἐδῶ πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ὀρθή γραφή πού βλέπουμε στή χειρόγραφη παράδοση εἶναι «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν, σοὶ προσφέροντες κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα» καί ὄχι «σοὶ προσφέρομεν», ὅπως ἐπικράτησε. Ἄν παρίσταται διάκονος αὐτός ὑψώνει τά ἅγια, ἂν εἶναι ὁ μόνος τοῦ ὁ ἱερέυς, τότε ὑψώνει αὐτός. Κατά τήν στιγμή τῆς εὐλογίας τῶν τιμίων δώρων ὁ ἱερέυς εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός σταυροειδῶς τόν ἄρτον πρῶτα καί μετὰ τό ποτήριον, ἐπάνω ἀπό τά δῶρα, καί ὕστερα πάλι καί τά δύο μαζί.

Ἡ εὐλόγηση τοῦ ἀντιδώρου γίνεται ἀπλά μέ τήν ὑψωση του ἐνώπιον τῶν δώρων, ἀμέσως μετὰ τό «Ἐξαιρέτως». Μετὰ τήν θυμίαση ὁ ἱερέας παραδίδει τό θυμιατό στόν διάκονο καί αὐτός ἀπο-

21 Β΄ Κορ. δ΄ 4.

συρόμενος πίσω από τήν άγία Τράπεζα θυμιᾶ καί μνημονεύει κοιμημένους καί ζῶντες. Στο «καί ὧν ἕκαστος κατά διάνοιαν ἔχει» τελειώνει ἡ μνημόνευση.

κθ) Ἡ κλίση τῶν γονάτων

Κάτι πού πρέπει νά τονιστεῖ γιά τίς στιγμές αὐτές τῆς θείας λειτουργίας εἶναι ἡ στάση τῶν πιστῶν κατά τήν ὥρα αὐτή. Ἐπικράτησε ἀπό καιροῦ οἱ πιστοί νά γονατίζουν στό «Τὰ σά ἐκ τῶν σῶν», δείχνοντας ἔτσι τήν εὐλάβειά τους στό μυστήριο. Ὅμως ἡ στάση κατά τήν κοινή λατρεία δέν καθορίζεται ἀπό τήν εὐλάβεια, μικρή ἢ μεγάλη, ἑνός ἐκάστου πιστοῦ, ἀλλά ἀπό τήν κοινή παράδοση καί τό νόημα τῶν στιγμῶν τῆς λατρείας. Ὅταν ἡ Ἐκκλησία θέλει γονυκλισία, ὁ διάκονος ἐκφωνεῖ: «Ἐτι καί ἔτι κλίναντες τὰ γόνατα» ὅταν ὑπάρχει χειροτονία, ὁ διάκονος κατά τό ἔθος κλίνει τό ἕνα γόνατο, ὁ ἱερεὺς τὰ δύο πρὸς δήλωση τῆς πλήρους χάριτος. Στήν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς ἐπίσης καθορίζονται ἀπό τό τυπικό οἱ ἐπιβεβλημένες μετάνοιες, κατά τήν Ὑψωση τοῦ τιμίου Σταυροῦ ὁμοίως, ὅπως καί κατά τόν Ἑσπερινό της Πεντηκοστῆς. Τό ἴδιο γίνεται σέ ὅλους τοὺς λειτουργικούς τύπους. Γενικά ἡ στάση στή θεία λειτουργία εἶναι στάση ὀρθίας προσευχῆς, γιά νά δηλώνεται ἡ ἐλευθερία τῶν παιδιῶν τοῦ Θεοῦ, ὅπως λέει ἡ Γραφή (Γαλ. ε' 1). Στή λατρεία ὑπάρχει ἕνα στοιχεῖο ἀσκητικότητας, πού συχνά λησμονοῦμε καί προτιμοῦμε νά ἀϋθαιρετοῦμε ἢ νά παραβαίνουμε τήν τάξη. Ὁ πιστός στή λειτουργία ἀσκεῖται στήν ὑπομονή καί τήν ὑπακοή, δέν αὐτονομεῖται καί δέν αὐτοσχεδιάζει. Ἀκόμα καί τὰ στασίδια πού ὑπάρχουν εἶναι μιᾶ δυνατότητα στήριξης γιά τοὺς ἔχοντες ἀνάγκη, κυρίως τοὺς γέροντες, καί ὄχι καθίσματος καί ἀναπαύσεως.

Εἰδικότερα κατά τήν περίοδο τοῦ Πάσχα καί τοῦ Πεντηκοσταρίου ἡ κλίση τῶν γονάτων ἀπαγορεύεται ἤδη ἀπό τόν 20ό κανόνα τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου λόγω τοῦ ἀναστασίμου χαρακτήρα τῆς περιόδου καί τῆς λειτουργίας. Ὅλοι οἱ Πατέρες Δύσης καί Ἀνατολῆς ὑπογραμμίζουν αὐτόν τόν συμβολισμό τῆς ὀρθίας στάσεως, γιάτί δηλώνει τήν ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Τό ἴδιο ἐπιτάσ-

σει καί ὁ 90ός κανόνας τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου πού τονίζει: «Ταῖς Κυριακαῖς μὴ γόνυ κλίνειν ἐκ τῶν θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν κανονικῶς παρελάβομεν, τὴν τοῦ Χριστοῦ τιμῶντες Ἀνάστασιν... ἄλλον τοῖς πιστοῖς καθιστῶμεν, ὥστε μετὰ τὴν ἐν Σαββάτῳ ἑσπερινὴν τῶν ἱερωμένων πρὸς τὸ θυσιαστήριον εἴσοδον, κατὰ τὸ κρατοῦν ἔθος, μηδένα γόνυ κλίνειν μέχρι τῆς ἐφεξῆς κατὰ τὴν Κυριακὴν ἑσπέρας, καθ' ἣν μετὰ τὴν ἐν τῷ λυχνικῷ εἴσοδον αὐθις τὰ γόνυ κάμπτοντες, οὕτω τὰς εὐχὰς τῷ Κυρίῳ προσάγομεν», δηλαδή μετὰ τὸν ἑσπερινὸ τοῦ Σαββάτου ξεκινοῦσαν τὰ ἀναστάσιμα προνόμια τῆς Κυριακῆς, γιὰ τὰ ὅποια δόθηκαν μεγάλοι ἀγῶνες ἀπὸ τοὺς Κολυβάδες Πατέρες. Αὐτὸς δὲ ὁ ἀναστάσιμος χαρακτήρας τῆς Κυριακῆς ἐπηρέασε ἀκόμα καὶ τὴν τάξιν τοῦ Παλατίου, ὅπου κατὰ τὸ ἔθος ἐνώπιον τοῦ Αὐτοκράτορος οἱ ὑπήκοοι ἦταν γονυκλινεῖς, τὴν Κυριακὴν ὅμως αἴρονταν αὐτὴ ἡ συνήθεια καὶ στέκονταν ὄρθιοι ἐμπρὸς τοῦ βασιλέως. Μιὰ πλειάδα ἐπίσης Πατέρων καὶ μοναστηριακῶν τυπικῶν ἀναφέρονται στὸ θέμα τῆς γονυκλισίας καὶ στοιχίζονται στίς ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων²². Ἡ ὀρθία στάση τῆς προσευχῆς ἐπισημαίνεται στὴ θεία λειτουργία μὲ τὰ γνωστὰ παραγγέλματα: «Σοφία, ὀρθοί», «Στῶμεν καλῶς», «Ὄρθοί, μεταλαβόντες...», ὁ δὲ ἱερέας ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν ἱερότερη στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ, «κλινόμενος ἐπέυχεται», σύμφωνα μὲ τὴν τάξιν. Ἡ εὐλάβειά μας στὴ λατρεία, λέει ὁ Ἰωάννης Φουντούλης «δεσμεύεται ἀπὸ τὴν λειτουργικὴν τάξιν καὶ συνίσταται στὸ νὰ συντονίζομαστε στὸ ρυθμὸ καὶ στὸν τρόπο τῆς κοινῆς προσευχῆς. Ὅτιδήποτε ἄλλο προκαλεῖ ἀταξία καὶ ἀνυπακομή ἐναντία στοὺς θεσμούς ἀλλὰ καὶ εἰσάγει προσωπικὴς εὐσεβοφανεῖς καὶ ξένες πρὸς τὴν παράδοσιν πρακτικὴς», ὁ δὲ ἅγιος Χρυσόστομος σημειώνει ὅτι «τὸ ὀλιγορεῖν τῶν ἀρχαίων τῆς Ἐκκλησίας ἐθῶν, ὑβρίζει ἐστὶ τοὺς ἀγίους Πατέρας καὶ τῆς Ἐκκλησίας προστάτας».

22 Βλ. Τρύφωνος Τσομπάνη, Ἡ γονυκλισία, Θεσσαλονίκη 2000 καὶ ἀρχιμ. Νικοδήμου Σκρέττα, Ἡ περί θείας εὐχαριστίας καὶ τῶν προνομίων τῆς Κυριακῆς διδασκαλία τῶν Κολυβάδων, Θεσσαλονίκη 2001

λ) Ἡ Κυριακή προσευχή καί τά μετά ἀπό αὐτήν

Ἡ Κυριακή προσευχή εἶναι μία ἀκόμη εὐκαιρία συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή λατρεία μέ τήν ἀπό κοινοῦ ἀπαγγελία τοῦ «Πάτερ ἡμῶν...». Κατά τήν παράδοση ὁ διάκονος ἔχει τό ρόλο συντονιστῆ καί προσέχει γιά τή σωστή ἀπαγγελία, χωρίς νά περισπᾶται, ὡς συνήθως, στή ζώση τοῦ ὁραρίου του, τό ὁποῖο πρέπει νά ζῶσει μόλις εἰσέλθει στό ἱερό βῆμα γιά νά διακονήσει τά ἅγια καί νά κοινωνήσει. Οἱ σχετικές διατάξεις σαφῶς αὐτό διατάσσουν, διατηρεῖ δέ τό ὁράριο σ' αὐτή τή θέση μέχρι τήν ἐπαναφορά τοῦ δισκαρίου στήν πρόθεση καί κατά τήν ψαλμωδία τοῦ «Πληρωθήτω», ὁμοίως καί ὁ ἱερεὺς ἀναδίπλωνε τό φελώνιο στό «τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις» καί τό «χαλοῦσε» στό «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν». Ἐνα θέμα ἐπίσης μέ ἐνδιαφέρον εἶναι τό κλεισιμο τῶν Βημοθύρων ἢ τοῦ καταπέτασματος τῆς ὥραίας πύλης. Ἡ παράδοση ἤθελε τά βημόθυρα καί τό καταπέτασμα νά ἀνοίγουν κατά τίς εἰσόδους, τίς θυμιάσεις, τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, τήν κοινωνία τοῦ λαοῦ. Ἡ ἀπόλυση μάλιστα γίνεται ἔξω μέ κλειστά τά βημόθυρα στό κέντρο τοῦ ναοῦ, ὅπου διαβαζόνταν ἡ ὀπισθάμβωνος εὐχή. Στά συλλειτουργγα ὁμως καί κατά τή Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα παρέμεναν ἀνοιχτά διαρκῶς. Μέ ὅμοιο τρόπο ἔκλεινε καί τό καταπέτασμα ἀπό τό σύμβολο τῆς πίστεως μέχρι τήν κοινωνία τοῦ λαοῦ, οἱ δέ εὐλογίες καί εἰρηνεύσεις δίδονταν μέ κλειστό το βῆλο. Σέ μερικά μοναστήρια τό βῆλο κλείνεται ἀμέσως μετά τήν Μεγάλη Εἴσοδο. Ὅλος αὐτός ὁ προβληματισμός γίνεται γιατί ὑπῆρχε πάντα ὁ φόβος τῆς παρουσίας στό ναό ἀνθρώπων μὴ βαπτισμένων καί ἔτσι, γιά νά προστατευθεῖ τό μυστήριο ἀπό τά μάτια τῶν ἀμυήτων, ἔκλεινε τό καταπέτασμα, ἀλλά καί ἀπό σεβασμό στό ὑπερλόγο μυστήριο.

λα) Τό κοινωνικό

Μετά τό «Πρόσχωμεν τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις» καί τό «Εἷς ἅγιος εἷς Κύριος», ἀρχίζει ἡ ψαλμωδία τοῦ Κοινωνικοῦ, τό ὁποῖο ἦταν στίχος ἑνός ψαλμοῦ, πού ψάλλονταν ἀρχικά κατά τόν τύπο τῶν προκειμένων καί ἐστιχολογεῖτο ὅλος ὁ ψαλμός. Δηλαδή σέ κάθε στίχο τοῦ

ψαλμοῦ ἀπό τόν ὁποῖο εἶχε ληφθεῖ τό κοινωνικό, ἐπαναλαμβάνονταν ὁ στίχος αὐτός μέχρι νά κοινωνήσουν οἱ ἱερεῖς ἐντός του βήματος, ἀλλά ἡ ψαλμωδία συνέχιζε καί κατά τήν κοινωνία τοῦ λαοῦ. Μάλιστα ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα ὁ ἀναγνώστης νά ἐκφωνεῖ τόν στίχο καί ὅλος ὁ λαός νά ψάλλει τό κοινωνικό. Βασικά ἦταν καλυπτήριος ὕμνος. Ἡ διαφορά του ἀπό τά προκείμενα ἦταν ὅτι ὁ στίχος τοῦ κοινωνικοῦ εἶχε ὡς ἐπωδὸ τό «Ἀλληλούϊα» καί ἡ λογική του κοινωνικοῦ ἦταν νά σχετίζεται νοηματικά μέ τήν θεία κοινωνία. Πάντως ὁ τρόπος τῆς ψαλμωδίας του ἦταν ἀντιφωνικός καί αὐτό βοηθοῦσε τήν ἐνεργή συμμετοχή τοῦ λαοῦ. Ἐκτός των ψαλμικῶν κοινωνικῶν ἔχουμε καί περιπτώσεις ἀγιογραφικῶν χωρίων, ὅπως τό κοινωνικό τῶν Θεοφανείων «Ἐπεφάνη ἡ χάρις ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις» ἀπό τήν πρὸς Τίτο ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (β' 11) καί τῆς Μεσοπεντηκοστῆς: «Ὁ τρώγων μου τήν σάρκα καί πίνων μου τὸ αἶμα» ἀπό τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο (στ' 56). Παρομοίως ἔχουμε καί κοινωνικά πού εἶναι ὕμνογραφικές συνθέσεις, ὅπως τό κοινωνικό τοῦ Πάσχα: «Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε, πηγῆς ἀθανάτου γεύσασθε, ἀλληλούϊα». Γιά τό πασχάλιο αὐτό κοινωνικό σώζονται στή χειρόγραφη παράδοση πέντε στίχοι-συνθέσεις ὕμνογραφικές πού συνδέονται ἄμεσα μέ τό ἀναστάσιμο γεγονός καί ψάλλετε σέ ὅλη τήν πασχάλιο περίοδο:

Κοινωνικό: « Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε, πηγῆς ἀθανάτου γεύσασθε», μέ στίχους:

Μέγα τὸ μυστήριον τῆς σῆς, Χριστέ, ἀναστάσεως.

Θέλων παραγέγονας ἐπὶ τὸ πάθος ὁ ἀθάνατος.

Τότε καί ὁ ἄδης συνατήσας ἐπικράνθη, λογοθετούμενος, ψυχὰς ἀφαιρούμενος.

Τότε καί Μαρία ἡ μυρίσασα εὐφράνθη, προσκυνήσασα Θεὸν πρὸ τοῦ μνήματος.

Εἶπατε τῷ Πέτρῳ καί τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις ὅτι ἀνέστη ὁ Κύριος.

Ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐπίσης κοινωνικά πού μαρτυροῦνται ἀπό τήν παράδοση καί ἐκφράζουν μέ ἐναργή τρόπο τὴν μετοχή τοῦ λαοῦ σὲ τὸ μυστήριο τῆς εὐχαριστίας, ἀλλά συνήθως ἀγνοοῦνται καί δέν

ψάλλονται, όπως τό ώραϊο ψαλμικό χωρίο του μα΄ 1 ψαλμοῦ: «Ὁν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς σέ, ὁ Θεός».

Πάντως τό θέμα τοῦ κοινωνικοῦ εἶχε καί ἔχει μιὰ ἰδιόρρυθμη ἀντιμετώπιση, γιατί μερικοὶ θεωροῦν ὅτι εἶναι τρόπος νά καλυφθεῖ μόνο ἡ κοινωνία τῶν κληρικῶν, ὅποτε οἱ ψάλτες θεωροῦσαν ὅτι μέ τό «Μετὰ φόβου Θεοῦ..» μπορούσαν νά λένε ὅ,τι ἐπέλεγαν, ἀκόμα καί ἄσχετο μέ τή θεία κοινωνία, ὅπως π.χ. οἱ καταβασίες ἢ ψαλτοτραγουδο λαϊκῆς ἐμπνεύσεως, πολυελέους, τεριρέμ κ.λπ. ἢ ἄλλα ἀργά μουσικά μαθήματα, τά ὅποια ὅμως γιά τόν λαό εἶναι κουραστικά, γιατί προϋποθέτουν μουσική γνώση.

Τήν χαριστική βολή σέ ὄλο αὐτό ἔδωσε ἡ μετατόπιση τοῦ κηρύγματος στήν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ, μέ τήν ψευδο-αἰτιολογία ὅτι κερδίζεται χρόνος, ὁ ὅποιος ὅμως ἐκτείνεται ἀπρόσμενα, ὅταν χαθεῖ τό μέτρο καί ὁ λόγος, ἐκτός ἀπό τό ἀπαιτούμενο θεολογικό βάθος, ἀποκτήσει μῆκος χρονικό· τότε καταστρατηγοῦνται ὅλα ὅσα θέλει ἡ λογική τῆς λατρείας.

Αὐτό πού πρέπει συμπερασματικά νά ἰσχύσει εἶναι:

α) Νά ψάλλεται πάντοτε τό ὀρισμένο ἀπό τό τυπικό κοινωνικό τῆς ἡμέρας, εἰ δυνατόν ἀντιφωνικά καί μέ τήν συμψαλμωδία τοῦ λαοῦ.

β) Νά ψάλλεται τό κοινωνικό καί κατά τήν ὥρα τῆς κοινωνίας τοῦ λαοῦ.

γ) Νά ψάλλονται καί ἀρχαῖα κοινωνικά, πού εἶναι ἄγνωστα ἀλλά ἔχουν θεολογικό περιεχόμενο σχετικό μέ τή θεία μετάληψη.

δ) Νά ἀποφεύγεται τό κήρυγμα τήν ὥρα αὐτή, γιατί ἀποσπᾶ τήν προσοχή καί δέν βοηθᾷ στήν πνευματική προετοιμασία τῶν πιστῶν πού θέλουν νά μεταλάβουν.

λβ) Ἡ θεία κοινωνία (Εἰκ. 22, 23, 24)

Ἡ στιγμή τῆς θείας μετάληψεως εἶναι ἴσως ἡ ἱερότερη στιγμή γιά τόν κάθε πιστό, γιατί εἶναι ἡ ὥρα τῆς δικῆς του πεντηκοστῆς. Ἡ θεία κοινωνία προσφέρεται «μετὰ φόβου Θεοῦ» καί αὐτό δέν ἀφορᾷ μόνο τούς προσερχομένους στήν κοινωνία ἀλλά καί τούς κληρικούς

πού τήν μεταδίδουν. Ἡ ιδιαίτερη προσοχή εἶναι αὐτονόητη, καί οἱ διάκονοι πρέπει νά ὑπηρετήσουν στό ἔργο αὐτό μέ σύνεση καί προσοχή. Ἡ θεία κοινωνία τοῦ λαοῦ εἶναι τό βασικότερο ἔργο τοῦ ἱερέα καί γι' αὐτό τελεῖ τήν λειτουργία, ὅποτε δέν πρέπει νά θεωρεῖται ὡς πάρεργο καί νά δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις ὅτι τελειώσαμε καί πρέπει νά συντομεύουμε, μέ τό νά λέγονται τά διακονικά τήν ὥρα τῆς θείας μεταλήψεως, ἢ ὁ ἱερεὺς καί ὁ διάκονος νά κοινωνοῦν τό λαό ἀπό τίς πλάγιες θύρες τοῦ βήματος, γιά νά συνεχίσουν τήν ἀπόλυση ἢ ἀκόμα χειρότερο νά τελέσουν κάποιο μνημόσυνο, τήν ὥρα πού ὁ Χριστός εἶναι παρών καί τιμοῦμε τήν ἀνάστασή Του λειτουργικά. Αὐτά εἶναι ἀπαράδεκτα καί ἀνήκουστα, ἀσεβή καί καταλυτικά τῆς τάξης καί τῆς εὐπρέπειας τῆς λατρείας, ἐπισημαίνει ὁ Ἰωάννης Φουντούλης. Ὅσοι κι ἄν εἶναι οἱ κοινωνοῦντες, δέν δικαιολογεῖται αὐτή ἡ ὑποβάθμιση καί προσβολή στό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Κυρίου, ἀντίθετα εἶναι χαρά καί ἀγαλλίαση ἢ προσέλευση πολλῶν χριστιανῶν στό ποτήριο τῆς ζωῆς. Ὅταν λειτουργεῖ ἐπίσκοπος, αὐτός μεταδίδει τήν θεία κοινωνία, ὁμοίως καί ὁ ἱερεὺς μέ τή βοήθεια τοῦ διακόνου ἢ τῶν ἀναγνωστῶν πού κρατοῦν τό μάκτρο γιά τήν εὐτακτη μετάδοση τῶν τιμίων δώρων.

λγ) Τό πληρωθῆτω

Εἶναι ὕμνος πού εἰσήχθη στή λειτουργία τό 624, ἐπί Πατριαρχείας Σεργίου, σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τοῦ Πασχάλιου Χρονικοῦ, ἡ δέ εἰσαγωγή του εἶναι οὐσιαστική, γιατί ἐπέχει θέση καλυπτήριου ὕμνου γιά τή μεταφορά τῶν περισσευμάτων τῶν τιμίων δώρων στήν ἀγία πρόθεση. Εἶναι ἓνας ὠφέλιμος χρόνος πού δίνει ἄνεση στό διάκονο ἢ τόν ἱερέα, χωρίς νά βιάζεται νά ἀρχίσει μέσα ἀπό τήν πρόθεση τό «ὀρθοί μεταλαβόντες...». Εἶναι δέ ὕμνος πού ψάλλεται καί στήν ἀγιορειτική παράδοση ἀλλά καί στίς Σλαβικές χώρες.

λε) Ἡ ἀπόλυση

Ἡ ἀπόλυση εἶναι ἡ τελευταία πράξις τοῦ ἱερέα, καθώς κατέρχεται στό μέσο τοῦ ναοῦ. Ὁ διάκονος λέγοντας τό «Τοῦ Κυρίου δεηθῶ-

μεν» δέν ἀποσύρεται ἀλλά παραμένει δίπλα στόν ἱερέα μέχρι τό «Δί' εὐχῶν». Ἡ ἀπόλυση πολλές φορές συνδυάζεται μέ τό γεγονός τῆς ἑορτῆς, κυρίως τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, ἢ τά μεθεορτά της. Ὅλες οἱ ἀπολύσεις τελειώνουν μέ τή φράση «Ὡς ἀγαθός καί φιλόανθρωπος», ὅλα τά ἄλλα πού ἀκούγονται εἶναι πρόσφατες εὐσεβιστικές προσθήκες πού καταστρέφουν τήν ἁρμονία τοῦ παραδοθέντος λειτουργικοῦ κειμένου.

λστ) Διανομή τοῦ ἀντιδώρου

Ἡ διανομή τοῦ ἀντιδώρου γίνεται ἀπό τόν λειτουργό ἀπό τή θέση πού ἔκανε τήν ἀπόλυση, χωρίς νά βγάζει τά ἄμφιά του, ὅπως ἄκοσμα γίνεται κάποιες φορές. Κατά τή διανομή οἱ χοροί τῶν ψαλτῶν ἐπιλέγουν νά ψάλλουν διάφορα ψαλμικά μέλη, γιά νά συνεχίσει καί ἡ ἡρεμία καί ἡσυχία ἀπό μέρους τοῦ λαοῦ καί νά μή ὑπάρξει ἀταξία κατά τήν ἀποχώρηση. Μποροῦν νά ψαλοῦν οἱ ψαλμοί «Εὐλογήσω τόν Κύριον...» ἢ τό «Ὑψώσω σε, Κύριε ὁ Θεός μου, ὁ βασιλεύς μου». Παλαιότερες πληροφορίες θέλουν νά ψάλλεται τό «Αἰνεῖτε παῖδες Κύριον...», ἀκόμα θά μπορούσαν ἐδῶ νά ψαλοῦν καί οἱ καταβασίες τῆς ἑορτῆς, ἢ καί ἀργά μουσικά μαθήματα πού μποροῦν νά καλύψουν τήν ὥρα τῆς ἀναχώρησης ἀπό τόν ναό.

λζ) Ἀκολουθία τῆς μετάληψης καί τῆς εὐχαριστίας

Οἱ δύο αὐτές μικρές ἀκολουθίες ἔχουν νά κάνουν μέ τήν ἀτομική προετοιμασία τοῦ πιστοῦ γιά τήν θεία κοινωνία καί μετά μέ τήν εὐχαριστία. Ἡ πρώτη εἶναι προπαρασκευαστική ἢ δέ ἄλλη εὐχαριστιακή. Οἱ χειρόγραφες μαρτυρίες μᾶς πληροφοροῦν ὅτι παρουσιάζουν σχετική ποικιλία μέ ἄλλοτε περισσότερες εὐχές καί ἄλλοτε λιγότερες, πού γινόταν προφανῶς χρήση τους κατ' ἐπιλογήν. Οἱ εὐχές διαβάζονται ἰδιωτικῶς πρό καί μετά τήν θεία κοινωνία. Πάντως δέν ἀποτελοῦν μέρος τῆς θείας λειτουργίας, ἀφοῦ ἡ λειτουργία εἶναι αὐτάρκης καί σέ προετοιμασία καί σέ εὐχαριστία πρὸς τόν Θεό.

Γ. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἶναι ἡ μεγάλη καί ἐπίσημη λειτουργία τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου. Κατ' ἀρχήν ἐτελεῖτο ὅλες τίς μεγάλες γιορτές καί Κυριακές τοῦ ἔτους. Ἀργότερα ὅμως, λόγῳ τῆς ἔκτασής της, περιορίστηκε μόνο σέ δέκα φορές τόν χρόνο, Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, Πάσχα (κατά τίς παννυχίδες) Μεγάλη Πέμπτη, τίς πέντε Κυριακές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί τήν 1η Ἰανουαρίου, ἡμέρα τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου. Πληροφορίες ἱστορικές θέλουν τή λειτουργία νά τελεῖται καί κατά τήν Πεντηκοστή, τή Μεταμόρφωση, τήν Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Σέ μερικές μονές τοῦ Ἁγίου Ὁρους συνηθίζεται νά τελεῖται τήν ἑορτή τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ. Μέ τήν λειτουργία τοῦ ἁγίου Χρυσόστομου ἔχουν τήν ἴδια δομή, ἴδια τάξη, ἴδια διακονικά καί ἐκφωνήσεις. Ἡ διαφοροποίηση ξεκινᾷ ἀπό τή εὐχή τῶν κατηχουμένων, τίς εὐχές τῶν πιστῶν, τήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, μέχρι τό «Πρόσχες, Κύριε» καί ἡ διαφοροποίηση ἔγκειται στό μήκος τῶν εὐχῶν τοῦ ἁγίου Βασιλείου, τίς ὁποῖες ὁ ἅγιος Χρυσόστομος σύντμησε γιά ποιμαντικούς προφανῶς λόγους.

Δ. ΣΤΑΘΕΡΑ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Ἡ σταθερότητα ἢ ἡ κινητικότητα κάποιων στοιχείων στίς βυζαντινές λειτουργίες ἀποβλέπουν ὄχι μόνο στήν ποικιλία ἀλλά καί στήν ἀποφυγή τῆς μονοτονίας τῆς λατρείας. Τό εἶδαμε ἄλλωστε καί ἱστορικά μέ τή διαμόρφωση τῶν λειτουργικῶν τύπων σέ Δύση καί Ἀνατολή. Ἡ δομή τῆς λειτουργίας βεβαίως παραμένει μία καί σταθερή, ἀλλά ἡ ἐναλλαγή σημειώνεται στά ἀντίφωνα, στά τροπάρια τῶν μακαρισμῶν (ὅταν ψάλλονται), στά ἀπολυτίκια, στά κοντάκια, στό ἀλληλουάριο, στόν τρισάγιο ὕμνο, στό μεγαλυνάριο τῆς Θεοτόκου, στό κοινωνικό, φυσικά δέ καί στά ἀναγνώσματα, πού ἐπηρεάζονται ἀπό τό ἑορτολόγιο τοῦ ἔτους.

Τά ἀντίφωνα γιά παράδειγμα τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν εἶναι ἐπίσης διαφορετικά, τό τρισάγιο παραχωρεῖ τή θέση του στό «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...» στίς βαπτισματικές λειτουργίες τῶν μεγάλων

λων γιορτῶν. Τοῦ τιμίου Σταυροῦ ψάλλεται τό: «Τόν Σταυρόν σου προσκυνοῦμεν, δέσποτα...», τά προκείμενα καί οἱ στίχοι τοῦ ἀλληλουαρίου ἀλλάζουν. Στίς ἑορτές τοῦ Κυρίου καί τῆς Θεοτόκου ψάλλεται ἀντί τοῦ «Ἄξιόν ἐστι...» ὁ εἰρμός τῆς θ' ὠδῆς τοῦ κανόνος τῆς ἑορτῆς. Τό κοινωνικό διαφοροποιεῖται κατά ἡμέρα καί ἑορτή. Ἀναμφίβολα τό ἔργο τῆς παρακολούθησης τοῦ τυπικοῦ εἶναι δύσκολο, γι' αὐτό καί στά μοναστήρια τό ἔργο ἀνατίθεται σέ ὑπεύθυνο μοναχό, τόν τυπικάρη, γιά τήν εὐτακτη ἐπιτέλεση τῶν ἀκολουθιῶν.

Β. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

1. «Συγκατάμιξις θείου κάλλους». Ἁγία Γραφή καὶ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη

Στὴν Ἑλληνικὴ παράδοση, ἀρχαία καὶ χριστιανικὴ, τὸ κάλλος δὲν εἶναι μία ἔννοια ποὺ χαρακτηρίζει τὴν τέρψη τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ ἔχει ὄντολογικὸ περιεχόμενο καὶ χαρακτηρίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον τὰ πράγματα ἀληθεύουν, δηλαδὴ ὑπάρχουν πραγματικά¹. Τὸ κάλλος δὲν θέλει ἀπλὰ νὰ μᾶς ἀρέσει, νὰ μᾶς διδάξει ἢ νὰ μᾶς ὑποβάλλει συναισθηματικά, ἀλλὰ θέλει νὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ γήινη πραγματικότητα ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸν θάνατο καὶ τὴ φθορὰ καὶ μετέχει μιᾶς ἄλλης, ἀθάνατης καὶ οὐράνιας πραγματικότητας, ἄφθαρτης καὶ χαρισματικῆς, ποὺ εἶναι μετοχὴ στοῦ κάλλος τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων Του. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα μπορεῖ καὶ συνοψίζεται σὲ ἓνα ἔργο ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ κυρίως σὲ μία εἰκόνα, ποὺ λειτουργημένη μέσα στὰ μυστήρια τῆς ἐκκλησίας ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκαταστήσει μία ἀληθινὴ σχέση ἀνάμεσα στοῦν πιστὸ καὶ στοῦ μυστήριου ποὺ εἰκονίζει². Ἄς μὴ λησμονοῦμε πὼς στὴ ζωντανὴ πίστη τῆς Ἐκκλησίας, ἡ εἰκόνα εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὸν ζωντανὸ λόγο τοῦ Θεοῦ τὸν ὁποῖον ἐκφράζει, πέρα ἀπὸ λέξεις, μὲ τὴ γλώσσα τοῦ κάλλους καὶ τοῦ φωτός³. Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἀκολουθίας, τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ τὰ ἀγιογραφικὰ ἀναγνώσματα ποὺ ἀκοῦμε συγκροτοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ γεγονός ποὺ ἐορτάζεται καὶ τὸ σχολιάζουν. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ἡ εἰκόνα, σχολιάζοντας μέσα ἀπὸ σχήματα καὶ χρώματα τὰ δρώμενα καὶ ἐορταζόμενα, καὶ ὑπομνηματίζει μὲ τὸν δικὸν της τρόπο τὸ λειτουργικὸ γεγονός⁴. Κάθε τέχνη εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ λειτουργικὴ τέχνη, γιατί

1 Χ. Γιανναρᾶ, *Δεισίμων μορφὴ*, περ. ANTI, Ἀθήνα 1984, σ. 101.

2 Bobrinskoy, προλεγόμενα στοῦ Qenot, *Εἰκόνα ἢ θεὰ τῆς Βασιλείας*, μτφρ. Σ. Γιαγκάζογλου, ἐκδ. Τέρτιος, 1993.

3 Ὅπ.π., σ. 49.

4 Τ. Τσομπάνη, *Ἡ Μεγάλῃ Εἴσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 21.

προϋποθέτει ένα πλαίσιο λατρείας και πίστης για να αναπτυχθεί. Πολύ περισσότερο ή εικόνα στην ορθόδοξη παράδοση είναι τέχνη λειτουργική, γιατί αφ' ενός ή φύση της βρίσκεται στη βάση της λατρείας και αφ' ετέρου ή ίδια ή εικόνα αποτελεί μέρος της λατρείας, ισότιμο και ισόκυρο με τα ιερά αναγνώσματα, τα οποία έρμηνεύει με τη γλώσσα του άλλους. Άλλωστε ή Άγία Γραφή είναι κείμενο προς έρμηνεία, όχι γλωσσολογική αλλά βιωματική, εμπειρία μετοχής στη ζωή των λόγων του Κυρίου. Πρέπει τὸ κείμενό της να φωτισθεῖ, να τονισθεῖ και να έξαρθεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου και βέβαια ένας τρόπος για να γίνουν όλα αυτά είναι ή μετοχή στο φῶς τοῦ Χριστοῦ, γιατί «φωτισθῆναι δεῖ πρῶτον και εἶτα φωτίσαι...»⁵.

Στά μάτια των Πατέρων ή Εὐαγγελική διήγηση και ή εικόνα εἶναι και οἱ δύο έξαγγελίες μέσα στο ιστορικό πλαίσιο τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Και οἱ δύο ἔχουν τὸ ἴδιο θέμα και οἱ δύο ἐκφράζουν τὸ ἴδιο πράγμα «και θείαις γραφαῖς ἐντυγχάνοντες και βίους ἀνδρῶν ἁγίων ἀναγινώσκοντες και εἰκονικὰς ἀναζωγραφίσεις ὄρωντες, τῶν κατὰ Θεὸν αὐτῶν ἔργων ἐν ἀναμνήσει γινόμεθα. Ἄ γὰρ ὁ λόγος διὰ τῆς ἀκοῆς παρίστησι, ταῦτα γραφή σιωπῶσα διὰ μιμήσεως δείκνυσιν»⁶, λένε τὰ πρακτικά τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, και συμπληρώνουν οἱ ἴδιοι Πατέρες: «Τὰ γὰρ ἀλλήλων δηλωτικά και τὰς ἀλλήλων ἔχουσι ἐκφάνσεις»⁷. Συνεπῶς τόσο ή εικόνα ὅσο και ή Άγία Γραφή, περιγράφοντας ένα ιστορικό γεγονός, ἀποκαλύπτουν τῆ σημασία του και δείχνουν πῶς με αὐτὸ φανερῶνεται ή χάρις τοῦ Θεοῦ και ἐπιτυγχάνεται ή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει τὴν εἰκόνα ἀλλὰ και τὸ Εὐαγγέλιο να διακρίνονται ἀπὸ κάθε ἄλλο φιλολογικό κείμενο και κάθε καλλιτεχνική ἔκφραση. Και τὰ δύο, Εἰκόνα και Εὐαγγέλιο, βιώνονται ἐμπειρικά και γίνονται δεκτὰ ἀπὸ ἀνθρώπους πού τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἔρχεται να καταστήσει κατὰ χάριν Θεοῦ. Οἱ Πατέρες τῆς Συνόδου ὀριοθετοῦν και τὴ σχέση ζωγράφου και τέχνης λέγοντας πῶς: «Οὐ τῶν ζωγράφων ἐφεύρεσις

5 Γρηγορίου Θεολόγου, Ἀπολογητικός τῆς εἰς Πόντον φυγῆς, PG 35, 480.

6 Mansi XIII 300C.

7 Mansi XIII 377C-380.

ή τῶν εἰκόνων ποίησις, ἀλλά τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἔγκριτος θεσμοθεσία καί παράδοσις... Τοῦ γάρ ζωγράφου ἡ τέχνη μόνον. Ἡ δὲ διάταξις πρόδηλον τῶν δημαμένων ἀγίων Πατέρων»⁸. Ἡ εἰκόνα γίνεται μαρτυρία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καί τῆς θείας ἐνότητος καί δὲν μαρτυρεῖ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἢ τὸν αὐτοσχεδιασμὸ μιᾶς καλλιτεχνικῆς ἰδιοφυίας, οὔτε ἀκόμα ὑπηρετεῖ ἰδιοτελεῖς καλλιτεχνικοὺς σκοποὺς, δὲν ἐκφράζει τὸν κατακερματισμὸ τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ λειτουργεῖ ἐνοποιητικὰ μέσα στὴ θεία λατρεία⁹. Γιὰ τὸν πιστὸ λαὸ ἢ γνωριμία του μὲ τὸν Χριστὸ δὲν γίνεται μέσα ἀπὸ ἀναπολήσεις καί ἱστορικὲς ἀναδρομές, ἀλλὰ ὑπάρχει πάντα ἡ Θεία Λειτουργία καί ἡ ἀγία Εἰκόνα ποὺ ἀποτελεῖ πάντα τὸ μέτρο καί τὸ κριτήριον τοῦ Ὁρθοδόξου φρονήματος καί ἡ ἄμεση καί ἀπτὴ ἐμπειρία τῆς πίστεως τῶν Ὁρθοδόξων περὶ τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου¹⁰.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς χαρακτηρίζει τὴν εἰκόνα «ὑπόμνημα» τῆς Ἁγίας Γραφῆς: «Ἐπίμνημά ἐστι ἡ εἰκὼν καί ὅπερ τῆ ἀκοῆ ὁ λόγος, τοῦτο τῆ ὄρασις ἡ εἰκὼν, νοητῶς δὲ αὐτῇ ἐνούμεθα»¹¹.

Κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ε΄ αἰῶνος ὁ Νεῖλος ὁ ἀναχωρητὴς σὲ ἐπιστολῇ του «Πρὸς Ὀλυμπιόδωρον Ἐπαρχον» σημειώνει τὴν πηγὴ τῆς ἀντλήσεως τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων καί τὸν σκοπὸ τῆς εἰκόνας λέγοντας: «Ἱστοριῶν δὲ Παλαιᾶς καί Νέας Διαθήκης ἔνθεν καί ἔνθεν χειρὶ καλλίστου ζωγράφου τὸν ναὸν τὸν ἅγιον πληρῶσαι, ὅπως ἂν καί οἱ μὴ εἰδότες γράμματα μηδὲ δυνάμενοι τὰς θείας ἀναγινώσκειν Γραφὰς τῆ θεωρίας τῆς ζωγραφίας, μνήμην τε λαμβάνωσιν τῆς γνησίως τῷ ἀληθινῷ Θεῷ δεδουλευκότων ἀνδραγαθίας, καί πρὸς ἄμιλλαν διεγείρονται τῶν εὐκλεῶν καί ἀοιδίμων ἀριστευμάτων, δι' ὧν τῆς γῆς τὸν οὐρανὸν ἀντηλλάξαντο, τῶν βλεπομένων τὰ μὴ ὀρώμενα προτιμήσαντες»¹².

8 Mansi XIII 252 C.

9 Ἀρχιμ. Βασιλείου, *Εἰσοδικόν*, σ. 125.

10 Χ. Γιανναρᾶ, *Εἰκονοκλάστες*, περ. *Σύνορο*, τ. 36, σ. 99.

11 Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Λόγος Α΄ Ἀπολογητικὸς πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας*, PG 94,1232, ιζ΄.

12 PG 79, 577.

Ἐκεῖ πού ἀναμφίβολα στέκεται κανεῖς στοχαστικά γιά τήν παρουσία τῆς εἰκόνας καί τῆς τέχνης γενικότερα στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἡ ὅλη συζήτηση καί οἱ ἀντιπαλότητες πού δημιουργήθηκαν τούς πρώτους αἰῶνες, μέ τήν ἐπικρατοῦσα ἄποψη περί τῆς ἀπαγόρευσης τῆς τέχνης καί τῆς εἰκόνας, ὡς στοιχείων πού ἡ Παλαιδιαθηκική παράδοση ἀπαγορεύει. Τά γεγονότα τῆς εἰκονομαχίας ἐπίσης πλήγωσαν τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί δίχασαν γιά χρόνια τὸν πιστὸ λαό, ὅμως οἱ Πατέρες, πού ὑπερμάχησαν τῶν ἱερῶν εἰκόνων καί τῆς τέχνης γενικότερα, ἔδωσαν σαφεῖς καί ξεκάθαρες ἀπαντήσεις σχετικὰ μέ τὶς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ μεγάλος Πατέρας καί Θεολόγος τῆς περιόδου αὐτῆς, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, τοποθέτησε μέ τὸν σοφότερο καί σαφέστερο τρόπο τὸ ζήτημα τῆς ἀπαγόρευσης καί τὸν σκοπὸ αὐτῆς: «Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς Παλαιᾶς, οὔτε ναοὺς ἐπ' ὀνόματι ἀνθρώπων ἤγειρον ὁ Ἰσραήλ, οὔτε μνημόσυνον ἀνθρώπου ἐορτάζετο. Ἔτι γὰρ ὑπὸ κατάραν ἦν ἡ τῶν ἀνθρώπων φύσις καί ὁ θάνατος κατάκρισις ἦν, διὸ καὶ ἐπενθεῖτο καὶ τὸ σῶμα τοῦ τεθνηκότος ἀκάθαρτον ἐλογίζετο, καὶ ὁ ἀπτόμενος αὐτοῦ. Νῦν δέ, ἀφ' οὔ ἡ Θεότης τῆ ἡμετέρα φύσει συνεκράθη, οἷόν τι ζωοποιὸν καὶ σωτήριον φάρμακον, ἐδόξασθη ἡ φύσις ἡμῶν, καὶ πρὸς ἀφθαρσίαν μετεστοιχειώθη. Διὸ καὶ ὁ τῶν ἁγίων θάνατος ἐορτάζεται καὶ ναοὶ αὐτοῖς ἐγείρονται καὶ εἰκόνες ἀναγράφονται... Ἡ γὰρ εἰκὼν θρίαμβός ἐστιν καὶ φανέρωσις καὶ στηλογραφία εἰς μνήμην τῆς νίκης τῶν ἀριστευσάντων καὶ διαπρεψάντων καὶ τῆς αἰσχύνης τῶν ἠττηθέντων καὶ καταβληθέντων δαιμόνων»¹³.

Κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς στὴν Παλαιὰ Διαθήκη θέτει τὰ ὅρια καὶ τὶς προϋποθέσεις πού θὰ μπορούσε κάποιος νὰ κατασκευάσει ναὸ ἢ εἰκόνα, διότι θεωρεῖται ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἡ καθαρὸτητα τοῦ προσώπου, λέγοντας «οὐκ οἰκοδομήσεις μοι σὺ οἶκον ἐπεὶ ἀνὴρ αἱμάτων σὺ εἶ...»¹⁴, καὶ βέβαια ὅλο τὸ κεφάλαιο τῆς Ἐξόδου δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἓνα κείμενο

13 Λόγος β', PG 94, 1296.

14 Βλ Α' Παραλειπ. 22, 8 καὶ PG 94, 1296.

πού ὁ Θεὸς δίνει ἐντολὲς καὶ συμβουλὲς γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν καλύτερη κατασκευὴ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης, μὲ προτάσεις γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ ἔργου καὶ μὲ τὶς παραμικρότερες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες. Ἐπομένως, λέει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ βασικὸς λόγος πού ὑπῆρχε ἡ ἀπαγορευτικὴ διάταξη γιὰ τὴν κατασκευὴ εἰκόνων ἦταν «διὰ τὸ πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν εὐόλισθον»¹⁵, καὶ πρωτίστως ὁ ἀσταθῆς χαρακτήρας τοῦ Ἰσραήλ, πού συχνὰ ξεχνοῦσε τὸν εὐεργέτη του καὶ παρεκτρέπονταν σὲ προσκύνηση τῶν εἰδώλων. «Ὁρᾶς ὡς τῆς εἰδωλολατρείας ἔνεκα ἀπαγορεύει τὴν εἰκονογραφίαν καὶ ὅτι ἀδύνατον εἰκονίζεσθαι Θεόν, τὸν ἄποσον, καὶ ἀπερίγραπτον, καὶ ἀόρατον; Οὐ γὰρ εἶδος αὐτοῦ, φησὶν, ἐωράκατε... πῶς εἰκονισθῆσεται τὸ ἀόρατον; πῶς εἰκασθήσεται τὸ ἀνείκαστον; Πῶς γραφήσεται τὸ ἄποσον; καὶ ἀμέγεθες καὶ ἀόριστον; πῶς πιωθήσεται τὸ ἀνείδεον; πῶς χρωματουρηθήσεται τὸ ἀσώματον; ...Δῆλον ὡς, ὅταν ἴδῃς διὰ σὲ γενόμενον ἄνθρωπον τὸν ἀσώματον, τότε δράσεις τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ ἐκτύπωμα, ὅταν ὀρατὸς σαρκὶ ὁ ἀόρατος γένηται, τότε εἰκονίσεις τὸ τοῦ ὀραθέντος ὁμοίωμα»¹⁶. «Οἱ Ἑβδομήκοντα (Ο') ἀπέδωσαν ὡς εἰκόνα τὴν ἑβραϊκὴ λέξι “τσέλεμ”, πού ἐρμηνεύεται μὲ βάση παλαιοιουδαϊκὲς καὶ Βαβυλωνιακὲς πηγὲς ὡς “ἐμφάνιση”, “ἀντιπροσώπωση”, “ἰσοτιμία”, “ὑποκατάστατο”. Ταυτόχρονα ἔχει καὶ τὴν ἔννοια τῆς πλαστικῆς ἀπεικόνισως τῆς διαστατικῆς ἀντιπροσωπευτικῆς παρουσίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης ἡ ἔννοια τῆς εἰκόνας ταυτίζεται ἢ ἐρμηνεύεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς “δόξης”, τὸ Ἑβραϊκὸ “καβόντ Γιαχβέ”, πού σημαίνει κάτι τὸ ἀντικειμενικὰ μέγιστο πού προσφέρεται σὸν ἄνθρωπο σὰν ἄμεση ἐμπειρία καὶ αἴσθησις»¹⁷. Εἶναι ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ φανέρωση τῆς ἀγιότητος τοῦ Γιαχβέ, πού γίνεται συνήθως αἰσθητὴ σὰν «φῶς» καὶ

15 PG 94, 1237.

16 PG 94, 1237C-1240A.

17 Χ. Γιανναρά, ὀπ.π., σ. 95. Πρβλ. Ψαλμ. 8, 6: «ἠλάττωσας αὐτὸν βραχὺ τι παρ’ ἀγγέλους, δόξη καὶ τιμῇ ἑσταφάνωσας αὐτόν...», ἢ Α’ Κορ. 11, 7: «εἰκὼν καὶ δόξα τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου».

σάν «δύναμη». Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι καὶ ὁ Χριστὸς «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου», δηλαδὴ ἐμφάνιση καὶ φανέρωση τοῦ Θεοῦ¹⁸, καὶ ἡ κλήση τῶν πιστῶν εἶναι νὰ γίνουιν «σύμμορφοι τῆς εἰκόνας τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ»¹⁹. Ἀναμφίβολα ἡ ἀπαγόρευση στὴν Παλαιὰ Διαθήκη τῆς κατασκευῆς εἰκόνας εἶχε νὰ κάνει μὲ τὸν φόβο τῆς προσβολῆς τῆς καθαρότητος τῆς λατρείας, δεδομένου ὅτι ὁ Ἰσραὴλ εἶχε πολλὰς φορὰς φανερώσει μία τάση εἰδωλολατρικῆς προσέγγισης τῆς εἰκόνας ὅπως λέει ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης²⁰, ὅμως σημειώνει ὁ ἴδιος πατήρ: «εἰ οὖν ὁ νόμος εἰκόνας ἀπαγορεύει, αὐτὸς δὲ εἰκόνος ἐστὶ προχάραγμα, τί φήσομεν; Εἰ ἡ σκηνὴ σκιά καὶ τύπου τύπος, πῶς μὴ εἰκονογραφεῖν ὁ νόμος διακελεύεται; Ἄλλ' οὐκ ἐστὶν οὕτω ταῦτα, οὐκ ἔστι. Καιρὸς δὲ μᾶλλον τῷ παντὶ πράγματι. Πάλαι μὲν ὁ Θεός, ἀσώματός τε καὶ ἀσημάτιστος, οὐδαμῶς εἰκονίζετο. Νῦν δὲ σαρκὶ ὀφθέντος Θεοῦ καὶ τοῖς ἀνθρώποις συναναστραφέντος, εἰκονίζω Θεοῦ τὸ ὁρώμενον»²¹.

Ἡ μανιχαϊστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ σχέση κόσμου καὶ ὕλης δὲν βρῆκε ἔδαφος στὸν Νέο Ἰσραὴλ, ὅπου ὁ Θεὸς πλέον τοῦ διδάσκει τὸ μέτρο καὶ τὴν αἰσθητικὴ τελειότητα, ὡς στοιχεῖα κοινωνίας καὶ σωτηρίας. «Ὅρα τί φησὶν ἡ Γραφή», λέει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, «ἰδοὺ ἀνακέκληκα ἐξ ὀνόματος Βεσελεὴλ τὸν τοῦ Ὁρ, ἐκ φυλῆς Ἰούδα. Καὶ ἐνέπλησα αὐτὸν πνεῦμα θεῖον, σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἐπιστήμης ἐν παντὶ ἔργῳ διανοεῖσθαι καὶ ἀρχιτεκτονεῖν καὶ ἐργάζεσθαι τὸ χρυσίον καὶ τὸν ἄργυρον καὶ τὸν χαλκόν, καὶ τὴν ὑάκινθον καὶ τὴν πορφύραν καὶ τὸ κόκκινον τὸ νηστὸν καὶ τὴν βύσσον τὴν κεκλωσμένην καὶ τὰ λιθουργικὰ εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰ τεκτονικὰ εἰς τὰ ξύλα, ἐργάζεσθαι κατὰ πάντα τὰ ἔργα. Καὶ ἐγὼ δέδωκα αὐτὸν καὶ τὸν Ἐλιὰβ τὸν τοῦ Ἀχισαμάχ, ἐκ φυλῆς Δᾶν καὶ παντὶ συνετῷ καρδίᾳ ἐγὼ δέδωκα σύνεσιν καὶ ποιήσουσιν πάντα ὅσα σοὶ συνέταξα»²². Ὅλα αὐτὰ τὰ ὑλικά στοιχεῖα, πού μὲ τόση λεπτομέρεια

18 *Β' Κορ.* 4, 4.

19 *Ρωμ.* 8, 29.

20 *PG* 94, 1237.

21 *PG* 94, 1245.

22 *PG* 94, 245-248.

παραγγέλλει ὁ Θεός, ὁ χαλκός, ὁ χρυσός ὁ ἄργυρος, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἀκόμη εὐτελέστερα ὡς πρὸς τὴν ἀξία, μὲ τὴν δωρεὰ τῆς χάριτος Του καὶ τὴν σύνεση πού δίδει στὸν λαό, γίνονται στοιχεῖα δοξολογικά, ἀλλὰ καὶ προσανατολιστικά τῆς νέας πορείας τοῦ νέου Ἰσραήλ. «Ἐὰν τὸν νόμον τηρεῖτε, Χριστὸς οὐδὲν ὑμᾶς ὠφελήσει. Οἵτινες ἐν νόμῳ δικαιοῦσθε, τῆς χάριτος ἐξεπέσατε. Οὐχ ἑώρα Θεὸν ὁ πάλαι Ἰσραήλ, ἡμεῖς δὲ ἀνακεκαλυμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτριζόμεθα»²³. Πολὺ εὐστοχα σχολιάζει ὁ μέγας Πατὴρ Δαμασκηνός: «Καλὸς ὁ νόμος, ὡς λύχνος φαίνων ἐν ἀύχμηρῷ τόπῳ, ἀλλ' ἔως ἡ ἡμέρα διαυγάζη. Ἦδη δὲ ἀνέτειλε φωσφόρος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καὶ ὕδωρ ζῶν τῆς θεογνωσίας, θαλάσσας ἐθνῶν ἐκάλυψε καὶ πάντες Κύριον ἔγνωμεν. Παρῆλθε τὰ παλαιά, ἰδοὺ γέγονε τὰ πάντα καινά. Φησὶ γοῦν ὁ θεῖος ἀπόστολος Παῦλος πρὸς Πέτρον, τὴν κορφαίαν ἀκρότητα τῶν ἀποστόλων: Εἰ σὺ Ἰουδαῖος ὢν, ἐθνικῶς ζῆς καὶ οὐκ ἰουδαϊκῶς, πῶς τὰ ἔθνη ἀναγκάζεις ἰουδαΐζειν;». Καὶ πρὸς Γαλάτας γράφει: «Μαρτύρομαι παντὶ ἀνθρώπῳ περιτεμονένῳ, ὅτι ὀφειλέτης ἐστὶν ὅλον τὸν νόμον πληρῶσαι»²⁴. Αὐτὸ πού ἴσως πρέπει νὰ τονιστεῖ εἶναι ὅτι ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν εἰκόνα καὶ ἡ στροφή του πρὸς τὴν ἀνεικονικότητα (π.χ. στὸ Ἰσλάμ ἢ καὶ τὸν ἀρχαῖο Ἰσραήλ) φανερώνει τὴν ἀπομάκρυνσή του κυρίως ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του ὁμοιότητα μὲ τὸν Θεὸ καὶ ἐπομένως μέσα στὴν πτωχεῖα του ὁ ἄνθρωπος ἐκφράζει τὴν ἔννοια τοῦ ἀπείρου μὲ γεωμετρικὰ σχήματα καὶ ἀραβουργήματα, πού θεωρεῖ ὅτι ἐνισχύουν τὴν ἰδέα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Θεοῦ. Ἀντίθετα γιὰ τὴν τάξη τῶν ἀγγέλων, πού φύλαξε ἀνέπαφη τὴ φύση της καὶ ἐξακολούθησε νὰ εἶναι δοχεῖο θείας δόξας, μὲ ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ κατασκευάστηκαν τὰ ὁμοιώματά της καὶ τοποθετήθηκαν στὴ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου.

Ἡ βιβλικὴ βάση τῆς εἰκόνας ἀνατρέχει στὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα Θεοῦ, καὶ κυρίως ἐντοπίζεται στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως, ὅπου ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται ὡς ὁ πρῶτος ποιητὴς εἰκόνας, τῆς εἰκόνας Του. Ὁ πατερικὸς λόγος εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς θέσεως

23 PG 94, 1248. Πρβλ. Γαλ. 5, 2-4. Β' Κορ. 3, 18.

24 Ὅπ.π., 1253.

αὐτῆς καὶ μᾶς τὴν παραθέτει ὁ Δαμασκηνός: «Αὐτὸς ὁ Θεὸς πρῶτος ἐγέννησε τὸν μονογενῆ Υἱὸν καὶ Λόγον Αὐτοῦ, εἰκόνα Αὐτοῦ ζῶσαν, φυσικὴν, ἀπαράλλακτον, χαρακτῆρα τῆς Αὐτοῦ αἰδιότητος. Ἐποίησέ τε τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα Αὐτοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν»²⁵.

Ἔτσι δημιουργημένος ὁ ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργοῦ, εἶναι ἐπίσης δημιουργός, καλλιτέχνης καὶ ποιητής. Ὁ Θεὸς εὐχαριστεῖται μὲ κάθε ἔργο τέχνης πὺ εἶναι οὐσιαστικὰ εἰκόνα τῆς δόξης Του καὶ τῆς λαμπρότητός Του. Γι' αὐτό, ὅταν ἐπιθυμεῖ ὁ ἄνθρωπος μὲ ὄλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του τὴν ὠραιότητα, τότε εἶναι σὰν νὰ περιποιεῖ τὸν χαρακτῆρα τῆς ὁμοιώσεώς του²⁶.

Ἡ ἐπίδραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὴν εἰκονογραφία

Οἱ πρῶτες εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες τῶν κατακομβῶν ἀποτελοῦν στοιχεῖο τῆς συνύπαρξης Ἐκκλησίας καὶ τέχνης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς δημιουργίας της. Ἐκεῖ θὰ δοῦμε τὰ πρῶτα συμβολικὰ θέματα τῆς τέχνης νὰ θέλουν νὰ κατηχήσουν τὸν λαὸ μὲ τρόπο ἀπλό, ἐπαγωγικὸ καὶ ἄκρως παιδευτικὸ. Κυρίαρχο βέβαια εἶναι τὸ συμβολικὸ στοιχεῖο στὴν τέχνη τῆς πρώιμης αὐτῆς ἐποχῆς, ἐξ αἰτίας τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἐπιδράσεων, ὅμως ἔχουμε τὶς πρῶτες παραστάσεις τοῦ «Ἄμνοῦ-Χριστοῦ», «τοῦ Καλοῦ Ποιμένου», τὴν παράσταση «τῶν τριῶν παίδων στὴν κάμινο τοῦ πυρός», τὸν «προφήτη Δανιὴλ στὸν λάκο τῶν λέοντων», τὴν παράσταση τῆς «Θυσίας τοῦ Ἄβραάμ», παραστάσεις πὺ ἔχουν ὅλες εὐχαριστιακὴ ἀναφορὰ καὶ προτύπωση. Στὴ συνέχεια συναντᾶμε παραστάσεις πὺ σχετίζονται μὲ θέματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸ Ψαλτήριον, ὅπως ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς πολεμιστοῦ στὴ Ραβέννα, ὅπου ὁ Χριστὸς ἱστορεῖται νέος, ἀγένειος, πατώντας πάνω σε κεφαλὲς λέοντος καὶ φιδιοῦ, κατὰ τὸ ψαλμικὸ χωρίο τοῦ 90οῦ ψαλμοῦ «ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπιβῆση καὶ καταπατήσεις λέοντα καὶ δράκοντα». Ἄλλο θέμα παλαιο-

25 Ὅπ.π., PG 94, 1317.

26 Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, θεολογία τῆς ὠραιότητος*. ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 23.

διαθηκικής προέλευσης είναι και η παράσταση του «ἀναπεσόντος», όπου ο Χριστός, σε παιδική ηλικία, εικονίζεται σε στάση κατακλίσεως, στηριζόμενος στο δεξί του χέρι. Το θέμα ἀναφέρεται στο βιβλίο της Γενέσεως 49, 9 που λέει: «Σκύμνος λέοντος Ἰούδα. Ἐκ βλαστοῦ, υἱέ μου, ἀνέβης. Ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων καὶ ὡς σκύμνος. Τίς ἐγερεῖ αὐτόν;». Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Χριστός εικονίζεται μὲν ὡς κοιμώμενος, ὅπως λέει ὁ ψαλμός, ἀλλὰ μὲ ἀνοιχτὰ τὰ μάτια, γιατί, ὅπως σχολιάζει ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος Κύπρου, «Ὁ λέων ὅταν κοιμᾶται, γρηγοροῦσιν αὐτοῦ οἱ ὀφθαλμοί»²⁷. Ἄλλη παράσταση μὲ παλαιοδιαθηκική προέλευση εἶναι ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς ὁ «Μεγάλης βουλήs ἄγγελος», θέμα προερχόμενο ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα (9, 6), που λέει: «Καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλήs ἄγγελος», όπου ὁ Χριστός εικονίζεται ἀγένειος καὶ μὲ ἀγγελικὲς πτέρυγες. Στὸν ἴδιο τύπο εἶναι καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὡς «ΙΣ ΧΣ Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ» ἀλλὰ χωρὶς νὰ φέρει πτέρυγες, θέμα προφανῶς παρμένο ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα 53, 2 ἐξ. «Ἴδου ἡ Παρθένοs ἐν γαστρὶ λήψεται καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἑμμανουήλ». Μία ἄλλη ἐνδιαφέρουσα καὶ πολυσυζητημένη παράσταση εἶναι τοῦ Κυρίου ὡς τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν. Ἡ εἰκόνα ἱστορεῖ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ Ἀνάρχου Πατρός, εἰς τύπον πολιοῦ γέροντος, ὅπως λέει ὁ Φ. Κόντογλου, «ἔχοντας κοντὸν καὶ ὀξὺ γένειον καὶ βαστώντας χαρτὶ ὅπου γράφει: «Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ΩΝ». Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς εἰκόνας φαίνεται ὅτι ἀντλεῖ τὸ θέμα του ἀπὸ τὸν προφήτη Δανιήλ (7, 13) που λέει: «Ἐθεώρουν ἐν ὄραματι τῆς νυκτός, καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἤρχετο καὶ ὡς παλαιὸς ἡμερῶν παρῆν». Σὲ μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες σωζόμενες παραστάσεις τοῦ θέματος στὸ Σινά, ἱστορεῖται ἀκριβῶς τὸ θέμα κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ Δανιήλ, ὅμως στὴν ἐπιγραφή γράφει «ΙΣ ΧΣ Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ» καὶ ἴσως εἶναι ἡ σωστότερη διατύπωση τῆς παραστάσεως, δεδομένου ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς λέει πῶς ὁ «ἔωρακὼς ἐμὲ ἔωρακε τὸν Πατέρα». Ἄλλα ἐνδιαφέροντα παλαιοδιαθηκικὰ θέματα ἱστορημένα ἀπὸ τοὺς ζωγράφους εἶναι ἀκόμα «Ἡ σκηνὴ τοῦ Μαρτυρί-

27 Ἐκ τοῦ Φυσιολόγου, PG 43, 520.

ου», ή «Μεταφορά τής σκηνῆς», «ὁ Ἰωνᾶς ἐξερχόμενος τής κοιλίας τοῦ κήτους», «Ἡ διάβαση τής Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης», «Καιομένη βᾶτος», «Ἡ κλῖμαξ τοῦ Ἰακώβ», «Ἡ φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ» (Γένεσ. 18, 1), πού καθιερώθηκε ὡς ή εἰκονιστική παράσταση τής παρουσίας τής Ἀγίας Τριάδος, «Ἡ ὄρασις τοῦ προφήτου Ἡσαΐου», πού ἀντλεῖ τὸ θέμα του ἀπὸ τὸ κεφ. 6, 1, «Τὸ ὄραμα τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ» ἀπὸ τὸ χωρίο 1, 4 τοῦ Ἰεζεκιήλ, καθὼς καὶ τὸ ὄραμα τοῦ προφήτου Δανιήλ πού γράφει στὸ ἀντίστοιχο βιβλίο κεφ. 7, 13: «Ἐθεώρουν ἐν ὀράματι τής νυκτὸς καὶ ἰδοὺ ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἤρχετο». Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἔδωσε ἀκόμα ἀρκετὰ θέματα στὴν ἀγιογραφικὴ κάλαμο καὶ τὸν χρωστήρα τῶν ζωγράφων, δεδομένου ὅτι ή εἰκόνα ἦταν πραγματικὰ τὸ βιβλίο τής ἀγωγῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ μάλιστα σὲ ἐποχὲς πρώϊμες γιὰ τὴν Ἐκκλησία. Οἱ παραστάσεις τοῦ Δαυὶδ πού παίζει τὴν λύρα, ή θεραπεία τοῦ Ἐζεκία, ή διάβαση τής Ἐρυθρᾶς, θὰ κοσμήσουν τὰ φύλλα τοῦ κώδικα Grec. 139 τής Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰώνα. Τὸν 12ο αἰώνα στὸ Παλέρμιο τής Σικελίας ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος στὴν Capella Palatina θὰ ἀντλήσει ἀρκετὰ θέματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὅπως «ή Δημιουργία τοῦ κόσμου», «ή πλάσις τοῦ Ἀδὰμ καὶ τής Εὕας», «ή ὀνοματοδοσία τῶν ζῶων», «ή ἀνάπαυσις τής ἐβδόμης ἡμέρας ἀπὸ τής δημιουργίας», «ή παράβασις τῶν Πρωτοπλάστων καὶ ή ἐξοδος ἐκ τοῦ παραδείσου», ἀκόμα πολὺ ὁμορφες καὶ ἐνδιαφέρουσες ἱστορήσεις ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύργου τής Βαβέλ, τὴν Κιβωτὸ τοῦ Νῶε, καθὼς καὶ σκηνὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Ἡσαΐ καὶ τοῦ Ἰακώβ, ὁ Δαβὶδ φονεύων τὸν Γολιάθ, ὁ Σαμψὼν φονεύων τὸν λεόντα κ.ἄ.²⁸, ψηφιδωτὰ-τοιχογραφίες-εἰκόνες ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα μέχρι σήμερα. Ἀκόμα εἰκόνες ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν Κριτῶν, τοῦ Ἰώβ, τοῦ Τωβίτ καὶ τοῦ Τωβία, τὸ μαρτύριο τῶν Μακαβαίων, ὁ Προφήτης Ἡλίας τρεφόμενος ἀπὸ τὸν κόρακα, εἶναι θέματα πού δὲν ἀφῆσαν ἀδιάφορους τοὺς ζωγράφους ἢ τοὺς διακοσμητὲς χειρογράφων.

28 Βλ. Ἀγιογραφίες, ἐκδ. Κ. Κουμουνδουρέας ἄ.χ.

Ὁ πλοῦτος τῶν νοημάτων καὶ τῶν εἰκόνων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς εἰκονογραφίας καὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας καί, ὅταν ἀκόμα αὐτὴ ἀντλεῖ τὰ θέματά της ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ὁ παλαιοδιαθηκικός λόγος στηρίζει καὶ ὑποβοηθεῖ τὸ ἔργο τῶν ζωγράφων μὲ μία καταπληκτικὴ δύναμη συνέχειας τῆς ἱστορίας, π.χ. στὴν εἰκόνα τῆς βαπτίσεως τοῦ Κυρίου. Ἡ μία Διαθήκη συμπληρώνει τὴν ἄλλη καὶ ἡ δευτέρη προϋποθέτει τὴν πρώτη. Τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν ἔρχεται καὶ ὀλοκληρώνει ἀλλὰ καὶ ὀλοκληρώνεται καὶ δημιουργεῖ τὴν τέλεια ἀρμονία τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία ἔψαλαν οἱ μελωδοὶ καὶ ἱσθόρησαν οἱ ἀγιογράφοι.

Ἡ ἐπίδραση τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν εἰκονογραφία

Ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, λέει ὁ Παῦλος Εὐδοκίμουφ, ἐξυψώνει τὴ βιβλικὴ θεολογία τοῦ Ὄνόματος. Τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ προφορικὴ Του εἰκόνα, γι' αὐτὸ ἀπαγορεύεται ἡ ἐπὶ ματαίῳ προφορὰ τοῦ ὀνόματός Του, γιατί ἀκριβῶς ὁ Θεὸς εἶναι παρῶν στὸ ὄνομά Του²⁹. Ὁ Χριστὸς δὲ κατὰ τὸν θεῖο Παῦλο εἶναι «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως» (Κολ. 1, 15). Τὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης εἶναι ὀλόκληρο ἡ εἰκόνα τῆς δόξης καὶ τοῦ φωτὸς τοῦ Χριστοῦ. Ὅπως ὁ Χριστὸς στὸ Θαβῶρ δείχνει στοὺς μαθητές του τὴν δόξα Του καὶ τὴν ἀλήθεια τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, καὶ τοὺς κάνει κοινωνοὺς τῆς μεταμορφώσεώς Του, κατὰ τὸ μέτρο βέβαια τῶν δυνάμεών τους, ἔτσι καὶ ἡ λειτουργικὴ τέχνη τῆς εἰκόνας παρουσιάζει στοὺς πιστοὺς αὐτὴ τὴν ἴδια εἰκόνα τῶν μελλόντων καὶ τὴν βασιλεία τοῦ Θεοῦ ποὺ ἔρχεται ἐν δυνάμει (Μάρκ. 9, 1). Ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ εὐαγγέλιό Του εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς βασιλείας Του. Τὸ κήρυγμά Του βρῖθει εἰκονισμῶν καὶ συμβολισμῶν ποὺ μόνο ἡ τέχνη θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀποδώσει τόσο συνοπτικὰ καὶ περιφραστικά, μὲ λιτότητα καὶ χωρὶς φλύαρους πλατειασμούς.

29 Βλ. στὸ *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, σ. 161.

Τὸ ἦθος τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου καὶ ἡ ἔκφραση τῆς ἀγιογραφικῆς τέχνης εἶναι ὁμογενή, γιατί ἔχουν ταπεινωση καὶ μεγαλεῖο «κοχλασμοὶ ζωῆς μέσα σὲ μία ἐξωτερικὴ ἀκίνησις. Κεκρυμμένον κάλλος»³⁰.

Εἶναι αὐτὸ τὸ ἦθος ποῦ τὸ βλέπουμε νὰ κρύβεται στὶς μὴ ἐπώνυμες ὑπογραφές τῶν εἰκόνων: «Θεοῦ τὸ δῶρον ἐκ χειρὸς Ἰωάννου», ἢ «χειρ Νικολάου ἐποίησεν», δείχνοντας ἔτσι τὸ ζητούμενον τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ποῦ θέλει νὰ πάψουμε νὰ ζοῦμε ἐμεῖς γιὰ νὰ ζήσει ἐν ἡμῖν ὁ Χριστός. Ἔτσι μόνο ἡ εἰκονογραφικὴ ἔκφραση, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία, τὸ ὑμνογραφικὸ ὕφος, ἡ ὁποιαδήποτε καλλιτεχνικὴ ἔκφραση μέσα στὸ ναὸ καὶ τὴ λατρεία μποροῦν νὰ συνταιριάξουν, νὰ συντάσσονται καὶ νὰ συναριθμοῦνται μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου τοῦ Χριστοῦ.

Οὐσιαστικὰ ὄλος ὁ λεγόμενος ἱστορικὸς-ἔορτολογικὸς κύκλος τῆς ὀρθόδοξης ζωγραφικῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοση τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ κηρύγματος τοῦ Χριστοῦ, τῶν Πράξεων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς διδαχῆς τους.

Μόνο ὅταν τὸ Εὐαγγέλιο γίνεῖ πράξις καὶ βιωθεῖ ἐν Χριστῷ, τότε προβάλλεται ἡ θεία ὠραιότητα καὶ ὁ ἄνθρωπος γίνεται μέτοχος αὐτῆς τῆς θείας ὠραιότητος, γίνεται «ὁ ὠραῖος κάλλει» κατὰ τὸν τύπον τοῦ Χριστοῦ, ἱστορεῖται στὰ τόξα καὶ τοὺς τοίχους τῶν ναῶν κηρύσσοντας ὄχι τὴν δόξα του, ἄλλα τὴν δόξα τῆς Αὐτοῦ ἀγιότητος, τοῦ ἀναστάντος Λόγου. Ἡ εἰκόνα γίνεται λόγος εἰκαστικὸς, ἴσως ὁ πιὸ ἐκκωφαντικὸς λόγος τῆς θείας ἀγάπης καὶ τῆς μακροθυμίας Του. Γι' αὐτὸ θὰ πεῖ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς «εἶδον εἶδος Θεοῦ τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου»³¹, γιατί τελικὰ μέσῳ τῆς εἰκόνας καὶ τοῦ λόγου της, ποῦ εἶναι εὐαγγέλιο καὶ ζωὴ, ὁ πιστὸς γίνεται μέτοχος τῆς ἐσώτατης ἐμπειρίας τοῦ εἰκονιζομένου, λειτουργεῖ δηλαδὴ μεταμορφωτικὰ καὶ ἁγιαστικὰ.

«Τῶν τῷ λόγῳ ἁγιαζόντων τὰ χεῖλη, εἶτα τοὺς ἀκροατὰς διὰ λόγου εἰδόντων τε καὶ κηρυσσόντων, ὡς ἀγιάζεται μὲν ὁμοίως διὰ τῶν

30 Ἀρχιμ Βασιλείου, *Εἰσοδικόν*, σ. 128.

31 PG 94, 1256 A κβ'.

σεπτῶν εἰκόνων τὰ ὄμματα τῶν ὁρώντων, ἀνάγεται δὲ δι' αὐτῶν ὁ νοῦς πρὸς θεογνωσίαν»³².

Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν μᾶς ἄφησαν κάποια γραπτὰ κείμενα πού νὰ διατυπώνουν κάποια συγκεκριμένη καὶ θετική ἄποψη γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θείου. Αυτόνομη ἦταν ἀπορριπτικοὶ τῶν ἐθνικῶν εἰδώλων, ἀλλά, ἀπὸ τοὺς ἀπολογητὲς Πατέρες καὶ μετὰ, διαφαίνεται μία τάση νὰ διαλεχθοῦν μὲ τὶς ἐβραϊκὲς ἀπεικονίσεις πού θεωροῦνταν προεικονιστικὲς τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου, π.χ. ἡ παράσταση τοῦ χάλκινου φιδιοῦ πού στήθηκε στὴν ἔρημο ἀπὸ τὸν Μωυσῆ (Ἀριθμ. 21, 9). Ἔτσι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου χάνεται ἡ ἀπόλυτη ἄρνηση στὴ χρήση ὁμοιωμάτων καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς Καινῆς Διαθήκης, πού συχνὰ μιᾶ μὲ ἕναν λόγο παραβολικὸ καὶ φορτωμένο μὲ εἰκόνες, εἶναι καθοριστικὴ γι' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη³³. Τὰ σύμβολα τοῦ καλοῦ ποιμένα, τῆς περιστερᾶς, τοῦ ἰχθύος, τοῦ πλοίου, τῆς ἄγκυρας κ.λπ. θὰ μποῦν στὴν ζωὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας ὡς στοιχεῖα κατηχήσεως καὶ παιδαγωγίας, καθὼς ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς θὰ γράψει ὅτι «αἱ σφραγίδες ἡμῖν ἔστων πελειᾶς ἢ ἰχθύς, ἢ ναῦς οὐρανοδρομοῦσα, ἢ λύρα μουσικῆ, ... ἢ ἄγκυρα ναυτικῆ»³⁴.

Ἡ τέχνη αὐτὴ θέλει νὰ εἶναι διδακτικὴ καὶ οἱ ζωγράφοι ἔχοντας τὴν αἴσθηση τῆς δύναμης τῆς τέχνης ἀποβλέπουν στοὺς νὰ διατηρήσουν ὅσο μποροῦν καὶ νὰ ἐνδυναμώσουν στὴν πίστη τοὺς νεοφύτους χριστιανούς. Ἄλλωστε ἡ τέχνη τῶν πρώτων αἰώνων εἶναι καὶ ἕνα εἶδος μυστικοῦ κώδικα ἐπικοινωνίας καὶ ἀφορμὴ γιὰ κατήχηση καὶ διδασχὴ³⁵. Ἡ χριστιανικὴ τέχνη γνωρίζει σημαντικὴ ἀνάπτυξη μετὰ τὸ διάταγμα τῶν Μεδιολάνων, κυρίως ὅμως ἐπὶ Μεγάλου Θεοδοσίου ἐτέθησαν οἱ βάσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς καθαρὰ ἐκκλησιαστικῆς τέχνης³⁶. Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τῶν ζωγράφων τῆς παλαι-

32 Συνοδικὸν Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας.

33 Βλ. Ν. Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, μνημειακὴ ζωγραφικὴ*, Ἀθήνα 1991, σ. 10.

34 *Παιδαγωγός*, Γ' κεφ. XI, PG 8, 633.

35 M. Quenot, *Ἡ εἰκόνα, θέα τῆς βασιλείας*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1978, σ. 21.

36 Βλ. Ν. Γκιολέ, ὅπ.π., σ. 13.

οχριστιανικῆς περιόδου μέχρι καὶ τὸν 7ο αἰώνα στρέφεται ὄχι στὴ μορφή ἀλλὰ στὸ περιεχόμενο καὶ τὴν πνευματικότητα πὺ ἀκτινοβολεῖ τὸ κάθε εἰκονιζόμενο πρόσωπο καὶ αὐτὸ θὰ καθιερωθεῖ ὡς ἐκφραστικὸς τρόπος. Προσπαθεῖ νὰ ἀφήσει στὸ περιθώριο τὴ φθαρτότητα τῆς φύσης καὶ νὰ παραστήσει τὴν ἐν Χριστῷ ἀνακαίνιση, ὅπως αὐτὴ διδάσκεται μέσα ἀπὸ τὰ Εὐαγγελικὰ κείμενα καὶ τὶς ἐπιστολὰς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Στὴν ἀντίδραση τῶν εἰκονομάχων πὺ παραμένουν ἀγκυλωμένοι σὲ παλαιοδιαθηκικὴ ἀπαγορευτικὴ ἐπιχειρηματολογία, οἱ Πατέρες θὰ ἀπαντήσουν μὲ σαφήνεια ὅτι ὁ Χριστὸς μὲ τὴν ἐνανθρώπησή Του θέτει τέρμα στὴν ἀπαγόρευση τῆς ἀπεικόνισης. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς στὴν Καινὴ πὺ συνιστᾶ Θεοφάνεια, ὁ δὲ Λόγος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σαρκοῦται καὶ ὁράται. Ὁ Λόγος γίνεται θέα, καθὼς ὁ Θεολόγος μαθητῆς τοῦ Κυρίου ὁ ἅγιος Ἰωάννης καταγράφει τὸν Κυριακὸ λόγο ὅτι: «Ὁ ἑώρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν Πατέρα» (Ἰω. 14, 9), θέμα πὺ ἀναπτύσσεται συχνὰ πλέον στὰ εὐαγγελικὰ κείμενα καὶ ἰδιαίτερα στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ὁ ὁποῖος βλέπει τὸν Χριστὸ ὡς «εἰκόνα τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου» (Κολ. 1, 15)³⁷. Ὁ σύνδεσμος μεταξὺ εἰκόνας καὶ πρωτοτύπου θὰ ἀπασχολήσῃ διὰ πολλῶν τὶς Οἰκουμενικὰς Συνόδους καὶ δὴ τὴν Πενθέκτη καὶ τὴν Ἐβδόμη καὶ θὰ θεμελιώσῃ θεολογικὰ τὴ σχέση εἰκόνας-πρωτοτύπου καὶ εἰκόνας-εὐαγγελίου. Σὲ σύγκριση μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τὸ Εὐαγγέλιο συνιστᾶ τὴν προφορικὴ εἰκόνα καὶ ὁ Στουδίτης Θεόδωρος θὰ τονίσει ἐμφαντικὰ: «Οὐχὶ καὶ ἐπὶ τῆς ἐν πίνακι σωματοειδοῦς αὐτοῦ θεᾶς τὸ αὐτὸ ἐστὶν ὑπολαμβάνειν, ὡσπερ καὶ ἐπὶ τῶν θεοχαράκτων εὐαγγελίων; Οὐ τί πὺ εἶρηκε χαράττεσθαι τὸν συντετημένον λόγον, ἀλλὰ μὴν χαράττεται ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων μέχρι τοῦ δεῦρο καὶ ὁ ἐνταῦθα διὰ χάρτου καὶ μέλανος, οὕτως καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνας, διὰ ποικίλων χρωμάτων ἢ τύχοι ἂν ἄλλων ὑλῶν ἐγχαράττεται»³⁸. Ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖ σχόλιο τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου πὺ γεμίζει μὲ τὴν παρουσία τῆς τὴν λειτουργικὴ καθημερινότητα τῶν πιστῶν

37 Βλ. Μ. Quenot, ὅπ.π., σ. 44.

38 Ἀντιρρητικὸς Α', κεφ. 1, PG 99, 340D.

καί με τίς τοιχογραφίες, τίς φορητές εἰκόνες, μιᾶ σιωπηλά ἀλλά καί σπάζει τή μοναξιά του, τόν ἀτομισμὸ καί τὴν ἀπομόνωση πού μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος. Ἐδῶ στὸ ναὸ ἔχει τὴ δυνατότητα τῆς κοινωνίας καί τῆς προσευχῆς με τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Θεοῦ, τῶν ὁποίων τὰ βλέμματα συναντῶνται με τὸ δικό του βλέμμα καί κοινοῦν τῆς θείας μακαριότητος.

Ἄρκεϊ μία φορά νὰ συμμετάσχει κανεὶς σὲ μία θεία λειτουργία, γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τὴ θέση τῆς εἰκόνας καί αὐτὴ τὴ ζεστασιά τῆς κοινωνίας τῶν προσώπων, καθὼς βλέπει ὁ πιστὸς τὴν εἰκόνα τοῦ ἑορταζομένου ἀγίου νὰ εἰσοδεύεται στὸ ναὸ, νὰ τοποθετεῖται ἐπὶ τοῦ δισκελίου καί νὰ ἀπολαμβάνει τὴν τιμητικὴ προσκύνηση καί τὴν ἔκφραση ἀγάπης καί σεβασμοῦ τοῦ λαοῦ. Εἶναι αὐτὸ πού περιγράφει ὁ ποιητὴς Γιώργος Σεφέρης, ὅτι μέσα σὲ ἕναν ὀρθόδοξο ναὸ συναντᾶς ζωντανὴ ὅλη τὴν οἰκογένειά σου καί τίς γνώριμες μορφές τῶν ἀγίων σου, καθὼς τοὺς βλέπεις νὰ ἀναπαύονται στηριγμένοι στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ³⁹, καί πού περιγράφει καί τονίζει χαρακτηριστικὰ ὁ Γ. Κόρδης ὡς «παραμυθία τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης» ἢ ὡς «παραμυθητικὸ ρεαλισμὸ» τῆς ὀρθόδοξης τέχνης⁴⁰. Ὅπως προαναφέραμε δὲν ὑπάρχει θέμα καί κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης πού νὰ μὴν ἔχει ἀπασχολήσει εἰκαστικὰ τοὺς ζωγράφους καί νὰ μὴν ἔγινε διδακτικὸ ἐποπτικὸ μέσο γιὰ τὸν λαό. Παρέλκει ἐπομένως νὰ ἀναφερθοῦμε συγκεκριμένα στὰ εἰκονογραφικὰ θέματα πού ἔχουν ὡς πηγὴ ἔμπνευσῆς τοὺς τὸ Εὐαγγέλιο. Αὐτὰ μπορεῖ ὁ καθεὶς νὰ τὰ βρεῖ εὐκόλα στὴν «Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης» τοῦ ἱερομονάχου Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, ὅπου με κάθε λεπτομέρεια περιγράφει τὰ θέματα ἀλλὰ καί δίνει ἰδέες εἰκαστικῆς ἀπεικόνισης ἀκόμη καί τῶν πιὸ δύσκολων θεμάτων. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος στὸ κλασικὸ βιβλίο τοῦ Φώτη Κόντογλου ΕΚΦΡΑΣΗ, ὅπου, παραφράζοντας τὸν Διονύσιο καί συμπληρώνοντας τὸ ἔργο του, προσφέρει ἕνα σπουδαῖο βοήθημα στὸν σύγχρονο ἀγιογράφο.

39 Βλ. *Δοκιμές*, τόμ. Β', 1950, σ. 88.

40 Βλ. Γ. Κόρδης, *Ἡ ζωγραφικὴ ὡς τρόπος*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2005, σ. 55.

Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴν αἰσθητικὴ τοῦ ναοῦ καὶ τῆς λατρείας

Τὰ ζητήματα τῆς αἰσθητικῆς συχνὰ ἀπασχολοῦν ὄλο καὶ περισσό-
 τερους ἀνθρώπους, πὸ ἐμπλέκονται στὸ ποιμαντικὸ καὶ διοικητι-
 κὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ περισσότεροι, μὲ διάθεση ἀγάπης γιὰ τὸ
 ναὸ καὶ τὴ λατρεία, ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πῶς θὰ ὀργανώσουν τὴν
 ἐνοριακὴ καὶ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ πῶς θὰ φτιάξουν ἓνα σωστὸ καὶ
 οἰκεῖο περιβάλλον πὸ θὰ ἀναπαύει πραγματικὰ τοὺς ἀνθρώπους.
 Ὅμως, ἐπειδὴ τὰ θέματα τῆς σχέσης λατρείας μὲ τὴν αἰσθητικὴ εἶ-
 ναι οὐσιαστικὰ θέματα ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ, μιὰς καὶ ἡ ὅλη ἐκκλησια-
 στικὴ ζωὴ καὶ καθημερινότητα ἀποσκοπεῖ στὴν παραμυθία καὶ τὴ
 σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι εὐτυχὲς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀναζήτησις
 τῆς οὐράνιας τάξεως καὶ ὁμορφιάς βάζει τοὺς πιστοὺς στὴ λογικὴ
 τῆς Ἐκκλησίας, πὸ θέλει, κατὰ τὸν λόγο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ
 Θεολόγου, νὰ «μὴ ἀτιμάζωμεν τὴν εὐταξίαν, διότι τάξει πάντα διε-
 κοσμῆθη καὶ ὁ διακοσμῆσας Λόγος»⁴¹.

Αὐτὴ ἡ αἴσθησις ὅτι ὁ Θεὸς διακοσμεῖ τὸν κόσμον καὶ τὸν στολί-
 ζει μὲ τὴν ὁμορφίαν τοῦ οὐρανοῦ, τὸν τελειοποιεῖ δὲ κἀνοντάς τον
 «καλὸν λίαν» (Γέν. 1, 9), εἶναι πὸ ὁδηγεῖ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλη-
 σίας, ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, νὰ συνεχίσουν αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ Πατέρα
 καὶ μέσα στὴν κοινότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.
 Ἄπὸ πολὺ νωρὶς ἄλλωστε καθιερώθηκαν κανόνες καὶ τυπικά, γιὰ
 νὰ καθορίσουν τὸ τελετουργικὸ μέρος τῆς λατρείας. Ἔτσι τὸ «εὐτά-
 κτως καὶ ὁμοτίμως» τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου⁴² συναντιέ-
 ται, ἔντεκα αἰῶνες ἀργότερα, μὲ τὴ σκέψη τοῦ ἁγίου Συμεὼν Θεο-
 σαλονίκης ὡς τρόπος ἀληθοῦς λατρείας τοῦ Θεοῦ: «Ἵπερμάχει τῶν
 ἱερῶν τάξεων ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»⁴³ καὶ βέβαια
 στοιχοῦνται αὐτὲς οἱ δύο σκέψεις στὴν ἀποστολικὴ παράδοσις καὶ
 κυρίως στὴ θέσις τοῦ Ἁπ. Παύλου «λατρεύωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ
 μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας» (Ἐβρ. 12, 28). Ἡ ὅλη ὀργάνωσις τῆς λει-

41 Λόγος ΛΒ'. PG 36, 181.

42 PG 36, 181.

43 Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ', PG 155, 680C.

τουργικῆς ζωῆς, πού ξεκινάει ἀπὸ τὴν θεμελίωση ἀκόμα τοῦ ναοῦ καὶ φτάνει ὡς τὴν ἀγιογραφικὴ του ἱστορία, τὴν ἐπιλογή τῶν σκευῶν καὶ τὴ χρωματολογία τῶν ἀμφίων, πού εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν εὐτακτὴ τέλεση μιᾶς ἀκολουθίας, ὅλα γίνονταν μὲ αἴσθησι εὐθύνης καὶ κάλλους, γιατί οἱ Πατέρες εἶχαν τὴ βεβαιότητα ὅτι «τάξις συνέχει πάντα καὶ τὰ ἐπουράνια καὶ τὰ ἐπίγεια. Τάξις ἐν αἰσθητοῖς, τάξις ἐν ἀγγέλοις, τάξις ἐν ἄστροις καὶ κινήσει καὶ μεγέθει καὶ λαμπρότητι, τάξις περιήγαγεν οὐρανόν, ἤπλωσεν ἀέρα, ὕδωρ ἔδησεν ἐν νεφέλαις καὶ οὐ κατέχευεν, ἀλλ' ἔσπειρεν ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως... τὴν αὐτὴν ὁδὸν εὐθυνόμεθα καὶ πορευόμεθα»⁴⁴. Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀκόμη βιβλικά κείμενα γίνεται φανερὴ καὶ γνωστὴ αὐτὴ ἡ εὐταξία καὶ ἡ αἴσθησι τοῦ καλοῦ καὶ ὠραίου. Πῶς μπορεῖ νὰ παραβλέψει κανεὶς τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς κιβωτοῦ τοῦ Νῶε, ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον Του ἐστιάζεται ἀκόμη καὶ στὰ παραμικρότερα πράγματα; «Ποίησον οὖν σεαυτῷ κιβωτὸν ἐκ ξύλων τετραγώνων. Νοσσιᾶς ποιήσεις τὴν κιβωτὸν καὶ ἀσφαλτώσεις αὐτὴν ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν τῇ ἀσφάλτῳ... τριακοσίων πήχεων τὸ μῆκος τῆς κιβωτοῦ καὶ πεντήκοντα πήχεων τὸ πλάτος καὶ τριάκοντα πήχεων τὸ ὕψος αὐτῆς. Ἐπισυναγών ποιήσεις τὴν κιβωτὸν καὶ εἰς πῆχυν συντελέσεις αὐτὴν ἄνωθεν, τὴν δὲ θύραν τῆς κιβωτοῦ ποιήσεις ἐκ πλαγίων, καταγαῖα διώροφα καὶ τριώροφα ποιήσεις αὐτήν» (Γέν. 6, 14-16) Ἀκόμα στὸ κέ' κεφάλαιο τῆς Ἐξόδου ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε τίς κατασκευαστικὲς καὶ αἰσθητικὲς πληροφορίες καὶ ἐντολὲς πού δίνει ὁ Κύριος γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου: «Καὶ ποιήσεις κιβωτὸν μαρτυρίου ἐκ ξύλων ἀσήπτων, δύο πήχεων καὶ ἡμίους τὸ πλάτος καὶ πήχεως ἡμίους τὸ ὕψος καὶ καταχρυσώσεις αὐτὴν χρυσίῳ καθαρῷ, ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν χρυσώσεις αὐτὴν καὶ ποιήσεις αὐτῇ κυμάτια χρυσὰ στρεπτὰ κύκλῳ καὶ ἐλάσεις αὐτῇ τέσσαρας δακτυλίους χρυσοῦς καὶ ἐπιθύσεις ἐπὶ τὰ τέσσαρα κλίτη, δύο δακτυλίους ἐπὶ τὸ κλίτος τὸ ἐν καὶ δύο δακτυλίους ἐπὶ τὸ κλίτος τὸ δεύτερον»⁴⁵.

44 Γρηγορίου Θεολόγου, ὅπ.π., 181.

45 Ἐξοδ. 25, 9-13.

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς τῶν ἱερατικῶν στολῶν ποὺ ἀπαντᾶμε στὸ κη' κεφάλαιο τῆς Ἐξόδου: «καὶ ποιήσεις στολὴν ἁγίαν Ἀαρὼν τῷ ἀδελφῷ σου εἰς τιμὴν καὶ δόξαν καὶ σὺ λάλησον πᾶσι τοῖς σοφοῖς τῆ διανοία, οὓς ἐνέπλησαν πνεύματος σοφίας καὶ αἰσθήσεως καὶ ποιήσουσι τὴν στολὴν τὴν ἁγίαν Ἀαρὼν εἰς τὸ ἅγιον, ἐν ἧ ἱερατεύσει μοι καὶ αὐταὶ αἱ στολαὶ ἅς ποιήσουσι τὸ περιστήθιον καὶ τὴν ἐπωμίδα καὶ τὸν ποδήρη καὶ χιτῶνα κοσυμβωτὸν καὶ κίδαριν καὶ ζώνην...»⁴⁶. Ὅ,τι γίνεται καὶ ὅ,τι ὑπάρχει μέσα στὸ ναὸ δικαιολογεῖ τὴν παρουσία του μόνο ὡς στοιχεῖο δοξολογικὸ τοῦ Θεοῦ καὶ διακονικὸ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴν εἰκόνα καὶ τὸ μανουάλι, τὸ προσκυνητᾶρι καὶ τὰ ἄμφια ὡς τὰ σκεύη καὶ τὰ ἔπιπλα. Τίποτα δὲν πρέπει νὰ δημιουργεῖ ἀντιαισθητικὴ ἀποτροπὴ, ἢ ἀρνητικὴ διάθεση καὶ προσβολὴ τῶν τελουμένων. Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ ναὸ πρέπει νὰ εἶναι μία συνεχῆς ἀνακάλυψη τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ωραιότητος τοῦ οὐρανοῦ, μιὰ καὶ ἡ ἐκκλησία εἶναι ἐν σμικρῷ ἢ ζωγραφιὰ τοῦ οὐρανοῦ. «Οὐρανὸς πολύφωτος ἡ ἐκκλησία ἀνεδείχθει ἅπαντας φωταγωγοῦσα τοὺς πιστούς», λέει ἓνα γνωστὸ τροπάριο, γιὰ νὰ συμπληρώσει ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἐκκλησία εἶναι «ὁ οἶκος Θεοῦ», ποὺ «ὅλον τὸν κόσμον τυποῖ, ὅτι πανταχοῦ καὶ ὑπὲρ πάν ὁ Θεός»⁴⁷. Ὡστόσο ἡ ναοδομία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη γενικότερα δὲν ἔχει μόνο κριτήρια αἰσθητικὰ ἀλλὰ κυρίως πνευματικὰ. Καὶ βέβαια τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος αὐτὴ τὴν παράμετρο θέλει ἴσως ἀρκετὴ ἔρευνα καὶ συζήτηση, δεδομένου ὅτι πολλὰς φορές τὸ ἀτομικὸ γοῦστο καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ ἄποψη περὶ αἰσθητικῆς ἐξοβελίζουν τὴν κοινὴ παράδοση καὶ τὸ μέτρο ποὺ θέτει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία τῶν ἁγίων Πατέρων στὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν διακόσμηση τῶν ναῶν μας. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ ωραιότητα καὶ ἡ ὁμορφιά εἶναι κατ' ἀρχὴν ἔννοιες ἀντικειμενικές, βλέπουμε ὅτι πολλὰς φορές ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ τὶς προσωπικὰς ἀντιλήψεις τοῦ καλλιτέχνη, τοῦ ἱερέα ἢ τοῦ κάθε ἀρμοδί-

46 Ἐξοδ. 28, 2-7.

47 Περὶ τοῦ ἁγίου Ναοῦ Διάλογος, κεφ. ΡΛΑ', ΡΓ 155, 337.

ου, χωρίς αυτή την πνευματική παράμετρο. Ἡ ἀπώλεια αὐτοῦ τοῦ μέτρου καὶ ἡ μονοσήμαντη ἀνάγνωση τῆς αἰσθητικῆς, ὡς ἀτομικῆς ἄποψης καὶ ὄχι ὡς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας καὶ ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ, ἀποτελεῖ ἀπειλή γιὰ τὴν Ἐκκλησία, γιατί, ὅταν ἡ ὑποκειμενικότητά μας ἀρχίσει νὰ καταργεῖ μὲ εὐκολία κάποια παραδεδομένα πράγματα καὶ ἀρχές, τότε τί ἐμποδίζει μὲ τὴν ἴδια εὐκολία νὰ μπεῖ ἡ ὑποκειμενικὴ καὶ ἀτομικὴ ἄποψη στὴν διδασχὴ, στὸ κήρυγμα, στὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ στὸ τελετουργικὸ μέρος τῆς λατρείας; Ἄν δηλαδὴ ὁ Νῶε ἢ ὁ Βεσελεὴλ δὲν ὑπάκουαν μὲ ἐμπιστοσύνη καὶ ταπείνωση στὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Κιβωτοῦ ἢ τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, τότε αὐτονόητα διερρήγγυαν τὴν σχέση τους μαζί Του καὶ θὰ φαίνονταν ὅτι δὲν δέχονταν οὔτε νὰ ὑπακούσουν ἀλλὰ καὶ οὔτε νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν χάρι Του, πὺν τόσο ἀπλόχερα τοὺς ἔδωσε λέγοντας: «ἐνέπλησα αὐτὸν πνεῦμα θεῖον, σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἐπιστήμης ἐν παντὶ ἔργῳ διανοεῖσθαι καὶ ἀρχιτεκτονεῖν καὶ ἐργάζεσθαι τὸ χρυσίον καὶ τὸν ἄργυρον...καὶ ἐγὼ ἔδωκα αὐτὸν καὶ τὸν Ἐλιάβ... σύνεσιν καὶ ποιήσουσι πάντα ὅσα συνέταξα» (Ἐξοδ. 31, 1-11). Αὐτὸ πὺν ἀντιλαμβάνεται κανεὶς μελετώντας τὰ βιβλικὰ κείμενα εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ σχέση Θεοῦ Πατέρα καὶ τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία δὲν ἀμαυρώνεται ἀπὸ ἀτομιστικὲς τάσεις ἢ λογικὲς αὐτονομίσεως. Δὲν ταρασσὺν τὴν σχέση τους προσωπικὲς ἀπόψεις ἢ ἀτομικὲς καλλιτεχνικὲς ιδιοτροπίες, γιατί ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ δωρεὰ τῆς χάριτός Του καὶ τῆς συνέσεως πὺν τοὺς πλουτίζει εἶναι ἀπείρως πλουσιότερες ἀπὸ τὸν ἀτομικὸ τους πλοῦτο. Ὅλα δωρεὰ, ὅλα χάρις, ὅλα πλοῦτος θείας ἀγάπης. Αὐτὸ τό: «καὶ ποιήσουσι πάντα ὅσα συνέταξα αὐτοῖς», πὺν λέει ὁ Θεὸς στὸν Μωυσῆ, λειτουργεῖ ὡς νόμος γιὰ τὸν Προφήτη καὶ τὸν λαό. Ὅταν αὐτὸ παύει νὰ ἰσχύει, τότε τραυματίζεται καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὸν Θεό. Ἡ ἀναζήτησι τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ «καλοῦ λίαν» μέσα στὴν ἐκκλησία εἶναι πάντα συνδυασμὸς τῆς σχέσεώς του μὲ τὸν Θεό. Ἡ ὁμορφιὰ δόθηκε ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ ἡ αὐτονόμησή της ἀπ' Αὐτὸν ὁδηγεῖ εἰς ἀπώλειαν. Ὅμορφιὰ διέθετε καὶ ὁ Ἐωσφόρος καὶ ὁ Ἰωσήφ ὁ Πάγκαλος ἀλλὰ καὶ ἡ Σαλώμη, ὅμως ἀλλοῦ ἔγινε αἰτία δοξολογίας, ἀλλοῦ

αίτια πτώσης⁴⁸. Στο επίπεδο της ναοδομικής τέχνης ο ναός μπορεί να διεκδικεί δάφνες αρχιτεκτονικού θαύματος, όμως, αν δεν αποτελεῖ μία πραγματική συμβολική θεολογική γλώσσα όπου θα ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ κάνει τὸν κόσμο Ἐκκλησία, τότε θὰ παραμένει ἀπλὰ ἀρχιτεκτόνημα καὶ ὄχι ἐκκλησιαστήριο, ὅπου πραγματικά ὁ ἄνθρωπος θὰ συναντᾷ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἀδελφὸ⁴⁹. Μπορεῖ κάλλιστα ἓνας τέτοιος ναὸς νὰ στεγάζει τὸν ἀρχιτεκτονικὸ μονοθελητισμὸ ἢ τὸν κτητορικὸ ναρκισισμό, ἀλλὰ ποτὲ τὴν Ἐκκλησία. Τὸ ἄσχημο πολλὰς φορὲς ἐκφράζεται καὶ μὲ τοὺς κεκοιναμένους τάφους ποὺ εἶναι μαυσωλεῖα ματαιοδοξίας ἀλλὰ ὄχι ἀρετῆς. Τὸ πὼς λοιπὸν θὰ γίνεῖ ἓνας ναὸς ἐκκλησιαστήριο, ἔγκειται στὴ σχέση ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ καὶ τὸ ποιὸς θὰ τὸ πραγματοποιήσῃ, εἶναι πάλι ζήτημα αὐτῆς τῆς σχέσης. Μπορεῖ ὁ ὅποιοσδήποτε νὰ γίνεῖ κτήτωρ ἢ δωρητὴς τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ; Ἡ ἀπάντηση δίνεται πάλι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεὸ στὸν Δαυὶδ: «Οὐκ οἰκοδομήσεις μοι οἶκον, ἐπεὶ ἀνὴρ αἱμάτων σὺ εἶ»⁵⁰.

Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀπάντηση αὐτὴ δίνεται στὸν ἴδιο τὸν Δαυὶδ, τὸν βασιλιὰ καὶ προφήτη, γιατί λέρωσε τὰ χέρια του μὲ αἷμα. Ἡ λαχτάρᾳ καὶ τὸ ὄνειρο τοῦ Δαυὶδ δὲν ἦταν νὰ ἐκφράσει τὴν ἀγάπη του στὸ Θεὸ του, ἀλλὰ νὰ δείξει τὴν βασιλικὴ του μεγαλωσύνη. Αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐντολὴ τῆς ἀπογραφῆς τῶν δυνάμεών του, ποὺ ἔκανε προηγουμένως κατὰ παραγγελία τοῦ διαβόλου, γιὰ νὰ ξέρει πόσο δυνατὸς εἶναι, πράγμα ποὺ πίκρανε τὸν Θεὸ γιὰ τὴν ἀχαριστία του, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκοδόμησις τοῦ θυσιαστηρίου, ποὺ θέλησε μόνον μὲ δικά του χρήματα νὰ ἀποκτήσῃ καὶ τὴν ἀποκλειστικὰ δική του θυσία νὰ προσφέρει, φάνηκε καθαρὰ ἡ πρόθεσις τῆς δωρεᾶς του. Ἡ μετάνοιά του, «ἡμάρτηκα σφόδρα» (ὅπ.π.), δὲν ἦταν μετάνοια ἀγάπης ἀλλὰ ἐγωϊσμοῦ, μεταμέλεια ἢ προβολὴ τῆς βασιλικῆς, κτητορικῆς ματαιοδοξίας. Ὁ Θεὸς δὲν δέχτηκε τὴν θυσία του καὶ μάλιστα ἔριξε καὶ φωτιὰ ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ κατέκαυσε τὸ θυσια-

48 Βλ. σχ. καὶ Θ. Παπαθανασίου, «Ἡ ὁμορφιά θὰ καταστρέψει τὴν ἐκκλησία;», περ. *Θεολογία*, τόμ. 83, τεύχ. 2 (2012) σ. 203.

49 Ὅπ.π., σ. 205.

50 *Α΄ Παραλειπ.*, 22, 8.

στήριο⁵¹. Ἀντίθετα στὸν Σολομώντα ὑπόσχεται βοήθεια μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ «φυλάξει τὰ προστάγματα καὶ τὰ κρίματα, ἃ ἐνετείλατο Κύριος τῷ Μωυσῆ ἐπὶ Ἰσραήλ»⁵². Οἱ σκέψεις αὐτὲς εἶναι καθοριστικές γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ νὰ κινούμαστε σήμερα σὲ παρόμοια θέματα, ὅπου ὁ δωρητὴς ἢ εὐεργέτης, μπορεῖ νὰ θέλει νὰ οἰκοδομήσει ναὸ γιὰ νὰ ἀπαλύνει τὸ βάρος τῶν ἁμαρτιῶν του, ἢ νὰ ξεπλύνει τὰ ἄνομα χρήματά του, ὅμως, ἂν δὲν συντρέχουν οἱ λόγοι ποὺ βάζει ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς στὴν Γραφή, τότε χτίζει πάνω στὴν ἄμμο τοῦ ἐγωισμοῦ του. Εἶναι ἄξιο νὰ τονιστεῖ ὅτι, ὅταν ὁ Δαυὶδ πῆγε στὸν Ὁρνᾶ καὶ τοῦ ζήτησε νὰ ἀγοράσει τὸ χωράφι του γιὰ νὰ οἰκοδομήσει θυσιαστήριον, ὁ φτωχὸς Ὁρνᾶ ἀκούγοντας τὸν λόγο τῆς ἀγορᾶς, τοῦ τὸ πρόσφερε μὲ χαρὰ χωρὶς χρήματα, ἀξιολογώντας τὴν ὠραία ἐπιθυμία τοῦ βασιλιᾶ του καὶ μάλιστα τοῦ λέει· πάρε καὶ τοὺς μόσχους ποὺ ἔχω, πάρε καὶ τὸ ἄροτρο καὶ τὰ ξύλα καὶ τὸ σιτάρι τῆς θυσίας. Ὁ Δαυὶδ δὲν διδάχτηκε ἀπὸ τὴν ἄδολη προσφορὰ καὶ τὴν ἀγάπη ἑνὸς φτωχοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως ἡ βασιλικὴ ματαιοδοξία ἐπέμενε στὸ «δός μοι τὸν τόπον τοῦτον ἐν ἀργυρίῳ, ἀξιῶ δός μοι αὐτόν»⁵³. Αὐτὸ προφανῶς ἦταν ποὺ ἐξόργισε τὸν Θεό, γιὰτὶ ὁ Δαυὶδ δὲν κατάλαβε ὅτι ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος ποὺ εἶχε δὲν ἦταν δικὸς του ἀλλὰ χάρισμα καὶ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτόν καὶ ἡ καλὴ ἢ κακὴ χρῆσις αὐτῆς τῆς δωρεᾶς ἦταν αὐτὴ ποὺ δυνάμωνε ἢ διέλυε τὴν ἀληθινὴ σχέση του μὲ τὸν Θεό. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ προφανὴς λόγος, ὅταν ὁ Θεὸς ζητοῦσε τὴν χρῆσις χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ ἄλλων πολύτιμων ὑφασμάτων ἢ πολύτιμων λίθων, προκειμένου νὰ στολιστεῖ ἡ Σκινη καὶ ὁ Ναός. Ἦθελε νὰ δεῖ τὴν διάθεση τῶν ἀνθρώπων, ἂν δηλαδὴ ὅλα αὐτὰ τὰ πολύτιμα καὶ ἀκριβὰ ποὺ τοὺς εἶχε χαρίσει, εἶχαν διάθεση νὰ τὰ ἀντιπροσφέρουν εὐχαριστιακὰ σ' Αὐτόν, ἢ νὰ τὰ κρατήσουν ἐγωϊστικὰ γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ Θεὸς «οὐδὲ χρεῖαν ἔχει χρυσῶν σκευῶν, ἀλλὰ ψυχῶν χρυσῶν», λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος⁵⁴. Εἶναι δὲ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον καὶ χρήσιμο τὸ σχόλιο

51 *Α΄ Παραλειπ.* 21, 8-30.

52 *Ὅπ.π.*, 22, 13.

53 *Ὅπ.π.*, 22.

54 *Υπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον*, PG 58, 508-509.

τοῦ ἁγίου Χρυσοστόμου ὅτι ὁ Θεὸς δὲν κατεδίκασε ποτὲ κανέναν, γιατί δὲν καλλώπισε ἕνα ναὸ ἀλλὰ γιατί δὲν φρόντισε τὸν φτωχὸ ἀδελφó: «Μὴ τοίνυν τὸν οἶκον κοσμῶν, τὸν ἀδελφὸν θλιβόμενον περιορῶν»⁵⁵. Ἀρκετὰ αὐστηρὸς γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἦταν καὶ ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὁ ὁποῖος βάζει δύο ξεχωριστά, καὶ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, κριτήρια γιὰ τὸ τί θὰ ἐκπροσωπεῖ ἕνας μεγαλειώδης ναὸς καὶ προκλητικὸς στὴ χλιδὴ, σὲ μία ἐποχὴ ποῦ ἡ κοινωνία συνθλίβεται ἀπὸ τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀνέχεια; Κάποτε λέει στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστόλων ἡ Ἐκκλησία ἐστερεῖτο ναῶν, ἀλλὰ ἦταν γεμάτη ἀρετές, ἐνῶ σήμερα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο καὶ μάλιστα μπορεῖ μία τέτοια λογικὴ νὰ ἀπομακρύνει τὴν ἐκκλησία-λαὸ ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸν-ναὸ⁵⁶. Στὶς σκέψεις αὐτὲς ἔρχεται νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ θέση τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου ποῦ λέει: «Τοῦτο μὴ γινώσκων ἐκεῖνος (ἐννοεῖ ὁ κτήτωρ) τὴν μὲν ὄντως ἐκκλησίαν καθαιρεῖ σκανδαλίζων πολλούς, τὸ δὲ ἐκκλησιαστικόν οἰκοδομεῖ καὶ τὴν μὲν ἀποκοσμεῖ, τοὺς δὲ σπουδαίους ἐξοστρακίζων, τὸ δὲ πολυτελέσι μαρμάρους κοσμεῖ»⁵⁷. Ὁ Θεός, φωνάζει ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος, δὲν ἐνηθρώπησε γιὰ νὰ γεμίξει ἡ ἐκκλησία μὲ χρυσὸ καὶ ἀσήμι⁵⁸, τολμοῦσε δὲ καὶ χαρακτήριζε τὸν πατριάρχη Θεόφιλο ὡς «λιθομανὴ καὶ χρυσολάτρη», γιατί ἀκριβῶς ξεχνοῦσε τὰ ἐσχατολογικὰ κριτήρια στὶς πράξεις του, ἂν δηλαδὴ ἡ οἰκοδόμησις ἐνὸς ναοῦ δικαιώνεται στὴν ἐσχατὴ κρίσις τοῦ Θεοῦ ὡς πράξις ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας καὶ ὄχι ὡς πράξις σκανδαλισμοῦ τοῦ φτωχοῦ λαοῦ. Βλέπουμε λοιπὸν μὲ πόσο ἀγαπητικὴ διάκρισις στέκονται, ἀπέναντι στὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἀνθρώπους, οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὅταν ἔχουν νὰ κρίνουν κάποια πράγματα. Πολλοὶ σήμερα, ὅταν ἀποφασίζουν νὰ χτίσουν ἕναν ναὸ, ὀραματίζονται τὴν δόξα τοῦ Σολομώντος καὶ τὴν καύχησι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὅμως σήμερα ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀνάγκη νὰ δεῖ μὲ περίσκεψη καὶ πολὺ προσοχὴ τίς θέσεις καὶ τὴν σοφὴ ἐμπειρία

55 PG 61, 540.

56 Βλ. Θ. Παπαθανασίου, ὄπ.π. σ. 213.

57 Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολὴ* 146, PG 78, 684-685.

58 Ὅπ.π. *Ἐπιστολὴ* 37, στήλ. 205.

τῶν ἀγίων μας, πρὶν πέσει τελικὰ στὴν «δόξα» τῆς Βαβέλ. «Ἐὰν μὴ Κύριος οἰκοδομήσει οἶκον, εἰς μάτην ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες» (Ψαλμ. 126, 1). Ἔχει σημασία νὰ διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὸ χρονικὸ στὸ *Β΄ Παραλειπομένων*, ὅπου καταγράφεται ὅλη ἡ διαδικασία οἰκοδομήσεως καὶ διακοσμήσεως τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντος. Μέσα σὲ ὅλον ἐκεῖνο τὸν πλοῦτο μὲ τὸν χρυσὸ καὶ τὸν ἄργυρο, μὲ τὰ πολυτιμα μέταλλα καὶ ὑφάσματα, τελικὰ τὰ πολυτιμότερα καὶ ἀγιότερα πράγματα ἦταν οἱ πέτρινες πλάκες τῆς Διαθήκης, ἡ ράβδος καὶ ἡ στάμνα μὲ τὸ μάννα. Ἀλλὰ καί, ὅταν τελείωσε ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ, ὁ Σολομών μὲ πολὺ ταπείνωσις παραδέχτηκε ὅτι δὲν ἦταν αὐτὸς ποὺ ἔχτισε τὸν ναό, ἀλλὰ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ὑπόσχεσις ποὺ τοὺς ἔδωσε ὁ Θεός, ὅτι θὰ τοὺς προσφέρει τόπο λατρείας, ὡς μία νέα δημιουργία, ὡς μία ἀνανέωσις τῆς Διαθήκης: «Αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ ἐκτίσθησαν» (Ψαλμ. 148, 5).

Ἀργότερα θὰ δοῦμε τὸν ἴδιο τὸν Θεὸ νὰ παραπονεῖται καὶ νὰ λέει, διὰ τοῦ στόματος τοῦ συγγραφέως τῶν Πράξεων, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν κατοικεῖ σὲ χειροποίητους ναοὺς, ὁ θρόνος του εἶναι στὸν οὐρανό, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ποὺ ἔγιναν στὴ γῆ «οὐχ ἡ χεὶρ μου ἐποίησε πάντα ταῦτα;» (Πράξ. 7, 50). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ γένος τῶν Ἑβραίων, κάθε φορὰ ποὺ αὐτονομοῦνταν ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ἤθελε νὰ οἰκοδομήσει τὴν ματαιοδοξία του καὶ τὴν αὐταρέσκειά του, ἔπεφτε στὴ λατρεία τῶν εἰδώλων καὶ θυμὸταν τὸν παλιὸ κακὸ ἑαυτό του καὶ «ἐμοσχοποιοῦσε», δηλαδὴ κατασκεύαζε εἴδωλα μόσχου.

«Ἐμοσχοποίησαν ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις καὶ ἀνήγαγον θυσίαν τῷ εἰδώλῳ καὶ εὐφραίνοντο ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν» (Πράξ. 7,41) καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν ποὺ διερρήγγυνε τὴ σχέση τους μὲ τὸν Θεό, γιατί λάτρευαν τὴν κτίσις καὶ ὄχι τὸν κτίσαντα. Εἶχαν ταυτίσει στὴ συνειδήσις τους τὸν Θεὸ μὲ τὸν χρυσὸ καὶ τὸν ἄργυρο, δηλαδὴ μὲ αὐτὰ ποὺ θεωροῦσαν ὡς τὰ πολυτιμότερα στὸν κόσμον, γι' αὐτὸ ὁ Παῦλος στὴν Ἀθήνα θὰ τὸ πεῖ ξεκάθαρα, γιὰ νὰ τὸ ἀκούσουν καὶ οἱ Ἕθνικοί: «Γένος ὑπάρχοντες τοῦ Θεοῦ, οὐκ ὀφείλομεν νομίζεῖν χρυσῷ ἢ ἀργύρῳ ἢ λίθῳ, χαράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου, τὸ θεῖον εἶναι ὅμοιον» (Πράξ. 17, 29).

Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος κατηγορεῖ καὶ ψέγει τοὺς ἱερεῖς τοῦ ναοῦ, οἱ ὅποιοι ζώντας μέσα στὸν πλοῦτο τοῦ ναοῦ χάνουν τὴν αἴσθησι τῆς ἱερότητας τοῦ χώρου: «Οὐαὶ ὑμῖν, ὀδηγοὶ τυφλοῖ, οἱ λέγοντες, ὅς ἐάν ὁμόση ἐν τῷ ναῷ οὐδὲν ἐστίν, ὅς δ' ἂν ὁμόση ἐν τῷ χρυσῷ τοῦ ναοῦ, ὀφείλει. Μωροὶ καὶ τυφλοὶ! Τίς γὰρ μείζων ἐστίν, ὁ χρυσὸς ἢ ὁ ναὸς ὁ ἀγιάζων τὸν χρυσόν;» (Ματθ. 23, 16-17).

Ἀντιλαμβανόμεστε λοιπὸν ὅτι, ὅταν ἡ τέχνη ξεστρατίζει καὶ χάνει τὸν οὐσιαστικό της ρόλο μέσα στὸ ναὸ καὶ τὴ λατρεία, χάνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐξαγιαστεῖ καὶ νὰ γίνεῖ μέσον ἀγωγῆς καὶ σωτηρίας. Ἡ Ἐκκλησία, αἰῶνες τώρα, βοᾷ «ἐν συγγραφαῖς, ἐν νοήμασιν, ἐν θυσίαις, ἐν εἰκονίσμασιν»⁵⁹ καὶ ἀγωνίζεται νὰ ἀρθρώσει τὸν λόγο τῆς τέχνης, ἕνα λόγο σωτήριο μὲ καθαρὰ παιδαγωγικὴ καὶ μυσταγωγικὴ ἀξία. Τὸ γεγονὸς αὐτῆς τῆς ἀξίας τῆς τέχνης ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὴ συνείδησι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Πατέρων, οἱ ὅποιοι ἐδογματίσαν, ἄλλοι δὲ μαρτύρησαν ἢ ἔγιναν ὁμολογητὲς τῆς πίστεως αὐτῆς. Ἡ πορεία τους ἦταν μία ἰχνηλασία, πού προσδιόρισε τὸν τρόπο τῆς ὑπάρξεώς τους. Χωρὶς τὴν τέχνη καὶ διὰ τὴν εἰκόνα, τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς του καὶ τὸν τρόπο τῆς ὑπάρξεώς του. Ἐχοντας λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος αὐτὴ τὴν εἰκονιστικὴ ἰδιότητα καὶ δυνατότητα ἐπικοινωνίας, διατηρεῖ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες τὴν συλλογικὴ μνήμη τῶν γενεῶν πού πέρασαν καὶ διαφυλάσσει κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τὸν πολιτισμὸ του⁶⁰.

Οἱ πιστοὶ μέσα στὴ λειτουργικὴ σύναξι ἀποκαθιστοῦν, μέσῳ τῆς τέχνης, τῶν εἰκόνων καὶ τῆς θείας λατρείας, τὸν σύνδεσμό τους μὲ ὅλη τὴν Ἐκκλησία, οὐράνια καὶ ἐπίγεια σὲ μία ἐσατολογικὴ προοπτικὴ⁶¹.

59 Συνοδικὸν Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας.

60 Ἄ. Κοντοπούλου, Ἡ σημασία τῆς ποιητικῆς εἰκόνας, περ. *Σύνορο*, τ. 36 (1965) σ. 89, βλ. ἀκόμη καὶ Τ. Τσομπάνη, *Ἡ τῶν θείων εὐκοσμία καὶ τάξις. Αἰσθητικὴ σπουδὴ τῆς θείας λατρείας*, ἐκδ. Μυθονία, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 14-15.

61 Ἄ. Ἰ. Σούλτζ, *Ἡ βυζαντινὴ Λειτουργία*, μτφρ. π. Δ. Τζέρπος, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1998, σ. 500.

Ἡ κάθε μορφή τέχνης μέσα στή λατρεία συνυπάρχει καί συλλειτουργεῖ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες, ἢ κάθε μία ἀσκεῖ τὸν δικό της διακονικὸ ρόλο καὶ ἐκφράζει μὲ τὸν δικό της τρόπο τὸ μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ τὶς βλέπουμε ὅλες ὡς ἓνα ἑνιαῖο σύνολο, ὡς ἓνα ποιητικὸ «προσόμοιο» καὶ μία εὐήχητο ἀπάντηση στὴν λειτουργία τοῦ θεοῦ Λόγου: «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας. Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ»⁶².

62 Βλ. Τ. Τσομπάνη, *Ἡ Μεγάλη Εἵσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 27.

2. Ἡ διαχρονικότητα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἡ τέχνη τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς

Τὸ ἔτος 1889 ὁ θαυμαστός κὺρ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης δημοσίευσε ἕνα ἄρθρο του μὲ τίτλο: «Ἡ ἔννεακοσαετηρὶς τῆς Παμμεγίστης Λαύρας». Στὸ ἄρθρο αὐτὸ μεταξὺ ἄλλων κάνει λόγο γιὰ τὴν «νοθεῖαν τὴν ἐπιγενομένην εἰς τὸν θρησκευτικὸν βίον ὑπὸ καλλιτεχνικὴν μάλιστα ἔποψιν»¹ καὶ ὑπογραμμίζει πὼς ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς βαθύτερης καὶ εὐρύτερης ἀλλοίωσης, πού δυστυχῶς ἔχει παραμορφώσει καὶ ἔχει μεταστρέψει ὄχι μόνον τὸ λειτουργικὸ ἦθος καὶ ὕφος, ἀλλὰ ἐπηρέασε βαθύτατα καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τέχνη, ἀπὸ τὴ ναοδομία ὡς τὶς παραμικρότερες καλλιτεχνικὲς καὶ αἰσθητικὲς λεπτομέρειες τῆς λειτουργικῆς τέχνης (ζωγραφικὴ, ξυλογλυπτικὴ, ἀργυροχρυσοχοΐα). Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἔλλειψη σωστῆς λειτουργικῆς ζωῆς μαρτυρεῖ ἐκκλησιολογικὴ κρίση, ἡ ὁποία ὡς ἀποτέλεσμα ἔχει τὴν ἀπονέκρωση καὶ τὸν φορμαλισμὸ ὅλων τῶν μορφῶν καὶ τῶν ἐκφράσεων τῆς ζωῆς, ἀναπόφευκτα δὲ καὶ τῆς τέχνης².

Βέβαια στὴ δική μας παράδοση οἱ τέχνες δὲν ἔχουν ἕναν ἀπλὸ διακοσμητικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ λειτουργοῦν μέσα στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη διακονικά, βοηθοῦν στὴν κάθαρση τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴ μυσταγωγικὴ καὶ κατασκευτικὴ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἁγίους του, ὄχι ὡς τρόπος καὶ ὡς εἰκαστικὰ-καλλιτεχνικὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ ὡς μέσα ἀναγωγικά³. Ἡ Ἐκκλησία δροῦσε πάντοτε φι-

1 Ἀ. Παπαδιαμάντη, *Ἄπαντα*, Κριτικὴ Ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδ. Δόμος, τ. Ε', σ. 155-158.

2 Ἀ. Κεσελόπουλου, *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 170.

3 Τρ. Τσομπάνη, *Ἡ Μεγάλῃ Εἴσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 20. Βλ. καὶ F. Sherrard, *Περὶ ὕλης καὶ τέχνης*, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 1971, σ. 20.

λοκαλικά και στη ζωή και στην τέχνη της⁴. Όπως οί ιερείς λειτουργούσαν και ιερουργοῦσαν τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, ἔτσι καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες, οἱ κτίστες, οἱ ζωγράφοι, οἱ ψηφιδογράφοι, οἱ ἀργυροχρυσόχοι, οἱ ὕμνογράφοι ιερουργοῦσαν τὴν τέχνη τους καὶ προσπαθοῦσαν μὲ αὐτὴν νὰ γλυκάνουν τὰ τῶν «εὐσεβῶν αἰσθητήρια». Γι' αὐτὸ ἡ τέχνη τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν εἶναι μιὰ ἀπλή καλλιτεχνικὴ ἔκφραση ἀλλὰ τέχνη λειτουργικὴ, θεολογία «ἐν ἀήχῳ φωνῇ τοὺς ὀρώντας διδάσκουσα»⁵, κήρυγμα καὶ λόγος δυνατός, μὲ δυνατότητα νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, μὲ τὸν δικὸν τῆς ὠραίου παιδαγωγικὸν τρόπο⁶. Κάθε φορὰ λοιπὸν πού ἡ παράδοση ξεστράτιζε, ἄλλαζε πορεία καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ καὶ περιφέρονταν σὲ ἐρήμους καὶ σκοτεινὲς ἀτραπούς, τρεφόμενη μὲ τὰ ξυλοκέρατα τῆς ἐφήμερης διανόησης καὶ τῆς τέχνης της.

Αὐτὴ ἡ τέχνη ὅμως ἄντεξε τόσους αἰῶνες, παρὰ τὰ ὅσα ὑπέστη κατὰ καιροὺς ἀπὸ ὄλους μας, γιὰ τὸν βασικότατον λόγον, ὅτι ἔχει μέσα της τὸ σπέρμα τῆς διαχρονικότητος καὶ εἶναι φορέας μιᾶς μεγάλης πνευματικῆς καὶ ἐθνικῆς κληρονομιάς. Καὶ βέβαια κάποιοι νεώτεροι ἱστορικοὶ-ἑλληνομηδενιστές, συγγέουν συχνὰ ἢ διαγράφουν αἰῶνες ὀλόκληρους, ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν μας πορεία, προκειμένον νὰ στηρίξουν τὶς καινοφανεῖς θεωρίαι τους⁷. Μιὰ ἀναδίφηση ὅμως στὴν ἱστορία καὶ μιὰ μελέτη τῶν πηγῶν θὰ ἀποδείκνυε τὶς δόλιαι προθέσεις τους.

Ποίος θὰ μπορούσε, γιὰ παράδειγμα, νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ ὀμηρικὴ γλῶσσα διασώζεται κατὰ τὸν καλύτερον τρόπο, μέσα στὸν ποιητικὸ

4 Τρ. Τσομπάνη, ὄπ.π., σσ. 24-27.

5 Τρ. Τσομπάνη, «Λόγος ἐν ἀήχῳ φωνῇ, εἰκόνα καὶ κήρυγμα», στὸν τόμον *Γηθόσυνον Σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν Καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Φουντούλην*, ἐκδ. Κυριακίδη, τ. Β', σ. 1985 ἔξ. Βλ. καὶ Κώστα Λουδοβίκου, *Περὶ εἰκονογραφικῆς ἱεραρχίας*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2004, σ. 199.

6 Σ. Σκλήρη, *Ἐν ἐσόπτρῳ, Παιδαγωγικὲς δυνατότητες τῆς βυζαντινῆς τέχνης*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1992, σ. 27 καὶ ἔξ.

7 Κ. Κατσιμάνη, *Ἡ διαχρονικότητα τῆς Ἑλληνικῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ψευδεπίγραφη «ρωμαϊκότητα» τῶν βυζαντινῶν*, βλ. στὸ www.istorikathemata.com, σ. 1.

λόγο τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων καὶ ὁ λαὸς σήμερα ψάλλει καὶ δοξολογεῖ τὸν Θεὸ μὲ λέξεις ἐνὸς σπουδαίου Ὀμηρικοῦ-ἐλληνικοῦ παρελθόντος; «Χέρσον ἀβυσσοτόκον πέδον ἥλιος...»⁸, ἡ λέξη πέδον εἶναι καθαρὰ Ὀμηρική καὶ σημαίνει ἔδαφος, στρατόπεδο. Ἡ «ἄρουρα βλαστάνουσα»⁹, ποῦ ψάλλουμε στὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο, ἔχει ἐπίσης Ὀμηρική προέλευση καὶ σημαίνει τὸ χωράφι, τὸ «λελατομημένον μνημεῖον»¹⁰ προέρχεται ὁμοίως ἀπὸ τὴν Ὀμηρική λέξη λάας¹¹, ποῦ σημαίνει πέτρα, καὶ ὑπάρχουν χιλιάδες τέτοιες λέξεις στὸν ὑμνογραφικὸ καὶ θεολογικὸ λόγο τῶν Πατέρων μας. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ συναντήσουμε σὲ κάθε μορφή ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, ποῦ δείχνει ὄχι μόνο τὴν καταγωγή ἀλλὰ καὶ τὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει πὼς «στενωθείσης κατὰ τε τὰς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τῆς Ρωμαϊκῆς βασιλείας καὶ ἀκρωτηριασθείσης ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου τοῦ Λύβιος, οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες (βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου) Ἑλληνίζοντες ἦσαν» καὶ παρακάτω «αὐτὸ γὰρ τὸ ὄνομα τοῦ θέματος Ἑλληνικόν ἐστὶ καὶ οὐ Ρωμαϊκόν, ἀπὸ τῆς θέσεως ὀνομαζόμενον»¹².

Ὁ ἐλληνικὸς χαρακτήρας τοῦ Βυζαντίου δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτέ, γι' αὐτὸ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες μιλοῦν γιὰ «μεσαιωνι-

8 Ν. Θεοφανίδου, *Ἡ ἐλληνική γλῶσσα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἕως σήμερα*, στὸ <http://www.votegrecce.gr>. Βλ. καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Σοφιστοῦ, *Λεξικὸν κατὰ στοιχεῖον Ἰλιάδος καὶ Ὀδύσσειας*, ἐκδ. Ἡλιοδρόμιο, Ἀθήνα 2001.

9 Θεοφανίδου, ὁπ.π.

10 Ὅπ.π.

11 Ὅπ.π.

12 Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ Θεμάτων*. PG 113, 65-68, καὶ Κατσιμάνη, ὁπ.π., ἐπὶ τοῦ θέματος ἔχουν γραφεῖ ἀρκετὲς ἐργασίες καὶ ἔγιναν πολλὲς ἀνακοινώσεις. Μνημονεύουμε ἐνδεικτικὰ: Κατσιμάνη, *Ἡ Ἑλληνική συνείδηση κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους*, στὸ www.antibarog.gr/mode/2985, ἐπίσης, Γ. Μπαμπινιώτη, *Ἑλληνική γλῶσσα, παρελθόν, παρόν, μέλλον*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1994, σ. 10 καὶ ἐξ. Hans Eideneier, *Ὅψεις τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 2004, σ. 225, Γ. Μπαμπινιώτη, «Ἡ γλῶσσα ὡς ἐθνικὴ ταυτότητα», στὸν τόμο *Ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων*, ἐκδ. Ἰ. Μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἅγιον Ὄρος 1998, σσ. 31-37, καὶ Γ. Βιλλιώτη, «Πάτριος Φωνή», περιοδ. ΕΡΩ, τ. Δ', 2010, σ. 76.

κή ελληνική εποχή»¹³, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο καὶ τελειώνει τὸ 1453 μὲ τὴν ἄλωση. Αὐτὸς δὲ ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρας εἶναι καταφανὴς στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση καὶ ἀποδεικνύεται σαφέστατα αὐτὴ ἡ σχέση, ἀπὸ κάθε ἄλλῃ μορφῆ τέχνης, εἶναι δὲ ἄξιο ὑπογραμμίσεως, γιατί ὁ σπουδαιότερος χαρακτήρας τῆς ζωῆς ἐκδηλώνεται μὲ ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο πού εἶναι τὸ σημαντικότερο γι' αὐτὴν καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ὁ ναός, ὁ τόπος λατρείας, διότι ὁλόκληρος ὁ ἰδιωτικὸς καὶ δημόσιος βίος ἄρχιζε καὶ τελείωνε στὸ ναό. Αὐτὸ πού διαιωνίζεται ὡς ἐνιαίᾳ παράδοση στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἶναι ἡ χρῆση τοῦ φωτός, στὸ χτίσιμο τῶν ναῶν, τόσο τῶν ἐθνικῶν ὅσο καὶ τῶν χριστιανικῶν. Ὁ ναὸς στὴν Ἑλλάδα ἦταν πάντα «ἡλιοφυής»¹⁴. Δηλαδή ἔπαιρνε ἀνάπτυξη καὶ ζωὴ ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ ἑλληνικοῦ ἡλίου. Σὲ καμιά ἄλλῃ ἀρχιτεκτονικῇ στὸν κόσμο, ὁ ἥλιος δὲν ἔχει τόση σημασία, ὅση ἔχει γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, στὴν μὲν ἀρχαιότητα στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο τοῦ ναοῦ, στὸν δὲ ἑλληνικὸ μεσαίωνα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ¹⁵. Ἡ ὅλη δὲ θεολογία γιὰ τὸν ὀρθόδοξο ναὸ εἶναι ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι «οὐρανὸς πολὺφωτος» πού φωταγωγεῖ πάντας τοὺς πιστούς. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀκολουθίες εἶναι ταυτισμένες μὲ κάποιες συγκεκριμένες φάσεις τῆς ἡμέρας, ὅπου τὸ φῶς ἔρχεται νὰ ὑπηρετήσει τὸ ἀρχιτεκτόνημα καὶ νὰ διακονήσει τὴν τέχνη τοῦ ἀγιογραφικοῦ διακόσμου¹⁶. Σοβαροὶ μελετητὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δομῆς τῶν ναῶν μας, βεβαιώνουν ὅτι ἡ στροφὴ τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν ἀνατολή, συντελεῖ ὥστε ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ νὰ εἰσβάλλει τὸ φῶς με-

13 Μ. Καλλιγᾶ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ Μεσαίωνα*, Ἀθήνα 1946, σ. 7 καὶ ἐξ. Ἐπίσης βλ. Π. Μιχαλῆ, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς τέχνης*, Ἀθήνα 1972, σ. 210 καὶ ἐξ. Ἐπίσης βλ. Ἰ. Παταμιάνου, *Τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000. Χ. Σταθάκη, *Τὸ μυστικὸ φῶς τῆς Μεγάλῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 1997.

14 Καλλιγᾶ, ὅπ.π., σσ. 25-45 καὶ 96.

15 Ὅπ.π., σ. 53 καὶ Μιχαλῆ, ὅπ.π., σ. 126.

16 Καλλιγᾶ, ὅπ.π., σ. 90 καὶ Μιχαλῆ, ὅπ.π., σ. 126 καὶ ἐξ.

λειτημένα σὲ συγκεκριμένες στιγμὲς τῆς λατρευτικῆς τελετουργίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴ στιγμὴ τῆς δοξολογίας ἢ τῆς ἔναρξης τῆς θείας λειτουργίας, καθὼς εὐλογεῖται ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ φῶς ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ βήματος πέφτει πάνω στὴν Ἁγία Τράπεζα, ἢ ἀργότερα, καθὼς προχωρεῖ ἡ θεία λειτουργία, στὶς μορφὲς ποὺ ἱστοροῦνται σὲ θέματα τοῦ ἱστορικοῦ κύκλου καὶ μᾶς διδάσκουν τὸ Εὐαγγέλιο, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἑσπερινὴ ἀκολουθία τὸ φῶς περιδιαβαίνει καὶ ἐστιάζει φωτίζοντας τὶς μορφὲς τῶν ἁγίων, ὁσίων καὶ μαρτύρων ποὺ ἱστοροῦνται στοὺς τοίχους, θέλοντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, νὰ μᾶς προβάλλει τὴν ἱστορία τῆς πίστεως μας ἀλλὰ καὶ νὰ προτείνει νέα πρότυπα ζωῆς¹⁷.

Σὲ ὅτι ἀφορᾷ στὸν εἰκονογραφικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ, εἶναι σαφές, καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση πλέον, ὅτι ἡ ἀγιογραφικὴ τέχνη καὶ ἡ ζωγραφικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν εἶναι αὐτοφυῆς καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ρίζες¹⁸. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ζωγράφοι παρέλαβαν μιὰ εἰκαστικὴ παράδοση ποὺ οἱ ρίζες της βάθαιναν στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια τῆς πρώιμης ἀρχαιότητος καὶ συνέχισαν αὐτὴ τὴν παράδοση καθ' ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο, προσθέτοντας μόνον τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ χαρακτήριζαν τὴν προσωπικότητα τοῦ ζωγράφου καὶ τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς. Καὶ βέβαια ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ κάθε ζωγράφου, ποὺ ἀφιέρωνε τὰ χέρια του καὶ τὴν καρδιά του στὸν Θεό, ἦταν τὰ μόνον στοιχεῖα ποὺ διαφοροποιοῦσαν τὴν τέχνη του καὶ τόνιζαν τὴν ταυτότητά του. Τὸ σπάσιμον τῆς ρεαλιστικῆς φόρμας καὶ τῆς φωτογραφικῆς ἀπομίμησης τῶν προσώπων δὲν ἦταν μόνον κατόρθωμα τῶν βυζαντινῶν ἀγιογράφων, ἀλλὰ ἦταν τὸ ζητούμενον τῆς ἑλληνικῆς τέχνης σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ θέση τοῦ Πλωτίνου¹⁹ «περὶ ἐνοράσεως τοῦ κό-

17 Τρ. Τσομπάνη, «Ἡ εἰκόνα μέσα ἀπὸ τὴν ὕμνολογία τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας», στὸ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τ. 784 (2000) ἀνάτυπο, σ. 6.

18 Κ. Καλοκύρη, *Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀγιογραφίας*, Ἀθήνα 1950, σσ. 40-41.

19 Ὅπ.π., σσ. 41-42.

σμου, διὰ τῶν ἔσω ὀφθαλμῶν» διὰ τῆς ὁποίας γίνεται κατανοητὴ ἢ βαθύτερη αἰτία τῶν ὄντων, «τῆς ἀρετῆς ἢ θεοειδῆς ἀγλαΐα», ἔρχεται νὰ βρεῖ τὴν τελειότητά της στὴν ἀγιογραφικὴ τέχνη, ὅπου ὁ ἀγιογράφος δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ ἀπεικονίσει τὸν ἔξω ἄνθρωπο, μὲ τὰ φθαρτὰ χοϊκὰ του χαρακτηριστικὰ, ἀλλὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπο, τὸν ἅγιο, ποὺ κατόρθωσε νὰ ἀγιάσει τὴν ὕλη καὶ νὰ τὴν ὀδηγήσει στὴ θέωση. Ἐκφράζει λοιπὸν τὴν ἐσώτερη πνευματικὴ πραγματικότητα, πλημμυρισμένη ἀπὸ τὴν θεία χάρι καὶ τὸν φωτισμὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²⁰.

Αὐτὲς εἶναι μερικὲς μόνο σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, σὲ ὅλο το διάβα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς μέσα στὴν παγκόσμια ἱστορία. Ὁ Ostrogorsky²¹ θὰ μιλήσει γιὰ τὸ βυζάντιο ὡς «μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ κράτος», ὁ Heisenberg θὰ κάνει λόγο γιὰ «τὸ βυζαντινὸ ρωμαϊκὸ κράτος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», ἡ Γλύκατζη-Ἀρβελέρ²² θὰ πεῖ γιὰ «τὴν Ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς», ὁ δὲ Douglas Dakin²³ θὰ ἀναφερθεῖ στὸ γεγονὸς ὅτι «παρὰ τὸ ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ βυζαντίου ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀποκαλοῦνται Ρωμαῖοι, παρέμειναν ἀναμφισβήτητα Ἑλληνες», ὁ δὲ πολὺς Krumbacher²⁴ τόνιζε ὅτι «ὑπάρχει συνέχεια Ἑλληνικὴ στὴν ἱστορία, τόσο στὸ θέμα τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς, ὅσο καὶ σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴ γλῶσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ».

Ἀναμφίβολα ἡ ἑλληνικότητα δὲν εἶναι μιὰ ὑπόθεση, ποὺ εἶναι ξεκομμένη ἀπὸ τὸ ἦθος καὶ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς βυζαντινῆς

20 Ὅπ.π., σ. 20 καὶ ἔξ. Ἐπίσης βλ. Michel Quenot, *Ἡ εἰκόνα ἢ θεά τῆς Βασιλείας* (μτφρ. Σ. Γιαγκαζογλου), ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1987, σ. 48 καὶ ἔξ. Ἐπίσης ὑπάρχει μιὰ πολὺ πλούσια βιβλιογραφία ἀπὸ Ἑλληνες καὶ ξένους συγγραφεῖς ποὺ εὐκόλα βρῖσκει κανεὶς καὶ στὰ εἰδικὰ ἀφιερῶματα περιοδικῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκδόσεις συλλογικῶν τόμων ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ θεολογία τῆς τέχνης.

21 Κατσιμάνη, ὅπ.π., σ. 9.

22 Ὅπ.π.

23 Ὅπ.π.

24 Ὅπ.π. Τίς γνώμες τῶν παραπάνω ἱστορικῶν ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Κατσιμάνη, *Ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους*.

εικόνογραφίας, και ούτε έντοπίζεται μόνο στα έξωτερικά μορφολογικά ή θεματολογικά χαρακτηριστικά, αλλά μπορεί να αναφέρεται και σε μια έσωτερικότερη λειτουργία και ένα τρόπο ύπαρκτικῆς μαρτυρίας. Στοιχεῖα πὸν συχνὰ βλέπουμε ἀφομοιωμένα τόσο στὴ λαϊκὴ παράδοση ὅσο καὶ στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ τέχνη.

3. Εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως

Ἡ αἰσθητική, ἔλεγε ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος, εἶναι ἡ ἰδιαίτερη στάση τῆς ψυχῆς ἀπέναντι στὸν κόσμον, ἡ εἰδική στάση μας ἀπέναντι στὰ ἀντικείμενα¹.

Καὶ δὲν ἀμφιβάλλει κανεὶς ὅτι αὐτὴ ἡ στάση ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ καθένας μας γνωρίζει τὴ ζωὴ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ παράπονον ποὺ διατυπώνουν πολλοὶ (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Σουηδὸς σκηνοθέτης Μπέργκμαν) λέγοντας: «γιατί νὰ μὴ μπορῶ νὰ γνωρίσω τὸν Θεὸ μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μου;»². Βέβαια, ἂν ὁ ἐρωτῶν ἦταν ὀρθόδοξος, θὰ ἀνακάλυπτε ὅτι μέσα στὴν Ἐκκλησία μας ὁ πιστὸς πραγματικὰ βιώνει τὸν Θεὸ μὲ ὅλες του τὶς αἰσθήσεις, τὶς ὁποῖες ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τὶς ἐξαγιάσει, καὶ μάλιστα ὁ ἀγιασμὸς τῶν αἰσθήσεων ἀποτελεῖ στοχοθεσία τῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ³. Στὴ θεία λατρεία καὶ ὅσα τελοῦνται μέσα σ' αὐτή, ἀποδεικνύεται αὐτὴ ἡ πραγματικότητα περίτρανα. Στὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος ἀγιάζονται ὅλες οἱ αἰσθήσεις τοῦ νέου χριστιανοῦ, χρίονται τὰ αἰσθητήρια ὄργανα⁴ καὶ ἀρχίζει ἕνας ἀγώνας τοῦ χριστιανοῦ νὰ κρατήσῃ καθαρὲς τὶς αἰσθήσεις του ἀπὸ «παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος». Στὸ μυστήριον τοῦ εὐχελαίου χρίονται ἐπίσης τὰ αἰσθητήρια ὄργανα τοῦ πιστοῦ, σὲ κάθε δὲ ἀκολουθία ἢ μυστήριον, ἡ ὄραση γίνεται πύλη εἰσόδου τῆς χάριτος καί, στὴν ἀπόλυτη κάθαρσίν της, ὁ ἄνθρωπος βλέπει «ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ οἶδε καὶ οὐκ ἤκουσε»⁵. Ἡ

1 Γ. Καφούση, *Αἰσθητικὴ ἀγωγή*, Ἀθήνα 1974, σ. 11.

2 Βλ. «Τὰ σενάρια τοῦ Ἰ. Μπέργκμαν», μτφρ. Ρ. Σώκου, ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1962, σ. 60.

3 Κ. Καλοκύρη, *Ἡ οὐσία τῆς ὀρθοδόξου ἀγιογραφίας*, Ἀθήνα 1960, σσ. 13-14.

4 Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρῆσις τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων στὸ βάπτισμα, ποὺ ὁ ἱερέας συνδυάζει τὴ χρῆσις μὲ εἰδικὲς εὐχές. Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1998, σσ. 360-362.

5 *Α' Κορ.* 2, 9.

ἀκοή τέρπεται με τὴν ψαλμωδία, ἡ ὄσφρηση μετέχει με τὸν δικό της τρόπο στὴν κατάνυξη τῆς ψυχῆς, ἡ ἀφή αἰσθάνεται τὴν εὐλογία τῆς ἀγάπης στὸ «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» καὶ στὴν δωρεὰ τοῦ ἀντιδῶρου, καὶ ἡ γεύση ἀσκειῖται στὴν εὐλογία τῆς βρώσεως καὶ τῆς πόσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, καθὼς οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν ψάλλουν ἀντιφωνικὰ τὸ «γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι Χριστὸς ὁ Κύριος»⁶. Ἡ ἐπιστράτευση τῶν αἰσθήσεων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, προκειμένου ὁ ὅλος ἄνθρωπος νὰ γνωρίσει τὸν Θεό, ἔγινε κατὰ βάση γιὰ λόγους ἀπόλυτα φυσικοὺς καὶ παιδαγωγικοὺς. Δὲν μποροῦσε νὰ ἀρνηθεῖ στὸν ἄνθρωπο νὰ φτάσει στὴ γνώση ἄνευ τῶν αἰσθήσεων, γιὰ αὐτὲς ἦταν συνυφασμένες με τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα καὶ συμπληρώνουν τὸν ὅλο ἄνθρωπο. Στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἦταν βασικὸ μέλημα τῆς πολιτείας νὰ μὴσει τὸν ἄνθρωπο στὶς αἰσθητικὲς ἀξίες καὶ τὴ γνώση τοῦ ωραίου, γιὰ πίστευαν ὅτι ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή ὀδηγεῖ στὴν αἰσθητικὴ ζωή⁷. Ἡ αἰσθητικὴ μόρφωση ἀποτελοῦσε ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἀγώνας τῆς πολιτείας ἦταν νὰ διδάξει τὴ γλῶσσα τοῦ ωραίου καὶ ὑψηλοῦ⁸. Ὁ καλαισθητικὰ μορφωμένος ἄνθρωπος ἦταν πιὸ κοντὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον στὴν οὐσία τῆς ζωῆς. Ἰδιαίτερα ὁ ἐξανθρωπιστικὸς ρόλος τῆς τέχνης, με τὴ συμβολικὴ γλῶσσα της, μιᾶ στὶς ψυχὲς σαφέστερα καὶ βαθύτερα ἀπ' ὅτι οἱ ὅποιες ἄλλες διδασκαλίαι⁹. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ πολὺ νωρὶς παιδαγῶγησε τὸν ἄνθρωπο, ὥστε, με καθαρὲς τὶς αἰσθήσεις του, νὰ μπορέσει νὰ βιώσει τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας του, με τὸ σύνθημα «Καθαρθῶμεν τὰς αἰσθήσεις καὶ ὀψώμεθα τῷ ἀπροσίτῳ φωτὶ τῆς ἀναστάσεως...»¹⁰. Ὁ ναὸς γίνεται σχολεῖο ἀγωγῆς καὶ καλλιέργειας τῶν αἰσθήσεων, μέσα ἀπὸ τὴν τέχνη¹¹, ποὺ διακονεῖ τὰ μυστήρια τῆς λατρείας μας καὶ συμ-

6 Ψαλμ. 33, 9.

7 Γ. Καφούση, ὅπ.π., σ. 19.

8 Ὅπ.π., σ. 20.

9 Κ. Σπετσιέρη, *Θεωρία τῆς Παιδείας*, Ἀθῆναι 1961, σ. 49.

10 Κανὸνας τῆς Ἀναστάσεως, ὡδὴ α', τροπ. α'.

11 Βλ. Τρ. Τσομπάνη, «Ἡ εἰκόνα μέσα ἀπὸ τὴν ὑμνολογία τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας», στὸ περ. *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς*, τ. 784 (2000), σ. 14.

βάλλει με τὸ φιλοκαλικό της περιεχόμενο στὴν ἐκζήτηση τοῦ θείου κάλλους καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ¹². Σὲ ἓνα τροπάριο τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας ψάλλουμε, γιὰ τὴν τέχνη τῶν εἰκόνων, πὼς ὁ Θεὸς «συγκατέμειξεν» τὴν εἰκόνα μετὰ τὸ θεῖον κάλλος¹³, καὶ βέβαια μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Χριστὸς κατὰ τὸν ψαλμωδὸ εἶναι «ὁ ὡραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων»¹⁴. Στὴν ὀρθόδοξη λατρεία μας ἡ ὅποια μορφή τέχνης δὲν διακοσμεῖ ἀλλὰ λειτουργεῖ στὴν κάθαρση τῶν αἰσθήσεων καὶ φτάνει ὡς τὴ σωτηρία¹⁵. «Εἶδον εἶδος Θεοῦ τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου»¹⁶. Ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης γράφει πὼς «εἶδον τὸν Κύριον ἐπὶ σταυροῦ καὶ οὐκ ἄδακρυτὴ τὴν θεῶν παρῆλθον»¹⁷. Γι' αὐτὸ ἡ τέχνη στὴν Ἐκκλησία μας καὶ ἡ αἰσθητικὴ της εἶναι ἡ θεολογία τῆς ὡραιότητος, ὅπως λέει ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ¹⁸. Οὐσιαστικὰ εἶναι ἡ μεταφορὰ τῆς ὡραιότητος τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου καὶ ἡ ἀπόδοσή του μετὰ εἰκόνες καὶ σχήματα, πὸ βιώνεται λειτουργικὰ καὶ διακονεῖ ὑπηρετικὰ τὴ λατρεία, ὡς ἐποπτεία καὶ παράγοντας ἀγωγῆς καὶ κάλλους αἰσθητικοῦ. Ὅταν ἡ τέχνη αὐτονομεῖται ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ της ρόλο ἢ ἀπολυτοποιεῖται, αὐτοκαταδικάζεται σὲ μαρασμό¹⁹. Καὶ εἶναι σημαντικὸ νὰ δοῦμε πὼς ἱστορικὰ ἀπὸ τὴν πρώτη κι ὅλας στιγμὴ, οἱ Πατέρες, μετὰ τὴ σοφία καὶ τὴ γνῶση πὸ διέθεταν, κατηύθυναν τὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας στὸν οὐσιαστικὸ διακονικὸ της ρόλο. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀρχι-

12 Ἀ. Κεσελόπουλου, *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 142. Βλ. καὶ Κ. Ξυνοπούλου, «Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ εἰκόνα», περ. *Σύναξη*, τ. 24 (1987), σσ. 40-41 καὶ Γ. Κόρδη, «Ὁ ρόλος τοῦ ζωγραφικοῦ τρόπου στὴν τεχνητὴ εἰκόνα», περ. *Σύναξη*, τ. 60 (1996), σσ. 37, 40.

13 Τρ. Τσομπάνη, ὅπ.π., σ. 9.

14 *Ψαλμ.* 44, 3.

15 Κεσελόπουλου, ὅπ.π., σ. 139.

16 Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *PG* 94, 1256A.

17 Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος περὶ θεότητος*, *Ε.Π.Ε.*, τ. 10, σ. 58.

18 Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας. Θεολογία τῆς ὡραιότητος* (μτφρ. Κ. Χαραλαμπίδη), ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 11 καὶ ἔξ. καὶ Μ. Quenot, *Ἡ εἰκόνα, θέα τῆς Βασιλείας*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1988, σσ. 5-6.

19 Κεσελόπουλου, ὅπ.π., σ. 170.

τεκτονική δομή του ναού, έθεσαν τις πρώτες βάσεις τής ορθόδοξης αισθητικής, που δέν έχει να κάνει μόνο με τον ναό, αλλά και την ζωγραφική, τὸ ψηφιδωτό, τὴν μαρμαρογλυπτική, τὸς ἄμβωνες, τὰ τέμπλα, τὴν ξυλογλυπτική, τὰ σκεύη, τὰ ἄμφια, τὸς κανδηλες, τὸς πολυελαίους, τὴν διακόσμηση τοῦ ναοῦ με τὰ ἀπαραίτητα ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς χρήσης τοῦ ναοῦ. Ἀκόμα καὶ ἡ τοποθέτηση ἑνὸς ναοῦ χωροταξικά, παίζει τὸν δικό της ρόλο, ἡ στροφή πρὸς τὴν ἀνατολή ἔχει νὰ κάνει με τὴ σχέση ναοῦ καὶ φωτός, καὶ πῶς ὁ ὀρθόδοξος ναοδόμος χρησιμοποιεῖ τὴν δωρεὰ τοῦ φωτός γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ἔργο του καὶ φυσικά τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας²⁰. Ἔχουν γραφεῖ ἐξαιρετικὲς μελέτες γιὰ τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία²¹, καὶ πῶς αὐτὸ τὸ παιχνιδίσμα τοῦ φωτός με τὸ οἰκοδόμημα μπορεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ὑπόθεση τῆς ζωγραφικῆς ἱστορίας ἑνὸς ναοῦ, καθὼς ἔρχεται νὰ προβάλῃ καὶ νὰ ἐστιάζῃ πάνω στὶς ζωγραφισμένες ἐπιφάνειες, ὑποδεικνύοντας πρότυπα καὶ μοντέλα ζωῆς καὶ ἀσκήσεως²². Ἔτσι ἡ πορεία πρὸς ἕναν ναὸ εἶναι ταυτόχρονα καὶ μία πορεία πρὸς τὸ φῶς, δεδομένου ὅτι σὲ πολλὰ μέρη οἱ ἐκκλησίες χωροθετοῦνται στὰ πιὸ ἐμφανῆ μέρη, πού ἔχουν ὕψος καὶ διαθέτουν κοινὴ θεὰ καὶ ἄπλετο χῶρο, ὥστε ἡ ὀπτική ἐπαφή καὶ συνάντηση με τὸν ναὸ νὰ εἶναι καθημερινή. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ναὸς κατὰ παράδοση τοποθετεῖται στὸ κέντρο τῆς πόλης ἢ στὸ ἐμφανεστερο μέρος αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἴσοδος σὲ ἕναν ναὸ εἶναι πραγματικά μιὰ εἴσοδος καὶ μιὰ διαδρομὴ πού συνδέεται ἄμεσα με τὸ φῶς τοῦ ναοῦ, καθὼς αὐτὸ ὀδηγεῖ τὸν εἰσερχόμενο στὸ ναὸ καὶ τὸν ξεναγεῖ στὰ δρώμενα. Ὁ νάρθηκας εἶναι ὁ χῶρος τῶν εὐτρεπιζομένων «πρὸς τὸ ἅγιο φῶς τῆς ἀδελφῶν», καὶ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι ἡ

20 Π. Μιχελῆ, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης*, Ἀθήναι 1972, σσ. 23-26, 49 καὶ ἔξ.

21 Μ. Καλλιγᾶ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ μεσαίωνα*, Ἀθήνα 1946. Ἐπίσης βλ. Ἰ. Ποταμιάνου, *Τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία*, ἐκδ. University Studio Prees, Θεσσαλονίκη 2000 καὶ Χ. Σταθάκη, *Ἡ ἀγία Σοφία, τὸ μυστικὸ φῶς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 1997.

22 Μ. Καλλιγᾶ, ὄ.π., σσ. 21-22. Βλ καὶ Ἰ. Ροηλίδη, «Λόγος γιὰ τὴ ναοδομία», περ. *Σύναξη*, τεῦχ. 81 (2002), σ. 27.

πρώτη πηγή φωτός πού ἔλκει τὴν προσοχὴ τοῦ εἰσερχομένου στοῦ ναοῦ, ὅπου θὰ συναντηθεῖ μὲ τὴ μορφὴ τῆς Πλατυτέρας τῶν οὐρανῶν καὶ τοὺς λειτουργοῦντες ἱεράρχες, καὶ μετὰ καθὼς στέκεται στοῦ κέντρο, τὰ φωτισμένα παράθυρα τοῦ τρούλλου, θὰ ὀδηγήσουν τὸν πιστὸ στὴ θέα τοῦ Παντοκράτορα, τῶν Προφητῶν, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἀγγελικῶν δυνάμεων. Ὅλες οἱ ἀκολουθίες συμπλέκονται μὲ τὸ φῶς «δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς», «φῶς ἐκ φωτὸς Θεὸν ἀληθινόν», «ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν εἰδόντες φῶς ἔσπερινόν, ὑμνοῦμεν Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Θεόν»²³. Καὶ καθὼς τὸ φῶς θὰ εἰσέρχεται ἀμυδρὰ πλεόν στὴν ἀκολουθία τοῦ ἀποδείπνου καὶ θὰ ψάλουμε τοὺς χαιρετισμούς, πάλι μία «φωτοδόχος λαμπάδα τοῖς ἐν σκότει φανεῖσα» (οἶκος Φ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου) θὰ κυριαρχεῖ στὴν ἀκολουθία. Ἔτσι κάπως θεσμοθέτησαν οἱ Πατέρες τὴ συλλειτουργία τῶν τεχνῶν μέσα στοῦ ναοῦ, ὅπου τὸ μέλος θὰ συναντᾷ τὴν εἰκόνα, ἢ εἰκόνα τὸ ἀρχιτεκτόνημα, τὸ ἀρχιτεκτόνημα τὸ φῶς, τὸ φῶς τὸν κόσμον καὶ ὁ κόσμος τὸν Θεό. Ὅ,τι γίνεται καὶ ὅ,τι ὑπάρχει μέσα σὲ ἕνα ναὸ δικαιολογεῖ τὴν παρουσία του, μόνο ὡς στοιχεῖο διακονικὸ τῆς σωτηρίας μας. Ἀπὸ τὴν εἰκόνα, τὸ μανουάλι καὶ τὸ προσκνητάρι, ὡς τὰ ἄμφια καὶ τὰ σκεύη, ἀκόμη καὶ τὸν κάδο τῶν ἀπορριμάτων τῶν κεριῶν. Τίποτα δὲν πρέπει νὰ δημιουργεῖ ἀρνητικὴ διάθεση ἢ νὰ προσβάλλει τὴν αἰσθητικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ ναοῦ. Ἡ πορεία ἑνὸς ἀνθρώπου μέσα στοῦ ναοῦ, πρέπει νὰ εἶναι μιὰ συνεχῆς ἀνακάλυψη τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ὠραιότητος. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ κρατεῖ τὸν πιστὸ κι ὄχι νὰ τὸν ἀποδιώχνει. Ὡστόσο ἡ ναοδομία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη γενικότερα δὲν ἔχει μόνο αἰσθητικὰ κριτήρια, ἀλλὰ κυρίως πνευματικά. Σίγουρα τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται σήμερα ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἄνθρωπος αὐτὴ τὴν παράμετρο εἶναι ἕνα θέμα πού θέλει πολὺ συζήτηση καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ μπορέσουμε νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιο συμπέρασμα, διότι δυστυχῶς οἱ ἀτομικὲς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις πολλὲς φορὲς δὲν ταυτίζονται μ' αὐτὲς πού ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ οἱ Πατέρες ἔχουν θεσπίσει. Τὸ τί εἶναι ὠραῖο ἢ ὄχι καὶ τὸ τί εἶναι ὁμορφο ἢ

23 Ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, Ἐπιλύχνιος εὐχαριστία.

ἄσχημο, εἶναι πρόβλημα διαφορετικῆς ὀπτικῆς προσέγγισης καὶ ἐρμηνείας. Στὸν ἑλληνικὸ λόγο τὸ ὁμορφο εἶναι αὐτὸ ποῦ ἔχει «καλὴ μορφὴ», ἐνῶ τὸ ὡραῖο εἶναι τὸ «ῥιμο» αὐτὸ ποῦ ἐκφράζει μιὰ μεστότητα καὶ βρίσκεται στὸν κατάλληλο χῶρο καὶ χρόνο²⁴. Καὶ οἱ δύο πάντως λέξεις φανερώνουν κάτι ποῦ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κοινοτοπία ἀλλὰ καὶ τὸ χωρὶς σωστὸ σχῆμα (α-σχημο) ἀντικείμενο. Στὴν Ἐκκλησία ὅμως καὶ ὁ ἔχων ὡραία μορφὴ καὶ ὁ ἄσχημος ἄνθρωπος (ἅγιος Χριστοφόρος) μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενα τῆς θείας ἀγάπης καὶ νὰ θεωθοῦν. Ἡ ἀσχήμια στὴν Ἐκκλησία εἰκονογραφεῖται μὲ τὴ μορφὴ τοῦ διαβόλου, ποῦ πάντως ἀπέχει κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, εἶναι σχεδὸν τερατώδης ἢ μορφὴ του²⁵. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ ὁμορφιά καὶ ἡ ὡραιότητα εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἔννοιες ἀντικειμενικές, στὴν πορεία φαίνεται ὅτι ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ καλλιτέχνη ἢ τοῦ ὑπευθύνου ἐνὸς ναοῦ. Μιὰ ματιὰ στὴν σύγχρονη πραγματικότητα, π.χ. τὴ ναοδομία, ποῦ συναγωνίζεται νὰ ξεπεράσει τὴν δόξα τοῦ Σολομῶντος καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ ματαιοδοξία, τὴ διακόσμηση τῶν ναῶν, τὴν ἐπέλαση τῶν ἐπάργυρων τενεκέδων, τοὺς τερατώδεις πολυελαίους, τὴν πολύχρωμη καὶ χρυσίζουσα ἀγιογραφικὴ ἱστορία, τὴν ἐπέλαση τῶν πολύχρωμων ἀμφίων ποῦ διαστρέφουν τὸν συμβολισμό τους καὶ δικαιολογοῦν τὴν ψεύτικη λαμπρότητα, δῆθεν μὲ τὴ δόξα καὶ τὴ λαμπρότητα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ²⁶, τὴν ἀπώλεια τοῦ μέτρου στὴν ψαλμωδία καὶ τὴν ἀνάγνωση τῶν Γραφῶν, τὸ ξεστράτισμα τῆς διδασχῆς σὲ προσωπικὲς ἀπόψεις καὶ ἐμμονές, θὰ μᾶς ἔδινε ἀρκετὰ δείγματα τοῦ νέου αἰσθητικοῦ ἥθους τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν μας. Ἡ τέχνη πάντα ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς της καὶ τέκνο τῆς πνευματικότητάς μας καὶ τῶν συναισθημάτων μας. Ἡ μονοσήμαντη λοιπὸν ἀνάγνωσή της μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἀπειλή γιὰ τὴν

24 Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, σ. 1257 καὶ 2002.

25 Βλ. Θ. Προβατάκη, *Ὁ διάβολος εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην*, Θεσσαλονίκη 1980.

26 Θ. Παπαθανασίου, «Ἡ ὁμορφιά θὰ καταστρέψει τὴν ἐκκλησία»; περ. *Θεολογία*, τόμ. 83, τεῦχ. 2 (2012), σ. 203.

Ἐκκλησία²⁷. Εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἡ ἀπορία ἂν ἡ «ὁμορφιά μπορεῖ νὰ σώσει τὸν κόσμον» κατὰ τὸν Ντοστογιεφσκικὸ λόγον, γιὰτὶ χρειάζεται νὰ δοῦμε ποιά ὁμορφιά καὶ πῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ καθένας αὐτὴ τὴν ὁμορφιά²⁸. Ὅμορφιά διέθετε καὶ ἡ Ἰουδήθ καὶ ἡ Ἔσθήρ, ἀλλὰ καὶ ἡ Σαλώμη, ἀλλοῦ ἔγινε αἰτία δοξολογίας, ἀλλοῦ αἰτία πτώσης²⁹ (Εἰκ. 16, 17, 18).

Στὸ ἐπίπεδο τῆς ναοδομικῆς τέχνης, ὁ ναὸς μπορεῖ νὰ διεκδικεῖ δάφνες ἀρχιτεκτονικοῦ θαύματος, ὅμως, ἂν δὲν ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικὴ συμβολικὴ θεολογικὴ γλώσσα, ὅπου θὰ ἔχει τὴ δύνατὸτητα νὰ κάνει τὸν κόσμον Ἐκκλησία, τότε παραμένει ἀπλὰ ἀρχιτεκτόνημα καὶ ὄχι Ἐκκλησιαστήριον³⁰, ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ συναντᾷ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἀδελφόν. Μπορεῖ κάλλιστα ἓνας τέτοιος ναὸς νὰ στεγάζει τὸν ἀρχιτεκτονικὸ μονοθελητισμὸ ἢ τὸν κτητορικὸ ναρκισσομὸ, ἀλλὰ ποτὲ τὴν Ἐκκλησία. Τὸ ἄσχημο πολλὰς φορὰς ἐκφράζεται καὶ μὲ τοὺς πολυτελεῖς «κεκονιαμένους τάφους», ποὺ εἶναι μαυσωλία ματαιοδοξίας, ἀλλὰ ὄχι ἀρετῆς. Εἶναι ἰδιαίτερα σοφὰ καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ ποὺ λέει ὁ ἅγιος Χρυσόστομος ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι «ἀργυροκοπεῖον καὶ χρυσοχοεῖον, ἀλλὰ πανήγυρις ἀγγέλων... οὐκ ἦν ἡ τράπεζα ἐξ ἀργύρου τότε ἐκεῖνη, οὐδὲ τὸ ποτήριον χρυσοῦν, ἐξ οὗ ἔδωκεν τοῖς μαθηταῖς ὁ Χριστὸς τὸ αἷμα τὸ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τίμια ἦν πάντα ἐκεῖνα καὶ φρικτὰ ἐπειδὴ πνεύματος ἔγεμε ... οὐδὲ γὰρ σκευῶν χρειᾶν ἔχει χρυσῶν ὁ Θεός, ἀλλὰ ψυχῶν χρυσῶν»³¹ καὶ ἰδιαίτερα καυστικὸ τὸ σχόλιόν του, ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἐγκάλεσε ποτὲ κανέναν γιὰτὶ δὲν καλλώπισε ἓναν ναόν, ἀλλὰ γιὰτὶ δὲν φρόντισε τὸν φτωχὸ ἀδελφόν «μὴ τοίνυν τὸν οἶκον κοσμῶν, τὸν ἀδελφὸν θλιβόμενον περιορῶν»³². Ἀρκετὰ αὐστηρὸς σχετικὰ μὲ τὸ θέμα εἶναι καὶ ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὁ ὁποῖος βάζει

27 Ὅπ.π., σ. 201.

28 Βλ. τὸ ἄρθρον τοῦ Παπαθανασίου ὅπ.π., σσ. 199-219.

29 Ὅπ.π., σ. 204.

30 Ὅπ.π. σ. 205.

31 Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἰπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον*, PG 58, 508-509 καὶ Παπαθανασίου, ὅπ.π., σ. 210.

32 PG 61, 540.

δύο ξεχωριστά κριτήρια (σημαντικά για την εποχή μας) για τὸ τί θὰ ἐκπροσωπεῖ ἕνας ναὸς μεγαλειώδης καὶ προκλητικὸς στὴ χλιδή, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ κοινωνία συνθλίβεται ἀπὸ τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀνέχεια.

Τὸ λειτουργικὸ ὕφος καὶ ἦθος ἀποτελοῦν τὴν ἀρματωσιὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, ἡ δὲ ἐπαφὴ καὶ γνώση μὲ ὅλο αὐτὸν τὸν πλοῦτο θέλει ἀγώνα καὶ μελέτη πολὺ.

Κοντὰ σ' αὐτὰ ἂν προστεθεῖ καὶ ὁ ὕμνολογικὸς πλοῦτος, μαζὶ μὲ τὰ ἀνυπέρβλητα λειτουργικά μας κείμενα, τότε ἔχουμε στὰ χέρια μας ἕναν θησαυρὸ, ποὺ εἶναι ἁμαρτία νὰ μὴ τὸν γνωρίζουμε, νὰ μὴ τὸν ἀξιοποιῶμε καὶ νὰ μὴ τὸν μπολιάζουμε στὸν λαό. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς δυστυχῶς χάσαμε τὴν ἐπαφὴ μὲ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς κατήχησης καὶ ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ, μὲ τὸ μυσταγωγικὸ κήρυγμα, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε στὸν λαὸ γιὰ τὸ τί καὶ τὸ πὼς τῆς λατρείας, τὸν λόγο σπουδῆς καὶ μαθητείας στὴν τέχνη τῆς λατρείας καὶ τὴν τέχνη τῶν εἰκόνων, ποὺ ὁ ἐποπτικὸς τους ρόλος εἶναι οὐσιαστικὸς στὴν Ἐκκλησία³³. Τὰ ἴδια τὰ λειτουργικά κείμενα καὶ ἡ ὕμνογραφία ἀποτελοῦν πηγὴ γνώσης ὄχι μόνο θεολογικῆς ἀλλὰ καὶ ἱστορικῆς καὶ γλωσσολογικῆς ταυτόχρονα, καὶ μάλιστα σὲ ἐποχὲς ὅπου ἡ λεξιπενία εἶναι ἐμφανής, καὶ ἐπιβάλλεται τουλάχιστον ἡ σωστὴ ἀπόδοση τῶν κειμένων, καθὼς καὶ ἡ μελέτη καὶ ἐμβάθυνση στὸ περιεχόμενό τους. Πὼς ἀλλιῶς θὰ ἀποδοθεῖ σωστὰ ἕνα κείμενο, ὅταν ὁ ἀναγνώστης, ὁ ψάλτης, ὁ διάκονος ἢ ὁ ἱερεὺς δὲν κατανοεῖ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀναγνωσμάτων; Τὸ «ἄρά γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;» (Πράξ. 8, 30) δὲν εἶναι ἀπλὰ ἕνα ἐρώτημα στὸν ἄρχοντα τῆς Κανδάκης ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Φίλιππο, ἀλλὰ ἀπευθύνεται σὲ κάθε ἄνθρωπο ποὺ ἐμπλέκεται μὲ τὴ λατρεία μας. Ἡ σωστὴ ἀπόδοση τῶν κειμένων βοηθεῖ κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος καὶ στὴν κατανόησή τους καὶ στὴ μέθεξή τους ἀπὸ τὸν λαό. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι, ἂν δὲν σεβαστοῦμε τὰ κείμενα τῶν Πατέρων καὶ τῆς λατρείας, δὲν πρόκειται κανένας νὰ σεβαστεῖ καὶ μᾶς, ἀντίθετα ὅποιος προσεγγίσει τὰ κείμενα μὲ σεβασμὸ προσεγγίζει

33 Γ. Κόρδη, «Ἱεροπρεπῶς καὶ ἱεροτύπως», περ. *Σύναξη*, τ. 60, σ. 31 καὶ ἔξ.

μέ σεβασμὸ καὶ τὸν Θεὸ καὶ τὸν λαὸ Του. Τὰ «Μαθηματάρια» τῆς Τουρκοκρατίας, λειτουργικὰ βιβλία μὲ μετάφραση στὸ παρασελίδιο, ἐξυπηρετοῦσαν σαφῶς καὶ τὸ σχολεῖο ἀλλὰ καὶ τὸν κληῖρο καὶ τὸν λαό, πού διψοῦσε γιὰ γνώση. Παρεμβάσεις δὲ στὰ κείμενα, γιὰ νὰ διορθώσουμε ἤδηθεν ἐκφράσεις τῶν ἁγίων Πατέρων, δείχνουν ἀπλὰ ἔλλειψη παιδείας καὶ γνώσης³⁴. Δὲν πρέπει νὰ εἴμαστε τόσο σίγουροι γιὰ τὶς προσωπικὲς μας βεβαιότητες, ὅτι τὰ καταφέρνουμε πάντα καλά, γιατί μία λάθος κίνηση, μία λανθασμένη ἀνάγνωση, μπορεῖ νὰ μᾶς μειώσει στὰ μάτια τοῦ λαοῦ, πού κρατᾶ πάντα ἓνα ἐγκόλπιο στὰ χέρια του ἐλέγχοντας τὰ λάθη μας. Ἄν δὲν πάρουμε σοβαρὰ τὴν ὑπόθεση τῆς λατρείας μας, κανένας δὲν πρόκειται νὰ πάρει στὰ σοβαρὰ καὶ ἐμᾶς.

Ζώντας σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ὁ γλωσσικὸς πλοῦτος ἀγνοεῖται ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ληφθεῖ πρόνοια γιὰ τὸν εὐαγγελισμὸ τοῦ λαοῦ μας μέσω τοῦ κηρύγματος. Τὸ μυσταγωγικὸ κήρυγμα δυστυχῶς ἐξέλιπε ἀπὸ τοὺς ναοὺς μας, καὶ ὅταν τὸ 1959 ὁ καθηγητὴς Εὐάγγελος Θεοδώρου ἔγραφε γιὰ «τὴ νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος»³⁵, πίστευε πὼς κάποιοι θὰ συμμαρίζονταν τὴν νοσταλγία του. Κι ὅμως αὐτὸ πού ἔκαναν ὅλοι οἱ μεγάλοι Πατέρες μὲ τὶς μυσταγωγικὲς τους κατηχήσεις καὶ τὶς ἐρμηνεῖες στὴ θεία λειτουργία παρέμειναν στὰ βιβλιοστάσιά μας ἀνενεργὰ καὶ ἄγνωστα στοὺς πολλοὺς. Εἶναι καιρὸς, ἢ κατήχηση καὶ τὸ κήρυγμα νὰ ξαναβροῦν τὸν ἐρμηνευτικὸ καὶ μυσταγωγικὸ τους λόγο, μέχρι ἢ Ἐκκλησία νὰ βρεῖ νέους Χρυσοστόμους καὶ Βασιλείους καὶ Δαμασκηνούς, γιὰ τὴ νέα ὑμνογραφικὴ παραγωγή. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀνάγνωση-ἀπόδοση τῶν κειμένων, εἶναι μιὰ καλὴ προσπάθεια, ὃ δὲ λογαϊδικὸς τρόπος ἐμμελοῦς ἀναγνώσεως, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, εἶναι ὁ πλεόν σοφὸς γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων³⁶. Ἄς συνειδητοποιήσουμε

34 Ἄ. Σκαρβέλη-Νικολόπουλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας* (διδ. διατριβή), Ἀθήναι 1989.

35 Βλ. Ἐ. Θεοδώρου, *Ἡ νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος παρὰ τοῖς ἐτεροδόξοις*, Ἀθήναι 1959.

36 Κεσελόπουλου, ὄπ.π., σσ. 210-211.

ὅτι, στὸν ναό, ὁ διάκονος καὶ ὁ ἱερεὺς ἀπλὰ ἐκφωνοῦν καὶ δὲν ψάλλουν, καὶ ὁ ψάλτης ψάλλει μόνο τὰ τυπικά, τὸν τρισάγιο ὕμνο, τὸν χερουβικό, τὸ Ἄξιόν ἐστι, τὸν κοινωνικό ψαλμό. Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἀπαντήσεις σὲ ἐκφωνήσεις³⁷.

Γενικὰ θὰ λέγαμε πὼς μὲ τὸν ὄρο αἰσθητικὴ τῆς λατρείας ἀναφερόμαστε σὲ ὅ,τι ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ χώρου-ναοῦ, τῆς εἰκόνας, τοῦ ἤχου, τοῦ φωτός, τῆς κίνησης (τελετουργικὴ πράξη καὶ γλώσσα τοῦ σώματος), ἀλλὰ καὶ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ λόγου-κήρυγμα. Τὸ ὅτι ὑπάρχει σήμερα μιὰ κρίση γενικὴ, πὸ ἐπηρεάζει καὶ τὰ θέματα πὸ ἀναφερόμαστε, εἶναι ἀναντίλεκτο. Καὶ ἡ μὲν κρίση μπορεῖ νὰ εἶναι κρίση τοῦ ἀρχιτέκτονα, τοῦ ζωγράφου, τοῦ ὑπευθύνου κληρικοῦ, τῶν ἐπιτρόπων, τῶν ἀνθρώπων πὸ ἀπαρτίζουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα. Ποιὸς τελικὰ θὰ ἔχει τὸν τελικὸ λόγο;

Ἡ ἀπάντηση θὰ μποροῦσε νὰ δοθεῖ ἐπισήμως μὲ εὐθύνη καὶ μὲ βαρύτητα μόνο ἀπὸ τὴν ποιμαίνουσα Ἐκκλησία, ἡ ὁποία θὰ καθορίσει τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητες. Ἡ συνείδηση ὅτι καὶ ἡ ἐποχὴ μας δημιουργεῖ παράδοση καὶ πολιτισμὸ δὲν πρέπει νὰ λείπει ἀπὸ τὴν σκέψη τῶν ἀρμοδίων· καὶ βέβαια ἡ καλὴ γνώση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας μας καὶ τῶν λειτουργικῶν δεδομένων πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἄξονες πάνω στοὺς ὁποίους θὰ κινηθοῦμε τελικὰ. Ὅμως αὐτό, στὸ ὁποῖο στέκονται καὶ ὑπογραμμίζουν οἱ Πατέρες, εἶναι τὸ πὼς καὶ τὸ ποιοὶ τελικὰ θὰ ἐμπλακοῦν στὴν ἀνοικοδόμησι ἢ διακόσμησι, γιὰ παράδειγμα, ἐνὸς ναοῦ; Θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ ὁποιοσδήποτε κλέφτης ἢ πόρνος ἢ ληστής καὶ ἀμαρτωλὸς δωρητής, ὁ ὁποῖος προσφέρει τὸ προϊόν των ἐγκληματικῶν του πράξεων στὴν Ἐκκλησία; Τότε ἡ Ἐκκλησία δὲν φέρεται ὡς συνεργὸς καὶ ἀποδέκτης τοῦ προϊόντος ἐγκλήματος; Καὶ ποιὸς φτωχὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀναπαυθεῖ σὲ ἕναν τέτοιο ναό, πὸ ἔγινε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο; Στὶς Διαταγὰς τῶν Ἀποστόλων ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι «καὶ οἱ ἐκθλίβοντες χήραν καὶ ὄρφανὸν καταδυναστεύοντες καὶ φυλακὰς πληροῦντες ἀναιτίων ἢ καὶ τοῖς ἑαυτῶν οἰκέταις πονηρῶς χρῶ-

37 Ἰ. Φουντούλη, *Τελετουργικὰ θέματα, εὐσχημόνων καὶ κατὰ τάξιν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2002, σσ. 280-281.

μενοι, πληγαῖς φημι καὶ λιμῶ καὶ κακοδουλίᾳ, ἢ καὶ πόλεις ὄλας λυμαινόμενοι, φευκταῖοι ἔστωσάν σοι, ὦ Ἐπίσκοπε, καὶ οἱ τούτων προσφοραὶ μυσαραί ... οὕτως ἀποροῦσιν αἱ ἐκκλησίαι, λυσιτελεῖ δι-αφθαρῆναι, ἢ παρ' ἐχθρῶν τοῦ Θεοῦ λαβεῖν τι ἐφ' ὕβρει καὶ χλεύῃ τῶν αὐτοῦ φίλων ... δοκιμασταὶ οὖν γίνεσθαι τούτων»³⁸. Δηλαδή εἶναι προτιμότερο νὰ γκρεμίσει ὁ ναός, παρὰ ἕνας ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ νὰ ἐξαργυρώσει τὶς κλοπές του μὲ τέτοιο τρόπο. Θὰ μπορούσε ἐπί-σης, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, ἕνας ἄθεος ἢ ἄθρησκος ζωγράφος νὰ ἀνα-λάβει τὴν ἱστορίση ἑνὸς ναοῦ, δηλαδή νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ οὐσιαστικὰ νὰ κηρύξει τὸ Εὐαγγέλιο μέσα ἀπὸ σχήματα καὶ χρώματα καὶ νὰ ὑποδείξει ὁδοὺς καὶ τρόπους σωτηρίας μὲ τὴν τέχνη του, ἀγνοώ-ντας τὰ στοιχειώδη;

Τὸ ὅτι ὁ ἀγιογράφος «θεολογῶν ζωγραφίζει καὶ ζωγραφίζων θεολογεῖ»³⁹ μπορούμε νὰ τὸ παραβλέψουμε; τί μηνύματα μπορεῖ νὰ στείλει μιὰ τέτοια τέχνη, πὺ ἀναπαράγει πτωχεῖα πνεύματος καὶ ἐμπειρίας πνευματικῆς; Στὸ παρελθὸν ἀλλὰ καὶ πρόσφατα δημιουρ-γήθηκαν ἀρκετὲς φορὲς ἐντάσεις στὴν Ἐκκλησία, ἐξ αἰτίας τῆς νέας εἰκαστικῆς πρότασης κάποιων ἀγιογράφων, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τέχνη αὐτὴ πὺ λογικὰ ἔπρεπε νὰ φέρει εἰρήνη καὶ καταλλαγὴ, ὅπως καὶ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ, ἔφερε ἀναστάτωση καὶ διχασμὸ⁴⁰.

Ἴσως λοιπὸν εἶναι εὐκαιρία νὰ ἀναλάβει ἡ διοίκηση τῆς Ἐκ-κλησίας τὴν πρωτοβουλία ἀλλὰ καὶ τὶς εὐθύνες της, ἀπέναντι στὸν λαὸ καὶ στὴν ἱστορία. Γιατὶ τελικὰ ὁ πιστὸς λαὸς εἶναι αὐτὸς πὺ θὰ κατηχηθεῖ, θὰ παιδαγωγηθεῖ, θὰ μυσταγωγηθεῖ, θὰ ἀναζητήσῃ στὴν ἑνορία του κανόνες καὶ ὅρια ζωῆς. Ἡ λιτότητα καὶ ἡ πτωχεῖα εἶναι πάντοτε μέρος τῆς κατανόησης τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος καὶ τοῦ ἐσχατολογικοῦ μηνύματος τοῦ Χριστοῦ. Δὲν ἀντιλέγουμε

38 *Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων*, PG 1, 812-820. Βλ. καὶ Θ. Παπαθανασίου, *Κοι-νωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ὀρθόδοξη θεολογία*, ἐκδ. Ἀκριτάς, Ἀθήνα 2005, σσ. 22-24.

39 Κ. Καλοκύρη, *Ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλά-δος*, Ἀθήναι 1956, σ. 100.

40 Χαρακτηριστικότερη ἦταν ἡ διαμάχη γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν τοιχο-γραφιῶν τοῦ Σπ. Παπαλουκά στὴν Ἄμφισσα, πὺ διήρκεσε πολλὰ χρόνια.

στή λαμπρότητα, ἀλλὰ νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι καὶ ἡ λαμπρότητα τῆς ἀναστάσεως περνᾷ πάντοτε μέσα ἀπὸ τὴν πτωχεῖα τῆς φάτνης καὶ τῆς ἄκρας ταπεινώσεως τοῦ Κυρίου⁴¹. Βλέποντας στὶς τοιχογραφίες ἐνὸς παλαιοῦ ναοῦ τὴν παράσταση τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὴν λειτουργία τῶν ἀγίων ἱεραρχῶν στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος, θεωροῦμε ὅτι δὲν ἔχουμε ξανασυναντήσει στὶς μέρες μας ἕνα συλλεῖτουργο, μιὰ τέτοια λαμπρότητα καὶ ὁμορφιὰ αἰσθητικὴ καὶ πνευματικὴ. Τὰ ἄμφια, τὰ σκεύη, ἡ Τράπεζα, τὸ κιβώριο, τὰ ἐξαπτέρυγα, οἱ κηροστάτες, ὅλα ἀποπνέουν αἴσθησι μέρου, ὁμορφιάς, λιτότητας, ἀρχοντιάς, καὶ διδάσκουν «ἐν ἀήχῳ φωνῇ» τὰ περὶ τῆς σωτηρίας. Συμπαράσφουρον τὸν λαὸ σὲ ἄλλες σφαῖρες καὶ τὸν ὀδηγοῦν πατρικὰ στὴν πορεία πρὸς τὴ Βασιλεία. Ἡ τέχνη ἔχει αὐτὴ τὴ δυνατότητα, νὰ πάρει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ χέρι καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν ὁμορφιὰ τῆς ἀγιότητος. Ἄλλωστε ἡ ἀπόσταση ποῦ δημιουργεῖ μιὰ πολυτέλεια, ποῦ σκοπεύει μόνο στὸν ἐντυπωσιασμό, ἀποστερεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ὁμορφιὰ καὶ τὴ ζεστασιὰ τοῦ «πατρικοῦ σπιτιοῦ», εἶναι μιὰ ἐπιτηδευμένη ὁμορφιὰ καὶ αἴγλη, ποῦ ροκανίζει τὴν Ἐκκλησία καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ποῦ γινόμαστε μάρτυρες ἢ ἀπολογητὲς αὐτῆς τῆς ἐξεζητημένης ἐπίδειξης πλοῦτου ἢ συνήθως κακοῦ γούστου⁴².

Τελευταία ἀφήσαμε τὴν διακονία τοῦ λόγου καὶ κατὰ βάση τὴν αἰσθητικὴ τοῦ κηρυκτικοῦ λόγου. Μέρος ὀργανικὸ τῆς λατρείας τὸ κήρυγμα, ἐνταγμένο μέσα στὴ θεία λειτουργία, ὅπου τὰ κείμενά της σφύζουν ἀπὸ θεολογία, ποιητικότητα καὶ γλωσσικὴ αἰσθητικὴ, δὲν μπορεῖ νὰ ὑστερεῖ καὶ νὰ δημιουργεῖ τελείως διάφορο κλίμα, ἢ νὰ ἀνατρέπει τὴ λογικὴ τῆς λατρείας. Ὁ λόγος, ποῦ εἶναι τὸ πιὸ εὐκόλο μέσο ἐπικοινωνίας, ὅταν παύει νὰ κομίζει ἐμπειρία, φτωχαίνει ἐπικίνδυνα γιὰ τὸν λαό, γιὰτὶ δὲν τὸν χορταίνει μὲ πράξη, ἀλλὰ μὲ λόγια. Στὶς μέρες μας ἡ ἀντισταθητικὴ τοῦ δημόσιου λόγου φιλοξενεῖται σὲ κάθε εὐκαιρία ἔκφρασης, ὁ δὲ ξύλινος πολιτικὸς λόγος, καὶ ὄχι μόνο αὐτός, κινεῖται ἀκόμα στὰ ρητορικὰ τερτίπια

41 Παπαθανασίου, ὀ.π., σσ. 207, 208.

42 Ὀ.π., σ. 218.

τῶν σοφιστῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὅπου ἡ μέριμνά τους ἦταν ὄχι νὰ μαρτυρήσουν τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ νὰ παρουσιάσουν τὴν δική τους ἀλήθεια ὡς πραγματική. Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε πῶς τὰ σύγχρονα «ἐργαστήρια ρητορικῆς καὶ λόγου» ξεπηδοῦν παντοῦ, γιὰ νὰ διδάξουν τὴν τέχνη τῆς «θεωρίας τῆς ἀφηγήσεως καὶ τῆς ἀφηγηματολογίας» καὶ μάλιστα καὶ ἠλεκτρονικά, ὁ διαδουκτικὸς τὸπος τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ MIT κάνει εἰδικὰ μαθήματα γιὰ τὴ νέα γνωσιακὴ ἐπιστήμη⁴³. Ὁ Φριδερίκος Νίτσε, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες σοφιστές, ἀποτελοῦν τὴν πηγὴ μελέτης καὶ πληροφόρησης τῶν ἐπιδόξων ρητόρων. Εἶναι χαρακτηριστικὰ αὐτὰ πού ὑποστηρίζουν, παρουσιάζοντας τὸ βιβλίον τοῦ Νίτσε «Μαθήματα ρητορικῆς», ὅτι «ἡ τέχνη τοῦ ρήτορα ἔγκειται στὸ νὰ μὴν ἀφήσει ποτὲ νὰ διαφανεῖ τὸ τεχνητό. Ἐξ οὗ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ ὕφος, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι προπάντων ἓνα προῖον ὑψηλῆς τέχνης, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ “φυσικότητα” τοῦ καλοῦ ἡθοιοῦ. Ὁ ἀληθινὸς ρήτορας μιλάει ἔχοντας ὡς βάση τὸ ἦθος τοῦ ὑπ’ αὐτοῦ ἀντιπροσωπευομένου προσώπου ἢ πράγματος. Ἐφευρίσκει τὶς καλύτερες ἀπολογίαις καὶ ἐπιχειρήματα, πού συνήθως μόνον ὁ ἐγωῖσμός τὰ ἀνακαλύπτει, τὰ πιὸ πειστικὰ λόγια καὶ τοὺς τρόπους τοῦ λέγειν. Τὸ ἀξιοσημείωτο σ’ αὐτὸν τὸν ρήτορα εἶναι ὅτι, μέσῳ τῆς τέχνης του, μέσῳ μιᾶς ἀλλαγῆς προσώπων καὶ μιᾶς σωφροσύνης πού τὸν διέπει, βρίσκει πάντα καὶ στρέφει πρὸς ὄφελός του κάθε τι πού μόνον ὁ πιὸ εὐγλωττος δικηγόρος τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ τοῦ κάθε κόμματος, ὁ ἐγωῖσμός, θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνταλλαγὴ τοῦ ἐγώ, ὅπως γίνεται στοὺς δραματούργους. Ὁ Coethe τονίζει πῶς ὅλα τα πρόσωπα πού παρουσιάζονται στὸν Σοφοκλῆ εἶναι οἱ καλύτεροι ρήτορες, διότι, ὅταν ἔχουν μιλήσει ὅλοι, ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ὑπόθεσί τους εἶναι ἡ πιὸ δίκαιη καὶ ἡ καλύτερη»⁴⁴.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν τοποθέτηση καὶ μόνο ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ὁ δρόμος τοῦ κηρύγματος εἶναι σὲ τελείως ἄλλη προοπτικὴ καὶ λογικὴ, πού δὲν φιλοδοξεῖ ὁ ἱεροκήρυκας νὰ ἐμφανιστεῖ ὡς ὁ δικηγόρος

43 www.mariakakaboylia.pblogs.gr

44 Ὁπ.π.

τοῦ Θεοῦ καὶ ἔμπειρος περὶ τὸν ἐγῶισμό, οὔτε ἥρωας τοῦ Σοφοκλῆ, ὥστε νὰ δικαιωθεῖ ὁ λόγος τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐπιτυχίας του μόνον⁴⁵. Παρόλα αὐτὰ στὸ πλαίσιο τῶν μαθημάτων τῆς Ὀμιλητικῆς συχνὰ προσπαθοῦμε νὰ καθοδηγήσουμε τοὺς νέους ἢ ὑποψήφιους ἱεροκλήρυκες, γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐργασθοῦν γιὰ νὰ φέρουν σὲ πέρας τὸ δύσκολο καὶ πολυεύθυνο ἔργο τῆς διακονίας τοῦ λόγου. Τὸ τονίσαμε καὶ ἄλλη φορὰ ὅτι στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ὁ λόγος τοῦ κηρύγματος χαρακτηρίζεται ὡς μυστήριο, γιατί ὁδηγεῖ λαοὺς στὴ σωτηρία. Πρόσφατα ἔγιναν εἰδικὰ ἀφιερῶματα θεολογικῶν περιοδικῶν γιὰ τὸ θέμα τοῦ κηρύγματος καὶ ἀξιόλογες ἐκδόσεις⁴⁶, μὲ θέσεις καὶ ἀπόψεις ἀνθρώπων πού ἐλευκάνθησαν στὴ διακονία τοῦ ἄμβωνος, ἢ ἀγωνιοῦν γιὰ τὴ διάδοση τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου. Ἐχουν ἐνδιαφέρον ὅλες οἱ ἀπόψεις, γιατί φαίνεται πὼς κάποιοι ποιμένες πραγματικὰ ξαγρυπνοῦν γιὰ τὴν τροφοδοσία τοῦ ποιμνίου τους καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὴ ἡ πνευματικὴ τους ἀγρύπνια δὲν θὰ πάει χαμένη, διότι ὁ Θεὸς βλέπει τὸν ἀγῶνα καὶ ἀνταποκρίνεται στὴν πρόσκληση τῆς δωρεᾶς τῆς χάριτός Του. Μὴ ξεχνοῦμε πὼς πρὶν ἀπὸ 2000 τόσα χρόνια, πάλι ὅταν κάποιοι ἄλ-

45 Εἶναι τελείως διαφορετικὸ τὸ πνεῦμα τῶν «Ὀμιλητῶν» τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν «μαθημάτων ρητορικῆς» πού δημοσιεύτηκαν κατὰ καιροὺς μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσουν τὸ ἔργο τοῦ κηρύγματος, μετὰ τὸν 17ο κυρίως αἰῶνα, καὶ ἀναφερόμαστε στὰ ἔργα τῶν Μ. Πηγᾶ, Θ. Κορυδαλέως, Γ. Κορέσιου, Γ. Βλάχου, Λ. Ἀλατίου, Κοσμᾶ Ἱερομονάχου, Β. Συρόπουλου, καὶ ἄλλων, ὅπου βασικὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ διδακτικὴ τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου. Βλ. γιὰ περισσότερα Δ. Κούκουρα, *Ἡ ρητορικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ Ρητορικὴ*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 2006, Ν. Μυλωνίδη, *Τὸ Κυριακοδρόμιο τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, οἱ ὁμιλίαι του στὶς Κυριακὲς τοῦ ἔτους καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τους*, Θεσσαλονίκη 2011 (Μεταπτυχιακὴ-διπλωματικὴ ἐργασία στὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ) ἀδημοσίευτη.

46 Βλ. Περιοδ. *Θεολογία*, τόμ. 83, τεῦχ. 2 (2012), περιοδ. *Σύναξη*, τεῦχ. 83 (2003). Ἀ. Καραθανάση, *Ἄπαντα ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου*, τ. Α'. Πάρος 2006, Κ. Κασσίνη, *Ἡ ρητορικὴ των διδασκῶν τοῦ Μηνιάτη*, τ. Α', *Ἡ Ἀντίθεση*, Ἀθήνα 1999, ἐπίσης Δ. Κούκουρα, «Μεταδίδοντας τὸ μήνυμα», *Θεολογία*, τ. 82, τεῦχ. 2, σσ. 203-219 καὶ Κ. Νικολακόπουλου, *Τὰ ρητορικὰ σχήματα τῆς διανοίας στὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης*, Κατερίνη 1993, *Ἄς συζητήσουμε ἐπιτέλους γιὰ τὸ κήρυγμα*, συλλογικὸς τόμος, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2012.

λοι ποιμένες ξαγρυπνοῦσαν γιὰ τὰ δικά τους ποίμνια, τότε ἔδωσε ὁ Θεὸς καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπλοὶ ποιμένες ἔγιναν συνομιλητὲς τῶν ἀγγέλων καὶ μέτοχοι τοῦ θαύματος τοῦ οὐρανοῦ. Τελικὰ ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται μόνο σὲ αὐτοὺς ποὺ ἀγρυπνοῦν γιὰ τὰ ποίμνιά τους. Ἐμεῖς ἀπλά, συνοψίζοντας τὴν ἐμπειρία ὄλων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, κά-
νουμε κάποιες πρακτικὲς σκέψεις καὶ προτάσεις ποὺ θεωροῦμε ὅτι
μπορεῖ νὰ βοηθήσουν κάποιους ἀνθρώπους στὸ ἔργο τους, σχετικὰ
μὲ τὴν πραγμάτευση ἑνὸς θέματος κηρύγματος:

1. Τράβηξε ἀμέσως τὴν προσοχὴ τοῦ κοινοῦ, βρίσκοντας ἕναν
εὐστοχο τρόπο γιὰ νὰ κάνεις τὴν εἰσαγωγή. Χρήσιμα ἐργαλεῖα γι'
αὐτὸ εἶναι: ἕνα καλὸ ρητὸ ἢ μιὰ μεστή θεματικὴ πρόταση, ἢ ἀκόμα
μιὰ ἀναφορὰ στὸν τόπο ποὺ ἐκφωνεῖται ὁ λόγος ἢ στὴν ἀφόρμηση
τοῦ κηρύγματος.

2. Καθόρισε ἀμέσως τὸ ἀντικείμενο τῆς ὁμιλίας, τὸ ὁποῖο μπορεῖ
νὰ ἀντληθεῖ ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα, τὴν ἑορτὴ, τὴν ὑμνογραφία τῆς
ἡμέρας, τὴν εἰκόνα τῆς ἑορτῆς, καὶ μὴ ξεχνᾶς πὼς ὁ λόγος τοῦ κη-
ρύγματος δὲν εἶναι μιὰ διάλεξη γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, ἀλλὰ λόγος
λειτουργικὸς πρὸς σωτηρία καὶ ὄχι πρὸς ἐνημέρωση γιὰ τὴν κοινω-
νικὴ πραγματικότητα. Ὁ ἀκροατὴς θὰ πρέπει ἀμέσως νὰ ξερεῖ τὸ
θέμα καὶ νὰ μὴ ἔχει καμιά ἀπορία ἢ κενό, γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ,
τὸ ρητὸ ἢ ἡ θεματικὴ πρόταση νὰ φανερώσουν ἐξ ἀρχῆς τὸν πυρήνα
τοῦ θέματος ποὺ θὰ ἀναπτύξεις.

3. Βρὲς τίς λέξεις κλειδιά τῆς περικοπῆς, πάνω στὶς ὁποῖες θὰ
ἐστιάζεις τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Ἡ ἀναζή-
τηση βιβλιογραφίας θεωρεῖται μιὰ ἀκόμη καλὴ κίνηση γιὰ ἐκζή-
τηση βοήθειας ἀπὸ τοὺς Πατέρες. Ἐνα καλὸ πρῶτο σχεδιάγραμμα
θὰ βοηθοῦσε σημαντικὰ τὴν ἐργασία. Χρησιμοποίησε κατανοητὲς
λέξεις καὶ παραδείγματα γιὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ ἡ ὁμιλία. Ἡ
ὀρολογία ποὺ πιθανὸν νὰ χρησιμοποιήσεις καλὸ θὰ εἶναι νὰ μὴ εἶ-
ναι δυσνόητη ἢ διφορούμενη καὶ νὰ μὴ ἐπιδέχεται ἄλλες ἐρμηνεῖες
ποὺ μπορεῖ νὰ μπερδέψουν τὸν ἀκροατή.

4. Χρησιμοποίησε στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ παρουσια-
στοῦν ἔτσι, ὥστε νὰ ἀναδεικνύουν τὸ θέμα καὶ νὰ ἐλκύσουν τὸ ἐν-
διαφέρον τῶν ἀκροατῶν, καὶ ἀμέσως μετὰ στοιχεῖα καὶ παραδείγ-

ματα που προτείνουν λύσεις στο ζήτημα. Ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἔχει πλοῦτο τέτοιων παραδειγμάτων.

5. Καλὸ θὰ εἶναι ὁ λόγος νὰ μὴ εἶναι βαρὺς ἀπὸ ἄποψη ὕφους καὶ νὰ ποικίλει ἡ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος μὲ σωστὰ ἐπιλεγμένα χωρία ἢ γνωμικὰ ἢ ἀκόμα καὶ μὲ περιστατικὰ ἀπὸ συναξάρια καὶ γεροντικά, κυρίως τῶν νεωτέρων ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλεῖς στὸ ἀκροατήριο. Ὁ μέσος τόνος τῆς φωνῆς καὶ τὸ προσωπικὸ ὕφος εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος νὰ κερδίσεις τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατηρίου.

6. Ἐξήγησε μὲ σαφήνεια τὸ θέμα, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχουν σκοτεινὰ σημεῖα. Πρέπει νὰ εἶσαι ἀπόλυτα πειστικὸς καὶ νὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀκροατὴς ὅτι κατέχεις ἀπόλυτα τὸ θέμα, δὲν χωροῦν ἀμφιβολίες σὲ μιὰ ὀμιλία πού πρέπει νὰ δώσει ἀπαντήσεις, ἢ καὶ νὰ λύσει ἀπορίες καὶ προβλήματα. Χρειάζεται ἐπίδειξη δυναμικοῦ, ψυχραιμίας, σιγουριάς, αὐτοπεποίθησης, βεβαιότητας ὅτι μαρτυρεῖς τὴν ἀλήθεια, χρησιμοποίησε στὸν κατάλληλο χρόνο τὶς ἀπόψεις καὶ τὶς ἐμπειρίες προσώπων, πού ὁ ἀκροατὴς σέβεται καὶ ἐκτιμᾷ.

7. Πρέπει ὁ ἀκροατὴς νὰ βεβαιωθεί ὅτι αὐτὰ πού λές πρῶτος ἐστὶν τὰ ἀσπάζεσαι καὶ τὰ βιώνεις, ἄρα ἀληθεύεις κατὰ πάντα, καὶ ὁ λόγος σου νὰ εἶναι «ἄλατι ἡρτυμένος» (Κολασ. 4, 6), δηλαδή νὰ ἔχει ὄλο ἐκεῖνο τὸ ἦθος καὶ ὕφος πού ἀπαιτεῖ ὁ λαὸς ἀπὸ τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς μυσταγωγούς του. Ὁ τόνος τῆς φωνῆς σου νὰ φανερώνει τὴν πνευματικὴ σου καλλιέργεια ἀλλὰ καὶ τὴ φιλανθρωπία. Ἡ ὅποια «ράβδος ἐξουσίας» σοῦ δόθηκε εἶναι γιὰ νὰ προπορεύεσαι ὡς πνευματικὸς καθοδηγητὴς καὶ ὄχι γιὰ νὰ ζύνεις πληγές.

8. Στόχος τοῦ κηρύγματός σου, ἡ παραμυθία, ἡ παράκληση, ἡ ἐλπίδα, ἡ ἐνταξίη τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινότητα, ἡ ἀλλαγὴ σκέψης καὶ ζωῆς, ἡ πρόταση προτύπων, ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς νέας πορείας. Μακάρι νὰ μποροῦσες νὰ πῆς τὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «μιμηταὶ μου γίνεσθε, καθὼς καὶ γὰρ Χριστοῦ» (Α΄ Κορ. 4, 16 καὶ 11, 1).

9. Τὸ κλεισίμο τῆς ὀμιλίας πρέπει νὰ γίνῃ δυναμικά, μὲ σιγουριά ὅτι δίνουμε λύση, μὲ κάποιον συγκεκριμένο μῆνυμα πού νὰ ἀγγίζει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ μὴν ὑποτιμᾷ τὴν προσωπικότητά του.

10. Ἡ γλῶσσα τοῦ ὁμιλητῆ ὀφείλει νὰ εἶναι ἀπλή, κατανοητή, αἰσθητικὰ τέλεια, χωρὶς λεκτικούς λαΐκισμούς, χωρὶς δυσνόητους ὄρους, χωρὶς ἐπίδειξη γλωσσικῆς ἢ μορφωτικῆς ἀνωτερότητας. Τὸ κήρυγμα ἰδιαίτερα, πού εἶναι διερμηνεῖα τοῦ λόγου τῆς Ἁγίας Γραφῆς, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται σὲ γλωσσικὸ ἰδίωμα δυσκολότερο τοῦ ἀρχαίου κειμένου, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ἐρμηνεύει.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 1η: Μὴ φορτώνεις τὸ ἀκροατήριό σου μὲ πλῆθος ἰδεῶν καὶ προτάσεων, γιατί θὰ δυσκολευτεῖ νὰ τὰ συγκρατήσῃ ὅλα καὶ πιθανῶς στὸ τέλος νὰ μὴ θυμᾶται τίποτα, οὔτε ἐκεῖνα πού γιὰ σένα ἔχουν σημασία. Χρησιμοποίησε μικρὲς προτάσεις καὶ δώσε προσωπικὸ τόνο στὸν λόγο σου, ὅπως θὰ μιλοῦσες σὲ ἕναν φίλο.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 2η: Μὴ προσπαθήσεις νὰ περάσεις στὸν λόγο σου τὶς δικές σου ἐμμονές. Ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἐσένα δὲν ἐνδιαφέρει ἀπαραίτητα καὶ τὸν λαό. Σκέψου ἀπλὰ ὅτι εἶσαι μόνο ἀγωγὸς τοῦ λόγου τῆς Ἐκκλησίας.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 3η: Ἄν σοῦ ἀνατεθεῖ νὰ συνθέσῃς ἕνα γραπτὸ κήρυγμα, πρέπει νὰ βρεῖς τὸν ρυθμὸ τοῦ ὁμιλητῆ. Ὁ λογογράφος γράφει τὸν λόγο, ἀλλὰ ὁ λόγος ἀνήκει στὸν ὁμιλητῆ, σ' αὐτὸν πού τὸν ἐκφωνεῖ. Ἄν σοῦ ἀνατεθεῖ νὰ διαβάσῃς ἕνα γραπτὸ κήρυγμα, πρέπει νὰ βρεῖς τὸ ρυθμὸ τοῦ κειμένου καὶ νὰ κάνεις τὸ κείμενο ἀπόλυτα δικό σου. Ὁμιλητῆς πού δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰ γραφόμενα, πού δὲν τὰ ἀσπάζεται, πού δὲν ἀναγνωρίζει τὸ κείμενο ὡς δικό του, προτιμότερο εἶναι νὰ μὴ τὸ ἐκφωνεῖ, γιατί ἀδικεῖ καὶ τὸ κείμενο καὶ τὸν ἑαυτό του.

Καὶ μὴ λησμονεῖς ὅτι μιὰ καλὴ πνευματικὴ προετοιμασία γιὰ τὸ κήρυγμα εἶναι νὰ ἀφεθεῖς ὀλοκληρωτικὰ στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ τοῦ δανείσῃς τὸ στόμα σου.

* * *

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὶς παραπάνω σκέψεις, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς «ἡ προσωπικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ δὲν εἶναι πάντα δεδομένη καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐγγύηση γιὰ σταθερότητα, πρόοδο καὶ διάρκεια»⁴⁷. Συχνὰ ξεκινάει ὁ νέος κληρικὸς μὲ ζῆλο καὶ ἐνθου-

47 Ν. Καυκίου, www.psychology.gr/diosmos.htm

σιασμό, αλλά στην πορεία τὰ πρῶτα προβλήματα καὶ οἱ ἐγγενεῖς δυσκολίες ἀλλάζουν αὐτὴ τὴν πορεία. Ὅμως, τουλάχιστον, ἄς προσπαθήσει, ὅσο ὁ Θεὸς θὰ τοῦ παραδίδει τὴν εὐθύνη τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου, νὰ κρατήσει τὴν πρώτη ἀγωνία του καὶ τὸν πρῶτο φόβο καὶ ἐνθουσιασμό, γιὰ τὴ σωστὴ τέλεση τῆς λατρείας. Εἶναι τὸ ἅπαν τῆς ἱερατικῆς του διακονίας καὶ τὸ μέγιστο τῆς ἀποστολῆς του. Αὐτὸ πὸν μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως εἶναι πῶς νὰ κρατήσουμε τὸν λαὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἐνορία καὶ πῶς ἡ ἐνορία θὰ καταστεῖ τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ κάποιες λεπτομέρειες πὸν φαντάζουν ἴσως μικρές, ἐντούτοις, ἂν τὶς προσέξουμε, μποροῦν νὰ ἀποβοῦν χρήσιμα ἐργαλεῖα στὴν ποιμαντικὴ διακονία. Καὶ πρῶτα:

1. Ἡ ἀνοικοδόμησις ἐνὸς ναοῦ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ μὲ ὅλη ἐκείνη τὴν εὐθύνη ὅτι δημιουργοῦμε παράδοσι καὶ πολιτισμό, πὸν δὲν εἶναι αὐτοφυῆς, ἀλλὰ ἔχει κάποιες προϋποθέσεις καὶ θεολογικὲς παραμέτρους, πὸν πρέπει νὰ γνωρίζουν οἱ κτήτορες καὶ οἱ ναοδόμοι καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὶς σεβαστοῦν. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ νὰ ἔχει χαρακτῆρα ἱστορήσεως καὶ ὄχι ἀπλᾶ μιᾶς κακόγουστης διακόσμησης. Οἱ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίαι νὰ εἶναι ἔργα «χειρῶν ἀνθρώπων» καὶ προϊόντα προσευχῆς καὶ πίστεως καὶ ὄχι φωτοτυπημένος τοιχογραφικὸς διάκοσμος. Πολυέλαιοι καὶ καντήλια μὲ γοῦστο, μεράκι καὶ αἰσθητικὴ ἀπλότητα. Ἐπιπλα τοῦ ναοῦ μὲ λιτότητα καὶ ἀρχοντιά.

2. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ στὰ μυστήρια δὲν εἶναι εὐθύνη τῶν γραφείων τελετῶν, ἀλλὰ ἀποκλειστικὸ ἔργο τοῦ ἱερέως νὰ ἐλέγξει τί θὰ μπεῖ καὶ πῶς θὰ στολιστεῖ, σὲ μιὰ χαρὰ ἐνὸς γάμου ἢ μιᾶς βαπτίσεως. Ἡ εὐθύνη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἱερέως συμβάλλει στὴν ἀποφυγὴ τοῦ κίτς καὶ στὴν ἰσοτιμία μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἐνορίας, χωρὶς διαχωρισμούς.

3. Ἡ ἀκουστικὴ τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι εὐθύνη ἐνὸς ἠχοτεχνικοῦ, ἀλλὰ κυρίως τοῦ ἀρχιτέκτονα, καὶ στὴν ἱστορία μας βλέπουμε ὅτι αὐτὸ τὸ πετύχαιναν οἱ παλαιοὶ ναοδόμοι. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν εἶναι ἐφικτό, καλὸ θὰ εἶναι οἱ ἠχητικὲς ἐγκαταστάσεις νὰ μὴ διώχνουν τὸν λαὸ καὶ νὰ μὴ δημιουργοῦν καταστάσεις πὸν θυμίζουν μου-

σουλμανικές χώρες. Ἡ λατρεία ἀφορᾷ στοὺς βαπτισμένους χριστιανούς καὶ ὄχι στοὺς περιοίκους τῆς ἐνορίας.

4. Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ καλὸ θὰ εἶναι νὰ ἐκμεταλλεῖται τῆ χρήση τοῦ φυσικοῦ φωτός, ἀλλὰ καὶ ἡ χρήση τοῦ ἠλεκτρικοῦ νὰ γίνεται μὲ φειδώ, ὥστε νὰ δημιουργεῖται μιὰ ἰσορροπημένη κατάσταση καὶ ἀνεκτὴ στοὺς ἐκκλησιαζομένους. Ἡ πληθώρα τῶν λαμπτήρων δὲν προσθέτει δόξα καὶ ἡ ἀντικατάσταση τῶν καντηλιῶν μὲ λαμπτήρες ἀντιβαίνει στὴν παραδοσιακὴ αἰσθητικὴ.

5. Τὸ τυπικὸ τῶν ἀκολουθιῶν καλὸ θὰ εἶναι νὰ τηρεῖται μὲ εὐλάβεια, οἱ πιστοὶ προσέρχονται μὲ πόθο συμμετοχῆς ὅσο σεβαστοῦμε ἐμεῖς τὴν τάξη, τόσο θὰ σεβαστοῦν καὶ αὐτοὶ τὴ λατρεία. Ἡ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία προσθαφαιροῦμε τροπάρια, εὐχές καὶ δεήσεις, δὲν συμβάλλουν στὸν σεβασμὸ τῆς κοινῆς λατρείας. Ἡ συνεργασία μὲ τοὺς ψάλτες, στὸ τί θὰ ψάλλουν καὶ πῶς θὰ ψάλλουν, εἶναι πολυλαπλὰ ὠφέλιμη γιὰ τὴν κοινότητα. Ὁ τονισμὸς ὅτι ὁ ψάλτης δὲν εἶναι αὐτόνομο στοιχεῖο, ἀλλὰ ἐκφραστὴς τῆς κοινότητος, πού ἐκφράζει τὸν σεβασμὸ ὅλων στὰ τελούμενα, εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἄξιο ὑπογραμμίσεως.

6. Ἡ συμπεριφορὰ καὶ ἡ λεγόμενη γλώσσα τοῦ σώματος στίς ἀκολουθίες, οἱ μετρημένες κινήσεις καὶ ὁ τρόπος συνεννόησης καὶ συνεργασίας μὲ ψάλτες, ἐπιτρόπους καὶ συνεργάτες, προσδίδουν μιὰ σοβαρότητα στὸ ἔργο καὶ στὰ τελούμενα. Οἱ ἐκφωνήσεις καὶ ἡ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν καλὸ θὰ εἶναι νὰ βοηθοῦν τὸν πιστὸ νὰ κατανοεῖ τὰ ἀκροώμενα καὶ νὰ συμμετέχει κατὰ τὸ δυνατόν ἀπαντώντας στίς αἰτήσεις, ἔστω καὶ χαμηλόφωνα. Ἡ συμμετοχὴ εἶναι τὸ ζητούμενο.

7. Ἡ ἀμφίεση εἶναι καθορισμένη ἀπὸ τὴν παράδοση ἐδῶ καὶ αἰῶνες, δὲν τὸ ἀγνοοῦμε, ἀλλὰ συχνὰ παραθεωρεῖται αὐτὸ τὸ θέμα, ἡ δὲ πρόταξη τοῦ ἀτομικοῦ γούστου καὶ προσωπικῶν αἰσθητικῶν ἐπιλογῶν, ἡ προκλητικὴ πολυχρωμία καὶ ἡ ἄμετρη πολυτέλεια δὲν συμβάλλουν σὲ μιὰ εὐταξία, ὅπως τὴν δίδαξαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

8. Ἡ καθαριότητα τοῦ ναοῦ, ἀκόμα καὶ ἡ χρήση καθαροῦ κεριοῦ καὶ εὐώδους θυμιάματος, δείχνουν τὴν πρόνοια καὶ τὴν εὐαισθησία γιὰ μιὰ λατρεία τοῦ Θεοῦ «μετὰ δέους καὶ εὐλαβείας» (Ἐβρ. 12, 28).

9. Τὸ κήρυγμα στή σωστή του θέση, ἀμέσως μετὰ τὰ ἀναγνώσματα, βοηθάει ὥστε νὰ πεισθεῖ ὁ λαὸς νὰ μάθει νὰ λειτουργεῖται πραγματικά καὶ ὄχι μηχανικά (δηλαδὴ ἐπίσκεψη στὸ ναὸ γιὰ τὸ μνημόσυνο ἢ κατὰ τὴν ὥρα τῆς μεταλήψεως). Ἄν ὁ ἱεροκήρυκας ζητεῖ τὸ ἀκροατήριον, ἄς φροντίσει νὰ τὸ ἀποκτήσει στὴν ὥρα ποὺ πρέπει, καὶ ὄχι τὴν ὥρα ποὺ θέλει ὁ κάθε περαστικός ἀπὸ τὸν ναὸ. Πῶς θὰ μάθει ὁ λαὸς νὰ λειτουργεῖται καὶ νὰ διψᾷ γιὰ τὸν λόγο τοῦ Εὐαγγελίου, δηλαδὴ τὸν Χριστό, ὅταν μὲ τὴν ἄνεση μεταθέτουμε δομικὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας σὲ στιγμὲς πολὺ κρίσιμες γιὰ τὴ λειτουργία, ὅπως εἶναι ἡ ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἡ τελευταία προσωπικὴ προετοιμασία τοῦ πιστοῦ γιὰ τὸ ποτήριον τῆς ζωῆς; Κι ἂν ἀκόμα καταφέρει ὁ ἱεροκήρυκας νὰ φέροι στὸ ναὸ ἀνθρώπους γιὰ νὰ ἀκούσουν αὐτόν, σημαίνει ὅτι ὁ λόγος του ἔχει αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὴ λατρεία καὶ αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸ κοινὸ του δὲν εἶναι ὁ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ὁ δικός του ἀνθρώπινος καὶ ρητορικός ἴσως λόγος.

10. Ἡ θεία μετάληψη, τὸ οὐσιαστικότερο στοιχεῖον τῆς λατρείας καὶ ὁ βασικός λόγος τῆς συνάξεως, ἄς μὴν ὑποβαθμισθεῖ ἀπὸ τὶς πλαϊνὲς θύρες τοῦ ναοῦ, ἐπειδὴ βιαζόμαστε νὰ τελειώνουμε γρήγορα ἢ νὰ τελέσουμε, σὲ μέρα ἀναστάσιμη, τὰ μνημόσυνα. Ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὸν Χριστὸν περνᾷ στὴ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ δυστυχῶς δὲν ἀφήνει καλὰς ἐντυπώσεις σὲ πιστοὺς ποὺ ἀγαποῦν καὶ νοιάζονται γιὰ τὴ λατρεία. Ἄν γιὰ τὴν ἱερότερη στιγμὴ τῆς θείας λειτουργίας ἐπιφυλάσσουμε τέτοια ἀντιμετώπιση, τί θὰ μᾶς ἐμποδίσει ἄραγε νὰ κάνουμε ὅ,τι ἄλλο θὰ θέλαμε;

11. Ἡ λατρεία δὲν τελειώνει μὲ τὴν ἀπόλυση καὶ τὸ «δι' εὐχῶν», γι' αὐτὸ καλὸ θὰ εἶναι νὰ ὑπάρχει ἡ πρόνοια ὥστε οἱ πιστοὶ νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ γνωριστοῦν μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς λειτουργούς. Μιὰ προσωπικὴ σχέση τῶν ἀδελφῶν μιᾶς ἐνορίας μὲ τοὺς πατέρες εἶναι ὅ,τι καλύτερο θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ, σὲ κάποιο χῶρον τοῦ ναοῦ ἀμέσως μετὰ τὴ θεία λειτουργία. Δὲν μπορεῖς νὰ θέλεις νὰ γνωρίσεις τὸν Θεὸ καὶ νὰ μὴ γνωρίζεις τὸν ἀδελφὸ σου.

Ἡ λατρεία εἶναι ὑπόθεση ὅλων μας, ἀλλὰ ἡ εὐθύνη τῆς τάξεως καὶ τῆς τελεσεῶς της πέφτει στὶς πλάτες τῶν κληρικῶν. Ἐχοντας

τὴν αἴσθησις ὅτι εἶναι ἔργο Χριστοῦ καὶ μυστήριο ἐνότητος καὶ σωτηρίας τῶν πάντων, μπορούμε νὰ ἀποφύγουμε πολλὰ λάθη δείχνοντας μόνο τὸν ἀνάλογο σεβασμό. Ἡ συνεχὴς ἐπικαιροποίηση τῆς λειτουργικῆς φράσης «ὁ ἄνω τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος καὶ ὧδε ἡμῖν ἀοράτως συνὼν» μπορεῖ ἐπίσης νὰ μᾶς κάνει νὰ βιώσουμε τὴν παντοτινὴ παρουσία Του ἀνάμεσά μας καὶ νὰ μᾶς κάνει πιὸ προσεκτικούς στὴ διακονία τοῦ ἔργου Του. Ὁ λόγος περὶ αἰσθητικῆς καὶ ὁμορφιάς τῆς λατρείας θὰ εἶχε νόημα, ὅταν δεχόμεσταν ὅτι ἡ λατρεία ἀπευθύνεται σὲ ἕναν Θεὸ πὺ ἐπτώχευσε γιὰ μᾶς, καὶ ἡ ὁμορφιά θὰ ἦταν πραγματικὴ ὁμορφιά, ὅταν ἐκφράζει καὶ διακονεῖ τὴν ἀγάπη τόσο τοῦ Θεοῦ ὅσο καὶ τῶν ἀνθρώπων⁴⁸. Ἡ ἄλλη «ὁμορφιά», πὺ ἐπιβάλλεται πάντα «κατὰ τὴ σωστὴ μας γνώμη», αὐτὴ ἐνέχει τὸν κίνδυνο τοῦ ναρκισσισμοῦ καί, πολὺ φοβοῦμαι ὅτι, μπορεῖ νὰ καταστρέψει τὴν, ἀπὸ τὴ φύση της, ὁμορφὴ καὶ ἀρχοντικὴ στὴ λιτότητά της λειτουργικὴ μας παράδοση.

48 Παπαθανασίου, ὅπ.π., σ. 219.

4. Αίσθητική τῆς θείας Λατρείας καὶ Ἰωάννης Φουντούλης

Ἡ πολυετὴς μαθητεία δίπλα στὸν μεγάλο λειτουργιολόγο καὶ σοφὸ δάσκαλο, αἰμίμηστο Καθηγητὴ τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννη Φουντούλη, ὑπῆρξε καὶ γιὰ τὸν γράφοντα ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους δύο ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τοῦ Τομέα Λατρείας, Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, ὄχι μόνο ἀφορμὴ γιὰ σπουδὴ, γνώση καὶ προβληματισμό, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερη εὐλογία ἀπὸ τὸν Θεό, γιατί ἡ παρουσία του στὴ Θεσσαλονίκη δὲν σημάδεψε μόνο τὶς λειτουργικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μπόλιασε τοὺς φοιτητές του καὶ τὸν στενότερο κύκλο τῶν συνεργατῶν του, μὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἀγάπη καὶ πάθος γιὰ τὴ θεία λατρεία καὶ τὴν λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς. Ἄνθρωπος ποὺ ἀνατράφηκε μὲ τὴ θεία λατρεία καὶ ἀνδρώθηκε μέσα σὲ ναοὺς, μετόχια καὶ μοναστήρια, σημάδεψε τὴ νιότη του καὶ τὴ ζωὴ του μὲ τὴ γνωριμία μὲ σοφοὺς καὶ ἁγίους γέροντες, δίπλα στοὺς ὁποίους εἶχε τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴν ταπείνωση νὰ διδάσκεται τὴν τάξη, τὸ τυπικὸ καὶ κυρίως νὰ ζεῖ μὲ τὸν ρυθμὸ τῆς λατρείας. Πνευματικὸ τέκνο μεγάλων ἁγιορειτικῶν μορφῶν, τοῦ Γέροντος Γαβριὴλ τοῦ Διονυσιάτου, τοῦ π. Ἐφραίμ τοῦ Κατουνακιώτου καὶ τοῦ π. Σπυρίδωνος τοῦ Νεασκητιώτου, κληρονόμησε ἀπὸ τοὺς πατέρες του, σοφία καὶ γνώση πολλή.

Τὸν ἔβλεπες πάντα, ὅταν ἐπισκεπτόμασταν μιὰ Μονή, νὰ στέκεται πίσω ἀπὸ κάποια κολόνα καὶ νὰ προσεύχεται ὅλος θέρμη, βιώνοντας στὴν πράξη, αὐτὰ ποὺ προσπαθοῦσε νὰ διδάξει θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ στοὺς μαθητές του. Στὰ τελευταῖα χρόνια, μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Σχολή, συνέδεσε τὸν βίο του μὲ τὴ Μονὴ Βλατάδων, ὅπου τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τὸν ὄρισε διευθυντὴ

* Ἀναφέρομαι στὸν Καθηγητὴ Π. Σκαλοτσῆ καὶ τὸν Καθηγητὴ π. Νικόδημο Σκρέττα.

τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν καὶ ἐκεῖ θὰ τὸν συναντοῦσες στοὺς Ὁρθροὺς καὶ στοὺς Ἑσπερινούς, στὶς λειτουργίες καὶ στὶς ἀγρυπνίες, πίσω ἀπὸ τὸν πεσοδὸ τοῦ δεξιοῦ ἀναλογίου, νὰ ὑποβάλλει καὶ νὰ ἰσοκρατεῖ, μὲ φωνὴ ὄλο συγκίνηση καὶ μάτια πολλὲς φορὲς ὑγρά ἀπὸ τὸν πόθο τῆς κατανύξεως. Πίστευε ὅτι λατρεία, χωρὶς συχνὴ συμμετοχὴ στὸ ποτήριο τῆς ζωῆς, εἶναι ἀνώφελη καὶ ἴσως ἄνευ οὐσίας, ἀφοῦ δὲν μετέχεις στὸ μυστήριον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸν ἐνθυμοῦμαι, σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ μαθήματά του, νὰ ἐξομολογεῖται στοὺς φοιτητὲς του τὸ «ὄνειρό του». «Θὰ ἦθελα, ἔλεγε, σὲ μιὰ θεία λειτουργία, ποῦ τελοῦμε κάθε Πέμπτη στὸ ναὸ τῆς σχολῆς, νὰ βγεῖ ὁ ἱερεὺς νὰ πεῖ “μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης”, καὶ νὰ προσέλθουν ὅλοι οἱ φοιτητὲς καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς Σχολῆς νὰ μεταλάβουν, καὶ μετὰ νὰ πῶ τὸ “νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, Δέσποτα”, μετὰ ἄς πεθάνω». Αὐτὸς ἦταν ὁ Καθηγητὴς, ὁ ὁποῖος καὶ στὴν κλίνη τοῦ πόνου, τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του, ψέλλιζε εὐχαριστιακὰ στὸν Κύριον «ἐν τοῖς χεῖλεσί μου, ἐξήγγειλα πάντα τὰ κρίματα τοῦ στόματός σου, ἐν τῇ ὁδῷ τῶν μαρτυρίων σου ἐτέρφθην, ὡς ἐπὶ παντὶ πλούτῳ, ἐν τοῖς δικαίωμάσι σου μελετήσω, οὐκ ἐπιλήσομαι τῶν λόγων σου... ἐπεπόθησεν ἡ ψυχὴ μου τοῦ ἐπιθυμῆσαι τὰ κρίματά σου ἐν παντὶ καιρῷ...» (Ψαλμ. 118) «Ἡ θεία λατρεία, ἔγραφε, εἶναι θέμα καθημερινῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ψωμὶ καὶ νερὸ τῶν μελῶν της. Κι ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ στρατεύεται σήμερα καὶ αὔριο “καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ τελειοῦται”. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ σήμερα ζητοῦν τὸν ἐπιούσιον ἄρτον καὶ τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν, γιὰ νὰ μὴ πάθουν πνευματικὴ ἀσιτία καὶ ἀφυδάτωση. Σήμερα, γιὰ αὔριο σὴ θριαμβεύουσα Ἱερουσαλήμ δὲν θὰ ὑπάρχει οὔτε ναός, οὔτε βρῶσις καὶ πόσις»¹. Κάθε Πέμπτη, μετὰ τῆς θείας λειτουργίας, μᾶς μάζευε στὸ γραφεῖο του, γιὰ νὰ δοῦμε τί δὲν πῆγε καλά, τί δὲν τελέστηκε σωστά, ποῦ ἀστοχήσαμε στὸ τυπικόν, πῶς ἦταν τὸ κήρυγμα, ἂν οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν εἶχαν τὸν σωστὸ

1 Ἰ. Φουντούλη, *Παράδοση καὶ Θεία Λατρεία*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν ἑόρτιον τόμον *Χιλιοστῆς ἐξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου* (379-1979), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 15.

ρυθμό, ἂν τὰ ἄμφια τῶν λειτουργῶν ἦταν τὰ δέοντα. Ἡ ἴδια πάντα ἀγωνία γιὰ τὸ «εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν» τῆς θείας λειτουργίας, κι αὐτὸ ὄχι γιὰ μία φορά, ἀλλὰ γιὰ πολλά-πολλά χρόνια, ὅσο εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς διδαχῆς τῆς Λειτουργικῆς. Οἱ πανεπιστημιακὲς λειτουργίαι ἦταν, γιὰ τὸν μακαριστὸ δάσκαλο, τὸ πρόκριμα τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς σωστῆς ἀγωγῆς τῶν φοιτητῶν, ἡ σωστὴ δὲ ὀργάνωση μιᾶς λειτουργικῆς συναξῆς θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ τοὺς κληρικοὺς-φοιτητὲς ἢ γιὰ ὅσους θὰ ἔμπαιναν στὸν κλῆρο καὶ στὴ διακονία τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, μετὰ τὶς σπουδὲς τους. Μᾶς εἶχε ἐντυπωσιάσει ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγωνία του, ὅταν ἡ Σχολὴ ἀπέκτησε δικὴ τῆς Ναοῦ καὶ αὐτὸς ἔπρεπε νὰ ἐπιπλωθεῖ, νὰ ἐφοδιαστεῖ μὲ σκευὴ, μὲ ἄμφια, μὲ εἰκόνες, μὲ στασιδία, μὲ ἀναλόγια ἢ μὲ λειτουργικὰ βιβλία. Ἔλεγε πὼς ὁ ναὸς τοῦ Πανεπιστημίου πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὸν ὁδηγὸ τῆς λειτουργικῆς εὐπρέπειας καὶ τῆς δωρικῆς λιτότητας, πού χαρακτήριζε πάντα τὴ λατρεία μας. Χρειάζεται, ἔγραφε, «μόρφωση εὐσεβείας καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως καὶ κατάφαση στὴν δύναμιν αὐτῆς»². «Ἔχουμε ἀνάγκη λιπαρῆς μελέτης καὶ βαθειᾶς γνωριμίας τῆς θείας λατρείας, σοβαρῆς καὶ δημιουργικῆς ἐπαφῆς καὶ διεισδύσεως στὸ δυναμικὸ πνεῦμα της, στίς γενικότητες ἀλλὰ καὶ στίς λεπτομέρειές του. Αὐτὸ θὰ μᾶς προφυλάξει ἀπὸ τὴν ἐπιπόλαια δοκησιοσοφία, πού ὁδηγεῖ σὲ κοντόφθαλμες ἀπλοποιήσεις καὶ σ' ἓνα εἶδος λειτουργικοῦ προτεσταντισμοῦ». Πίστευε καὶ δίδασκε ὅτι πρέπει νὰ μᾶς «διακατέχει μιὰ ἔντονη ἀγωνία γιὰ τὸ σήμερον τῆς λειτουργικῆς ζωῆς ἂν εἶναι γνήσιο γέννημα τοῦ χθές, δηλαδὴ τῆς παραδόσεώς μας»³. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Φουντούλη, ἡ ἱστορικὴ μελέτη τῆς θείας λατρείας «δὲν ἐκφυλίζεται σὲ ἐρασιτεχνικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ σπουδαστηριακὴ νεκρὴ παρελθοντολογία, ἀλλὰ γίνεται ζωντανή, ἐπίκαιρη καὶ ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἀνάπλαση καὶ ἀναγέννηση τῆς παραδόσεώς της, τῆς ἴδιας τῆς λειτουργικῆς τῆς ζωῆς»⁴. Ἀγωνία συνεχῆς γιὰ μιὰ λατρεία

2 Ὁπ.π., σ. 22. Πρβλ. Β' Τιμ. 3, 5.

3 Ὁπ.π.

4 Ὁπ.π.

ζωντανή πού θά τροφοδοτεῖ τήν κάθε ἐποχή καί θά τήν μπολιάζει μὲ αἰωνιότητα. «Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς ἐπιβάλλει τήν κυκλοφορία αὐτοῦ τοῦ θησαυροῦ σὲ τρέχοντα νομίσματα, ὅπως τὸν καιρὸ τῆς κοπῆς τους, μὲ τὴν ἴδια ἀγοραστικὴ ἀξία καί ὄχι πληθωριστικά καί ὑποτιμημένα. Ὁ θησαυρὸς τῆς θείας λατρείας δὲν μπορεῖ νὰ μετατραπεῖ σὲ μουσειακὸ ἀντικείμενο ἢ νὰ καταχωσθεῖ στὴ γῆ. Οἱ κερκρυμένοι θησαυροὶ εἶναι σὰν νὰ μὴν ὑπάρχουν καί τὰ μουσεῖα εἶναι συντηρητὲς νεκρῶν πολιτιστικῶν λειψάνων»⁵.

Ἡ παράδοση τῆς λατρείας μας, ἀγωνιζόταν ὁ Ἰω. Φουντούλης, νὰ μείνει ζωντανή καί ζωοποιός, γιατί πίστευε ὅτι δὲν πρέπει ἀπλὰ νὰ χαιρόμαστε πού εἴμαστε κληρονόμοι μιᾶς μεγάλης καί ἀνυπέρβλητης κληρονομιάς, ἀλλὰ νὰ ἀποκτήσουμε τὴν ἀγωνία καί τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὸ ἂν σήμερα ἡ λατρεία μας προσφέρει στὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ ὅ,τι καί στὸ παρελθὸν καί νὰ ἀγωνιζόμαστε νὰ ἀποκτήσουμε τὸ λατρευτικὸ ἐκεῖνο ἰδεῶδες⁶. Ἡ θεία λατρεία, ὡς ἔργο τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ἐπίσημο καί δημόσιο, εἶναι ταυτόσημο μὲ τὴν τάξη καί τὴν ἀκρίβεια, τὴν γνώση καί τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ καί τὴν συμμόρφωση πρὸς τὴν παραδεδομένη ἱερὰ δεοντολογία⁷. Στ' αὐτιά του ἠχοῦσε πάντοτε ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Συμεῶν τῆς Θεσσαλονίκης, πού τὸν θεωροῦσε, ὅπως ἔλεγε, «γέροντά» του, «τάξις συνεχεῖ πάντα ... ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου ... ταύτην φυλάττομεν τὴν τάξιν ἀδελφοί»⁸. Ὁ Ἰωάννης Φουντούλης εἶχε μιὰ αὐξημένη ἔγνοια γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τῆς λατρείας, γιατί πίστευε πὼς ἡ εἴσοδος ἐνὸς ἀνθρώπου στὸ ναὸ καί ἡ συμμετοχή του σὲ μιὰ ἀκολουθία τοῦ δίνει τὴ δύναμη νὰ βγεῖ πολλαπλὰ κερδισμένος, δηλαδὴ καί νὰ βρεῖ τὸν δρόμο τῆς σωτηρίας του, ἀλλὰ καί νὰ διδαχτεῖ ἱστορία, δόγμα, λατρεία, ζωὴ καί εὐταξία-αἰσθητικὴ, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνυπέρβλητη ὁμορφιὰ τῆς χρι-

5 Ὅπ.π., σ. 23.

6 Ὅπ.π.

7 Ἰ. Φουντούλης, *Εἰσαγωγή στὸ Συλειτουργικόν*, ἔκδ. Ἰ. Μ. Σίμωνος Πέτρας, Ἅγιον Ὄρος 1997, σ. 1'.

8 Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. ΤΞΕ'. PG 155, 680C.

στιανικῆς τέχνης. Μπορεῖ δηλαδή ἕνας πιστὸς μέσα ἀπὸ τὴν ἀκοὴ τῶν ψαλλομένων ὕμνων, τὴν θέα τῶν εἰκόνων, ποὺ λειτουργοῦν πάντοτε ὡς βιβλία γιὰ τὸν ἀπλὸ λαό, τὴν μετοχὴ σὲ μιὰ ἀκολουθία ποὺ τελεῖται μετὰ «αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», νὰ μετέχει αὐτῆς τῆς παιδευτικῆς ἀγωγῆς, ποὺ προσφέρει ἡ Ἐκκλησία, μέσῳ ὄλων τῶν μορφῶν τῆς τέχνης, ποὺ συνεπικουροῦν καὶ διακονοῦν τῇ λατρείᾳ. Οἱ εἰκόνες, τὰ σκεύη, τὰ ἄμφια τῶν λειτουργῶν, ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ, τὰ προσκυνητάρια καὶ τὰ τέμπλα, τὰ μανουάλια, μποροῦν νὰ φανερώσουν τὴν λιτότητα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν ἀρχοντιά τῆς λατρείας μας. Τὰ πάντα διδάσκουν «ἐν ἀήχῳ φωνῆ»⁹ καὶ ὅλα μποροῦν νὰ γίνουν ἀφορμὴ γιὰ πνευματικὴ ὠφέλεια καὶ ἀγωγή τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ καλὸ. Τίποτε δὲν ἀυτονομεῖται μέσα στὴ λατρεία καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ μείνει, ὅταν ἐκφράζει μόνον τὴν ἀνθρώπινη ματαιοδοξία καὶ τὴν ἀτομικὴ προβολή. Τὰ πάντα ἔχουν τὸν δικό τους ρόλο, τὸν δικό τους συμβολισμό καὶ τὸν δικό τους λειτουργικὸ προορισμό¹⁰. Δὲν ὑπάρχει λόγος ἀυθαιρεσίας ἢ δημιουργίας νέων προτύπων, ἀφοῦ τὰ παλαιὰ ἤδη διδάσκουν καὶ διακονοῦν τῇ λατρείᾳ μας, ἐπὶ 21 αἰῶνες, καὶ μένουν σταθερὰ στὴ λογικὴ καὶ τὸ ἦθος τῆς λατρείας ποὺ συνδυάζεται πάντα μὲ τὸ μέτρο, τὴν λιτότητα, τὴν ὁμορφιά, τὸν θεολογικὸ συμβολισμό. Οἱ εἰκόνες καὶ οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν, ἀποτελοῦν τοὺς ἀδιάψευστους μάρτυρες αὐτῆς τῆς παράδοσης¹¹. Τὸ ζητούμενο λοιπὸν εἶναι ἡ σωστὴ τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου ποὺ βέβαια μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων ἄλλαξαν μορφή καὶ λογικὴ ἴσως. Τὸ ἀσματικὸ καὶ τὸ μοναχικὸ τυπικὸ δὲν ἀποτελοῦν πλέον τὸ λειτουργικὸ παρὸν τῆς Ἐκκλησίας μας, διότι ἔγιναν σὲ ἐποχὲς ποὺ ἡ σχέση τοῦ λαοῦ μὲ τὴν λατρεία ἦταν τελείως διαφορετικὴ, ὅπως διαφορετικὴ ἦταν καὶ ἡ ζωὴ

9 Τρ. Τσομπάνη, «Λόγος ἐν ἀήχῳ φωνῆ, εἰκόνα καὶ κήρυγμα», βλ. στὸν τόμο *Γηθόσυνον σέβασμα. Ἀντίδωρο τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν Καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Φουντούλην*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 1985.

10 Ἰ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγή στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 39.

11 Ὅπ.π.

τῶν ἀνθρώπων. Σήμερα ἄλλαξαν πολλά, τὸ νὰ νοσταλγοῦμε τὴν ἐπιστροφή σὲ τύπους ἀρχαίους καὶ νὰ ὄνειροπολοῦμε γιὰ τὴν ἐπιστροφή τους στὴ σημερινὴ λειτουργικὴ καὶ ἐνοριακὴ πράξη «εἶναι κάτι πὸ ναι μὲν φαντάζει ὠραῖο καὶ νοσταλγικό, ἴσως καὶ θεμιτό, ἀλλὰ ὀφείλουμε νὰ δοῦμε τὴν πραγματικότητα ὅπως ἔχει, γιὰ νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐπιτύχουμε ἐφικτὲς καὶ ἐπωφελεῖς λύσεις στὰ ὑπάρχοντα προβλήματα τῆς λατρείας»¹². Ἡ παλαιὰ ἀκολουθία τῶν ἐνοριῶν, εἶχε λίγα τροπάρια, σύντομα, ἀπλά, εὐκόλο νὰ ἀπομνημονευτοῦν ἀπὸ τὸν λαό, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε ἐνεργὰ χωρὶς ψαλτικὲς ἢ ἄλλες προϋποθέσεις. Σήμερα ἡ τέλεση μιᾶς ἀκολουθίας ἀπαιτεῖ τὴν παρουσία ἀνθρώπων πὸ ἔχουν μιὰ στοιχειώδη ἐξειδίκευση, δηλαδὴ τὴν παρουσία τουλάχιστον δύο ψαλτῶν, πὸ τελικὰ μονοπωλοῦν τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἄσμα μὲ τὶς αὐτονόητες συνέπειες στὸν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς λατρείας¹³. Αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκη ἀρνητικὸ παράγοντα, ἀλλὰ ἡ ἀπώλεια τῆς «λογικῆς» τῆς λατρείας καὶ τοῦ μέτρου ὀδηγεῖ σὲ ἄλλο ἀποτέλεσμα. Ἡ θεία λειτουργία, γιὰ παράδειγμα, δὲν εἶναι μεγάλη ἀκολουθία, διαρκεῖ μὲ τοὺς πῖο αὐστηροὺς ὑπολογισμοὺς μιάμιση ὥρα μαζί μὲ τὸ δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα. Αὐτὰ τὰ χρονικὰ ὅρια ὅμως ὑπερβαίνονται συχνὰ ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τῆς ἀπαγγελίας, τὴν νωχελικότητα ἢ τὴν ἀπαράδεκτη ἐπίδειξη καλλιφωνίας καὶ μουσικῆς ἰκανότητας πὸ ἐπιδιώκεται ἀπὸ ἀναγνώστες, διακόνους, ἱερεῖς καὶ ψάλτες¹⁴. Στὴ λατεία μας ὁ καθεὶς ἔχει τὸν ρόλο του, πὸ δὲν ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς του ἀπόψεις ἢ δεξιότητες, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν «ιερά τάξη» πὸ ὀφείλουμε νὰ τηρήσουμε μὲ εὐλάβεια, ὄχι γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο, ἀλλὰ γιὰ φαίνεται τελικὰ πὸς ὅ,τι θέσπισαν οἱ Πατέρες μας, τὸ θέσπισαν μὲ πολὺ μελέτη καὶ προσοχή, ὥστε ἡ λατεία μας, νὰ εἶναι δομημένη στὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ἀντοχῆς καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δυνατο-

12 Ἰ. Φουντούλη, *Τελετουργικὰ θέματα*, τ. Α', Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2002, σ. 134.

13 Ὅπ.π., σ. 142.

14 Ἰ. Φουντούλη, «Τελετουργικὴ προσέγγιση τῆς θείας εὐχαριστίας», βλ. στὸν τόμο, *Τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Πρακτικὰ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συνεδρίου*, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2004, σ. 164.

τήτων παραμονής σὲ ἓνα κοινὸ χῶρο λατρείας, πὸν στόχο θὰ ἔχει τὴν προσευχὴ καὶ τὴν κοινωνία. Ὅταν αὐτὸ πὸν τελοῦμε κουράζει, ἢ στὴ χειρότερη περίπτωση ἐνοχλεῖ ἢ σκανδαλίζει, τότε ξεφεύγουμε ἀπὸ τὸν σκοπὸ μας¹⁵. Ἡ θέση τοῦ καθενὸς στὴ λατρεία εἶναι δεδομένη, ὁ διάκονος ὑπηρετεῖ καὶ εἶναι μεσάζοντας μεταξὺ ἱερέως καὶ λαοῦ, δὲν ψάλλει, ἀλλὰ ἐκφωνεῖ ἐμμελῶς τὶς αἰτήσεις καὶ τὶς προτροπές, ὁ ἱερεὺς ἀναπέμπει εὐχές, ἀπαγγέλλει ἐκφωνητικῶς, διδάσκει, προσφέρει τὰ δῶρα, δὲν ψάλλει. Ὁ λαὸς ἢ ὁ ψάλτης σήμερα μετέχει, ψάλλει τὰ ἀντίφωνα ἢ τὰ τυπικά, ἢ τὸν χερουβικὸ ὕμνο, ἀλλὰ ψάλλει, δὲν τραγουδᾷ, μὲ στόχο τὴν ἐπίδειξη μουσικῆς ἐπάρκειας ἢ καλλιφωνίας¹⁶. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπορεῖ σήμερα νὰ ἔγιναν ὑποθέσεις ρουτίνας καὶ νὰ μὴ μᾶς προβληματίζουν, ὅμως προβληματίζουν τὸν λαό, πὸν ψάχνει ἐναγωνίως σὲ μοναστήρια καὶ ἡσυχαστήρια, ἢ ἐξωκλήσια, μιὰ λατρεία στὰ ἀνθρώπινα μέτρα καὶ στὶς ἀνθρώπινες ἀντοχές. Ἡ λατρεία μας πάντα ἦταν φιλάνθρωπη καὶ οἱ Πατέρες μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα τῆς φιλάνθρωπίας ὀργάνωσαν τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ, μὲ τὴ λογικὴ ὅτι δὲν εἶναι «ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ Σάββατο, ἀλλὰ τὸ Σάββατο γιὰ τὸν ἄνθρωπο» (πρβλ. Μάρκ. 2, 27). Καὶ βέβαια πρέπει ὅλα αὐτὰ πὸν ἀναφέραμε νὰ συνταιριάζουν μὲ τὸ λειτουργικὸ ἦθος, πὸν δὲν ξεπερνᾷ τὰ δεδομένα τῆς λατρείας, δηλαδὴ τὴν ταπείνωση, τὴν πτωχεῖα τῆς φάτνης, τὸν πόνο τοῦ σταυροῦ, τὴ χαρὰ τῆς ἀναστάσεως. Ἦθος καὶ ὕφος λειτουργικὸ, πὸν δὲν προσβάλλει καὶ δὲν ἐνοχλεῖ, οὔτε δημιουργεῖ σκέψεις κριτικῆς γιὰ τὴν σκοπιμότητα τῶν τελουμένων. Ἦθος καὶ ὕφος πὸν συνταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὸ ἦθος καὶ τὸ ὕφος τῶν κειμένων πὸν διαβάζονται στὴ λατρεία καὶ ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα τῆς παραδόσεώς μας¹⁷.

Ἡ πτωχεῖα τῆς φάτνης λοιπὸν καὶ ἡ θυσία τοῦ σταυροῦ ὀριοθετοῦν τὰ δεδομένα τῆς λατρείας μας καὶ ἐπιβάλλουν αὐτονόητα μιὰ αἰσθητικὴ πὸν προσιδιάζει στὰ γεγονότα πὸν ἐπιτελοῦμε σὲ

15 Ὅπ.π., σ. 165.

16 Ὅπ.π., σ. 166.

17 Ὅπ.π., σ. 167.

κάθε λειτουργική σύναξη. Ἡ τέλεση τῆς θείας λατρείας εἶναι τέλεση μυστηρίου¹⁸ καὶ διάλογος ζῶντος Θεοῦ καὶ ζῶντος σώματος τοῦ Χριστοῦ, καὶ σὰν τέτοια πρέπει νὰ ἔχει «εὐσημον λόγον» καὶ ὄχι «ἄδηλον φωνήν» (Α΄ Κορ. 14, 8-9), εἶναι «λατρεία ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. 4, 23), «κι αὐτὸ εἶναι τὸ κρίσιμο στοιχεῖο τῆς θεόδοτης μὲν ἀλλὰ νεκρῆς πλέον λατρείας τοῦ τύπου καὶ τοῦ νομικοῦ γράμματος, πὺν εἶχε χάσει τὸ πνεῦμα καὶ τὸν λόγο καὶ πνίγηκε στὸ ζόφο τῆς σκιάς καὶ τῶν ἐνταλαμάτων τῶν ἀνθρώπων, προεικονίζοντας ἔτσι καὶ τὴν τύχη κάθε θεόδοτης λατρείας πὺν καταντᾶ στὸ τέλος νεκρῆ καὶ θεομίσητη».

Ὅσο ἀκμάζει ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ καὶ τῆς λατρεύουσας κοινότητος, τόσο θὰ ἀκμάζει καὶ θὰ σφριγᾷ καὶ ἡ λατρεία, καὶ ὅσο θὰ ὑποβαθμίζεται ἡ πρώτη, τόσο θὰ ἀποδυναμώνεται καὶ ἡ δεύτερη. Οἱ καλοὶ καρποὶ, κατὰ τὸν λόγο τοῦ Κυρίου, εἶναι τὰ φυσικὰ γεννήματα τοῦ καλοῦ δένδρου καὶ οἱ σαπροὶ καρποὶ τοῦ σαπροῦ¹⁹. Αὐτὴ ἡ ἀλληλουχία τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων εἶναι παγιωμένη καὶ στὴ σύνολη σκέψη τῶν Πατέρων καὶ στὴ σκέψη τοῦ Ἰωάννη Φουντούλη. Ὁ τελετουργὸς τοῦ μυστηρίου δὲν ἀντλεῖ τὸ δικαίωμα του ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἰδίῳ δικαίῳ, ἀλλὰ χάρις στὴ δωρεὰ τῆς ἱερωσύνης, καὶ δὲν λειτουργεῖ κατὰ τὴν προσωπικὴ του προαίρεση καὶ ἐπιθυμία. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ παρέμβει, νὰ διορθώσει, νὰ παραλείψει, νὰ προσθέσει καὶ νὰ χειριστεῖ, κατὰ τὸ δοκοῦν, θέματα πὺν ἀφοροῦν στὴν τελετουργία καὶ εἰδικότερα στὴ θεία λειτουργία. Ὑπηρετεῖ καὶ ἐντάσσεται συνειδητὰ καὶ μὲ φόβο Θεοῦ στὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου. Σίγουρα τὰ λάθη εἶναι ἀνθρώπινα καὶ μποροῦν νὰ διορθωθοῦν, ὅταν ἡ γνώση καὶ ἡ μελέτη πάρουν τὴ θέση τῆς ἄγνοιας καὶ τῆς δοκησιοφίας²⁰. Ὁ τρόπος τῶν ὑποδείξεων καὶ τῶν παρατηρήσεων στοὺς συνεργάτες, πρέπει νὰ εἶναι συνδυασμὸς εὐγένειας, σοβαρότητας, γλυκύτητας, ἀγάπης, κατανόησης καὶ πρὸ πάντων μὲ φόβο Θεοῦ, τὸν ὁποῖον μόνο ἔτσι

18 Ἰ. Φουντούλη, *Παράδοση καὶ θεία λατρεία*, ὅπ.π., σ. 14.

19 Ὅπ.π. Πρβλ. *Λουκ.* 6, 43.

20 Ἰ. Φουντούλη, *Τελετουργικὰ θέματα*, ὅπ.π., σ. 268.

μπορεί να τὸν ἐμπνεύσει στοὺς ἄλλους²¹. Πολλοὶ ζηλωτὲς κληρικοὶ κατόρθωσαν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ πετύχουν πολλὰ στὸν τομέα τῆς εὐταξίας τῆς λατρείας καὶ νὰ μεταμορφώσουν κυριολεκτικὰ τὴν ἐνορία τους, βοηθώντας τοὺς πιστοὺς νὰ καταλάβουν τὸν στόχο τῆς θείας λατρείας, τὸν ρόλο τους, τὴν θέση τους καὶ νὰ ἐνθαρρύνουν τὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴν ψαλμωδία, στὴν προσέλευση στὴ θεία κοινωνία, στὴν τάξη κατὰ τὴ διανομὴ τοῦ ἀντιδώρου, ἀποφυγὴ ἀπὸ τὶς ἄσκοπες συνομιλίες κατὰ τὴν ἀπόλυση ἢ τὴν ψαλμωδία καὶ νὰ κάνουν πραγματικὰ τὸν λαὸ μέτοχο καὶ ὄχι ἀκροατὴ ἢ ψυχρὸ θεατὴ²². Ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ τελούμενα ἐφοδιάζει τὸν κληρικὸ μὲ ἱεροπρέπεια, σεμνότητα, καὶ φροντίζει γιὰ τὸ καλύτερο δυνατὸ ἀποτέλεσμα τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ναοῦ, φροντίζοντας γιὰ τὸν σωστὸ καὶ ἐπαρκῆ φωτισμὸ, ποὺ νὰ μὴ κουράζει τοὺς πιστοὺς, γιὰ τὸν ἦχο, ποὺ ἐπειδὴ ἐξέλιπε ἡ πείρα καὶ ἡ γνώση περὶ τῆς ἀκουστικῆς τοῦ χώρου τῶν ἀρχαίων ναοδόμων, ὁ κάθε ναὸς σήμερα ἔχει ἀνάγκη ἠλεκτρονικῶν μεγαφωνικῶν ἐγκαταστάσεων, ἀναγκαῖο κακό, ἀρκεῖ νὰ μὴ θυμίζουν χώρους ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ λατρεία ἢ νὰ μὴ ταλαιπωροῦν ἠχητικὰ τοὺς πιστοὺς²³.

Ἡ προμελέτη τῶν λειτουργικῶν κειμένων ποὺ θὰ διαβαστοῦν στὶς ἀκολουθίες, θεωρεῖται ἀπαραίτητη γιὰ τὴ σωστὴ τέλεσή τους, γιατί, ἂν ὁ ἱεουργὸς δὲν διαβάξει σωστὰ καὶ καθαρά, οὔτε ὁ ἴδιος οὔτε οἱ πιστοὶ θὰ μποροῦν νὰ κατανοήσουν τὰ ἀναγινωσκόμενα, τὰ δὲ λάθη, ποὺ μερικὲς φορὲς εἶναι τραγικά, φτάνουν κάποτε νὰ διαιωνίζονται ὡς ἱστορίες ἀνεκδοτολογικοῦ χαρακτήρα. Ἡ προσπάθεια νὰ βοηθηθεῖ ὁ λαὸς νὰ μετέχει συμψάλλοντας θέλει σίγουρα ἀγώνα καὶ κόπο, ἀλλά, ἂν βροῦμε τὸ ρυθμὸ τῆς ἀρχαίας λατρείας, ὅπου πέρα ἀπὸ τὸ «δύναμις» τοῦ τρισαγίου, τὸ χερουβικὸ καὶ τὸ κοινωνικό, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι σύντομες ἀπαντήσεις στὶς διακονικὲς ἢ ἱερατικὲς προτροπές, τότε τὰ πράγματα διευκολύνονται ἀρκετά²⁴. «Στὸν

21 Ὅπ.π., σ. 271.

22 Ὅπ.π., σ. 272.

23 Ὅπ.π., σ. 273.

24 Ὅπ.π., σσ. 280-281.

καλό καὶ δραστήριο ἱερέα ἀπόκειται τὸ ἔργο τῆς ἐνθαρρύνσεως τοῦ λαοῦ γιὰ συμμετοχὴ στὴν συμψαλμωδία, σὲ συνεργασία καὶ μὲ τὴν καθοδήγηση πάντοτε τῶν ψαλτῶν»²⁵.

Στὶς περιπτώσεις συλλειτουργῶν καλὸ θὰ ἦταν νὰ ὑπάρχει μία σχετικὴ ὁμοιομορφία τῶν ἀμφίων. Ἡ πολυχρωμία εἶναι διασπαστικὴ τῆς λειτουργικῆς ἁρμονίας καὶ συνήθως ἔχει κακὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα²⁶. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ σχόλια ποὺ ἔκανε ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς, ὅταν ἔβλεπε σὲ κάποιον μεταβυζαντινὸ ναὸ τῆς τουρκοκρατίας τὴν ἀμφίεση τῶν εἰκονιζομένων ἀγίων, οἱ ὁποῖοι δὲν εὐθύνονταν βέβαια γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ ζωγράφου, ἀλλὰ πάντως οἱ ζωγράφοι ἴστοροῦσαν μιὰ πραγματικότητα, ποὺ ἔβλεπαν καθημερινά, στὰ ἄμφια τῶν κληρικῶν τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα, τὰ ὁποῖα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὴν εἰσβολὴ τῆς ρωσικῆς αἰσθητικῆς, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ ὑφασμάτων ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, διαμόρφωναν νέα αἰσθητικὰ πρότυπα γιὰ τὴν ἀμφίεση τῶν κληρικῶν. Ἀντίθετα ἡ χαρὰ του καὶ ὁ θαυμασμός του ἦταν μέγανος, ὅταν μελετοῦσε ἔργα μεγάλων ζωγράφων τοῦ 12ου, 13ου, 14ου καὶ 16ου αἰώνα, ὅπου ἀποτυπώνονταν τὸ τί καὶ τὸ πῶς τῆς θείας λατρείας, ἡ εὐπρέπεια, ἡ τάξη, τὸ «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ», ἡ σωστὴ αἰσθητικὴ χρωματολογία τῶν ἀμφίων, ποὺ δὲν διανοοῦνταν νὰ ζωγραφίσουν τοὺς ἱεράρχες μὲ πολύχρωμα ἄμφια καὶ ἐξεζητημένο διάκοσμο. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ πρόετρεπε τότε τὸν γράφοντα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ «εἰκαστικὰ ὑπομνήματα τῆς λατρείας», ὅπως ἔλεγε τὶς εἰκόνες καὶ τὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν μας, ἀπὸ ὅπου πραγματικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντλήσει σοβαρὲς πληροφορίες ἀλλὰ καὶ νὰ δεῖ πῶς οἱ ζωγράφοι κατέγραφαν ἀκόμη καὶ τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ ἀπώλεια τοῦ μέτρου καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἁρμονίας παρατηρεῖται συχνὰ καὶ στὴν πένθιμη περίοδο τῆς Ἐκκλησίας, τὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ, ὅπου ἀκόμη ὡς

25 Ὅπ.π.

26 Ὅπ.π. Βλ. καὶ Ἰ. Φουντούλη, «Παράδοση καὶ ἐξέλιξη τῶν ἀμφίων», Ἐφημέριος, ἔτος 62, τ. 3 καὶ 4 (Μάρτιος 2013), 21-22. Τοῦ Ἰδίου *Τελετουργικὰ Θέματα*, τ. Β΄, σσ. 172-184.

σήμερα δὲν μπορούμε νὰ καταλήξουμε ποιό εἶναι τελικά τὸ πένθιμο χρῶμα τῆς περιόδου αὐτῆς, αὐτὸ πὺ ἐπισημαίνουν οἱ Πατέρες καὶ μὲ τὸ ὅποιο συντάσσεται καὶ ὁ Ἰωάννης Φουντούλης²⁷, δηλαδή τὰ πορφυρά κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ τὰ λευκὰ τὸ Πάσχα καὶ σὲ κάθε λειτουργία πὺ εἶναι ἀναστάσιμο γεγονός. Κι ὅμως θὰ δοῦμε πολλές φορές νὰ συνυπάρχουν τὰ μαῦρα ἄμφια, μὲ τὰ μῶβ καὶ τὰ πορφυρά, δημιουργώντας μιὰ αἰσθητικὴ καὶ λειτουργικὴ ἀνομοιομορφία. Τὸ ἴδιο θὰ παρατηρήσουμε καὶ στὸ μυστήριό τοῦ βαπτίσματος, ὅπου πολλές φορές ὁ ἱερεὺς δὲν φορεῖ λευκὰ ἄμφια, ὅπως προβλέπει ἡ μακραίωνη παράδοση, ἀλλὰ πολύχρωμα, μὲ ἀποτελεσμα καὶ τὰ ἐμφώτεια ἐνδύματα τῶν νεοφωτίστων νὰ ἔχουν κι αὐτὰ χρώματα πὺ δὲν συνδυάζονται μὲ τὸν συμβολισμό τοῦ μυστηρίου, δηλαδή τὴν καθαρότητα, τὸν φωτισμό, τὴν καινὴ πνευματικὴ ζωὴ, ἀλλὰ νὰ συνδυάζονται μὲ τὸ φύλλο τῶν νεοφωτίστων (ρὸζ ἢ γαλάζιο) ἢ μὲ τὶς αἰσθητικὲς χρωματικὲς προτιμήσεις τῶν ἀναδόχων²⁸. Ἐπιπλέον ζητήματα αἰσθητικῆς καὶ εὐταξίας παρατηροῦνται καὶ στὸ βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων, ὅπου, ἀφοῦ δὲν προβλέπεται ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἰδιαίτερου βαπτιστηρίου, χρησιμοποιοῦνται βαρέλια καὶ πλαστικὲς λεκάνες, καὶ βέβαια τὸ δημόσιο αὐτὸ θέαμα, κάθε ἄλλο παρὰ συμβάλλει στὸν σεβασμὸ τοῦ μυστηρίου καὶ τὴν μὴ διαπόμπευση τῆς χριστιανικῆς μυσήσεως²⁹. Δυστυχῶς ὅμως, στὸ μυστήριό τοῦ βαπτίσματος, φαίνεται πὺς σὲ μερικοὺς ναοὺς ἡ εὐθύνη ἔχει περάσει στὰ χέρια τῶν γραφείων πὺ ἀναλαμβάνουν τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, λὲς καὶ πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὴ γιορτὴ καὶ ὄχι γιὰ λατρευτικὸ γεγονός, ὅπου θὰ δοῦμε νὰ στολιζέται ἡ κολυμβήθρα μὲ τρόπο πὺ ἀπάδει πολλές φορές ἢ νὰ δίνει ὁ ἱερεὺς τὴν λαμπάδα στὸν ἀνάδοχο στὸ «οὔτω λαμψάτω τὸ φῶς ἡμῶν», καὶ ἀπὸ τὴ λαμπάδα κρέμονται λογίς-λογίς διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ξένα πρὸς τὸ

27 Ἰ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α'*, ὅπ.π., σ. 66.

28 Ἰ. Φουντούλη, *Τελετουργικὰ θέματα*, ὅπ.π., σ. 149 καὶ Τοῦ Ἰδίου, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, Ἀποστολικὴ Διακονία Ἐκκλησίας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1977, τ. Α', σ. 57.

29 Ὅπ.π., *Τελετουργικὰ θέματα*, σ. 310.

μυστήριο³⁰. Τὰ ἴδια προβλήματα παρατηροῦνται καὶ στὴν ἀκολουθία τοῦ γάμου, ὅπου ὁ ναὸς περνᾷ ἐπίσης στὰ χέρια τῶν «εἰδικῶν γραφείων» καὶ ξεφεύγει πολλές φορές ὁ ἔλεγχος ἀπὸ τοὺς κληρικούς, αὐτοὺς ποὺ ἔχουν τὴν εὐθύνη τῶν μυστηρίων³¹. Ἡ εἰσβολὴ δυστυχῶς τῆς νέας τεχνολογίας στοὺς ναοὺς μᾶς ξάφνιασε, γιατί οἱ δυνατότητες ποὺ παρουσιάζονται εἶναι πολλές, ἀπὸ τὴν χρῆση τῶν μικροφῶνων, ποὺ πολλές φορές μετατρέπει τὸ ναὸ σὲ τέμενος καὶ ζηλότυπα ἀντιγράφει τὴν πρακτικὴ τῶν μουσουλμανικῶν πόλεων, τὴν κακὴ τοποθέτηση τῶν ἡχείων ἀκόμη καὶ πάνω στὶς τοιχογραφίες ποὺ εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι, τὸν ἄπλετο φωτισμὸ μὲ λαμπτήρες ἑκατοντάδων κηρίων, τοὺς ἀφανεῖς φωτισμοὺς καὶ προβολεῖς, τὶς τηλεοπτικὲς κάμερες ποὺ φιλοδοξοῦν νὰ ἀπαθανάτισουν καὶ τὴν μεταβολὴ τῶν τιμῶν δώρων (ἄπαγε τῆς βλασφημίας), τὴν συσσώρευση ἀνθέων ποὺ θυμίζουν τὰ εἰδωλολατρικὰ ἀνθεστήρια, βλέπε καὶ τὶς θέσεις τῶν ἀγίων Πατέρων περὶ τοῦ θέματος, στὸν Κλήμη (*Παιδαγωγὸς β΄*. PG 8, 484) καὶ στὸν Γρηγόριο Θεολόγο (*Λόγος Ε΄. Κατὰ Ἰουλιανοῦ Β΄*, κεφ. 35. PG 35, 708), τὶς πολύχρωμες κορδέλες ποὺ κρέμονται ἀπὸ μανουάλια καὶ πολυελαίους, τοὺς δικεφάλους ἀετοὺς ποὺ ἀπαντῶνται σὲ κάθε σημεῖο τοῦ ναοῦ, τὰ πάσης φύσεως καὶ ἀμφιβόλου αἰσθητικῆς ἄχρηστα πράγματα ἢ χρήσιμα σκευὴ μὲ ἀνταισθητικὴ ἐμφάνιση, ποὺ εὐτελίζουν ὄχι μόνον τὸν ναό, ἀλλὰ καὶ τὰ τελούμενα σ' αὐτόν³². Ὅλα αὐτά, κατὰ τὸν Ἰωάννη Φουντούλη, «διασύρουν τὴν σεμνὴ ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ παράδοση, δίνουν λαβὴ γιὰ σχόλια καὶ ἀφήνουν τὴν ἐντύπωση τηλεοπτικοῦ ἱεροῦ θεάματος»³³. Ὁ ὀρθόδοξος ναὸς εἶναι ὁ λειτουργικὸς χῶρος πού, ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του ἀκόμη κατασκευὴ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρυθμίστη τῶν χώρων του, μέχρι τὴν ζωγραφικὴ του διακόσμηση, τὰ σκευὴ, τὰ ἄμφια, ὅλα ὑπηρετοῦν τὴ λατρεία καὶ τίποτε ἄλλο. «Ἡ παλιὰ παράδοση, παράδοση ὑψηλῆς αἰσθητικῆς καὶ ἑλλη-

30 Ὅπ.π., σ. 311.

31 Ὅπ.π., σ. 223.

32 Ὅπ.π., σ. 222.

33 Ὅπ.π., σ. 223.

νοπρεπούς λιτότητας, κάλλους και κλασικής συνέχειας, δὲν παύει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλός μας στὸ ἱερὸ καὶ καλλιτεχνικό μας ἦθος. Νὰ μᾶς ἀποτρέπει ἀπὸ ἐκβαρβαρισμούς καὶ ἐκπερσισμούς, ἐμᾶς τουλάχιστον πὸν εἴμαστε παιδιὰ τῶν πατέρων μας, πὸν δίδαξαν στὸν κόσμον τί σημαίνει κάλλος, μέτρο καὶ ἁρμονία»³⁴ (Εἰκ. 18, 19).

Βέβαια τὸ πρόβλημα τῆς παραδόσεως μετασηματίζεται σὲ πρακτικό, σὲ μιὰ ἐποχὴ πὸν δὲν εἶναι ἴδια μὲ τὸ ἀπώτατο παρελθόν. Τί εἶναι σήμερα παράδοση; Ἄρνηση τῆς προόδου; ἀνεξέλεγκτη συνέχεια ἐπανάληψης στερεοτύπων καὶ παλαιῶν μορφῶν; ἀντιγραφή κάποιων καλῶν μορφῶν; ἢ ἔμπνευση καὶ ἔνταξη τῆς τέχνης μας στὴ χάρι τοῦ Θεοῦ, ὥστε αὐτὸς νὰ τελειοποιεῖ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν μας καὶ ἔτσι νὰ ἐντάσσονται στὴν ἐξελικτικὴ τροχιά τῆς παραδόσεως³⁵; Καὶ ὕστερα, συχνὰ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνθρωποι ταλαιπωρούμαστε ἀπὸ ἀπολυτοποιήσεις, πὸν εἶναι ὁ εὐκόλος δρόμος ἐνὸς θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ «παλαιοημερολογιτισμοῦ», πὸν μιᾶ συνεχῶς γιὰ «Ὁρθοδοξία», «Πατέρες» καὶ «Παράδοση» καὶ τὸ ἀπαραχάρακτο τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, πὸν μακάρι νὰ ἦταν ἔτσι, ἀλλὰ ἢ κάθε ἐποχὴ ἔχει τὶς ἀναβάσεις καὶ τὶς καταβάσεις της, ἢ τέχνη, καὶ ἢ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἢ κοσμικὴ, εἶναι παιδί τῆς ἐποχῆς της καὶ μητέρα τῆς πνευματικότητάς μας, καὶ εἶναι αὐτονόητο ὅτι παράγουμε, ὅ,τι ζοῦμε καὶ ὅ,τι βιώνουμε ὡς Ἐκκλησία καὶ ὡς πλήρωμα αὐτῆς. Ὁ ἀείμνηστος Φώτης Κόντογλου σχολιάζοντας μιὰ εἰκόνα δυτικῆ ἔγγραφε· «τὰ ἐκ τοῦ πνεύματος πνευμά ἐστι, τὰ ἐκ τῆς σαρκὸς σάρξ ἐστι»³⁶. Μακάρι νὰ διαιωνίζονταν αὐτὴ ἢ μακαρία καὶ διαρκῆς ἀνοίξις τῆς πατρώας παραδόσεως καὶ τέχνης, θὰ βρισκόμασταν σὲ μιὰ διαρκὴ καὶ ἀγήραστη νεότητα καὶ ἀνθοφορία πνευματικὴ, ὅμως ἢ πραγματικότητα συχνὰ μας προσγειώνει καὶ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ξαναδοῦμε τὰ πράγματα μὲ νέο μάτι, ἀλλὰ μὲ τὸ κοινὸ τῆς Ἐκκλησίας

34 Ἰ. Φουντούλη, «Θεῖα Λατρεία καὶ τέχνη στὸν ὀρθόδοξο ναό», *Τελετουργικά θέματα*, τ. Β', σ. 81.

35 Ὁπ.π., σ. 78.

36 Λεωνίδα Οὐσπένσκη, *Ἡ εἰκόνα* (μτφρ., πρόλογος Φώτη Κόντογλου), ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1952, σ. 44. Πρβλ. Ἰωάν. 3, 6.

πνεῦμα³⁷. Τὸ πλαίσιο ὑπάρχει, οἱ κανόνες εἶναι θεσμοθετημένοι, τὰ ὄρια χαραγμένα, σὲ μᾶς μένει νὰ γνωρίσουμε πραγματικά, ἂν ξέρουμε νὰ ἐλέγχουμε ἢ ἂν νομίζουμε ὅτι ξέρουμε τὰ ζητήματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἡ παράδοση δὲν εἶναι στατική, κι αὐτὸ φαίνεται παρατηρώντας τὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν μας. Ἡ κάθε ἐποχὴ κομίζει τὴν διαφορετικότητά της καὶ τὴν αἰσθητικὴ της πρόταση, ἀλλὰ καὶ τὸν ζωντανὸ θεολογικὸ της λόγο. Μποροῦμε νὰ διαβάσουμε αὐτὸν τὸν εἰκαστικὸ λόγο καὶ νὰ ἀπολαύσουμε τὴ διδασχὴ του; Τὸ θέμα εἶναι, ἂν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα πὼς ὅ,τι χτίζουμε καὶ ἴστοροῦμε σήμερα εἶναι μιὰ σοφὴ συνέχεια καὶ μιὰ νέα πρόταση γιὰ τὸ μέλλον, ἢ εἶναι ἀπλῶς μιὰ πρόταση χωρὶς πνοὴ καὶ χωρὶς μέλλον, μιὰ πρόταση ἄλλα. Στὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας συχνὰ συναντᾶμε τοὺς «λαιστρυγόνες καὶ τοὺς κύκλωπες» τῆς κάθε ἐποχῆς, πού μᾶς ἀλλάζουν τὴν πορεία. Τὰ ἐρωτήματα πάντα προβληματίζαν τὸν αἰεμνηστο Καθηγητὴ Ἰωάννη Φουντούλη, πού ἀναρωτιόταν, γιατί «οἱ θαυμάσιοι βυζαντινοὶ ναοὶ καὶ οἱ κλασικῆς ἀρμονίας καὶ ὁμορφιάς βασιλικές, πού χτίζονταν μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία, ἔδωσαν τὴ θέση τους σὲ ἐπιδεικτικά βουνὰ ἀπὸ μπετόν, ἀπάνθρωπα καὶ ἀνοικονόμητα οἰκοδομήματα, ἀληθινὲς παγόδες, ἢ θηλυπρεποῦς κομψότητας κατασκευάσματα;»³⁸, ἢ ἀκόμα «πὼς ὅ,τι κακότεχνο στὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῶν ναῶν κρύβεται κατὰ ἀπὸ τὸν μανδύα τοῦ “βυζαντινοῦ”; Γιατί τάχα οἱ τοιχογραφίες ἀπόκτησαν χρυσὸ φόντο καὶ πὼς ἢ ἐπίδειξη χλιδῆς θεωρεῖται καὶ ἐγκωμιάζεται ὡς πλοῦτος καὶ μεγαλοπρέπεια, μέσα σὲ ἓνα χῶρο πού διδάσκεται ἡ φιλοπτωχεία καὶ ἡ ἱεροπρεπὴς σεμνότητα;»³⁹. Θυμοῦμαι τὴν ἔκπληξη τοῦ καθηγητῆ, ὅταν ἐπισκέφθηκε κάποιος ἀνώτατος κληρικὸς τὸν ναὸ τῆς Θεολογικῆς μας Σχολῆς καὶ πρότεινε ιδέες γιὰ τὴ διακόσμησή του. Μεταξὺ ἄλλων πρότεινε νὰ μπεῖ στὸν παντοκράτορα χρυσὸ φόντο καὶ γύρω νὰ τοποθετηθεῖ κρυφὸς φωτισμὸς, ὥστε, ὅπως ὑποστήριζε, «νὰ τονιστεῖ τὸ φῶς

37 Ἰ. Φουντούλη, ὅπ.π., σ. 79.

38 Ὅπ.π., σ. 81.

39 Ὅπ.π.

τῆς θεότητας». Ὁ αἰμίμηστος δάσκαλος χαμογέλασε πικρὰ γιὰ τὴν πρόταση καὶ ἀπάντησε· «καλὰ, ὅταν πεθάνω ἐγώ, ἄς κάνουν ὅ,τι θέλουν, πρὸς τὸ παρὸν εἴμαστε καλὰ καὶ ἔτσι». Μήπως ξεχάσαμε τὴν ἀρχαία παράδοση τῶν ναοδόμων, ποὺ ἔχτιζαν τοὺς ναοὺς τοὺς «μὲ φῶς», χρησιμοποιώντας τὸ φυσικὸ φῶς τοῦ ἡλίου γιὰ νὰ ὑπηρετήσει τὸ οἰκοδόμημά τους⁴⁰, ἐνῶ ἡ ὅλη τελετουργία δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ πορεία πρὸς τὸ φῶς, τὸ «Φῶς τὸ ἀληθινόν»; Ἄλλωστε οἱ ἀκολουθίες ἀπὸ τὸ πρῶν καλοῦσαν τὸ «Φῶς» νὰ φωτίσει τὴ ζωὴ τους («σημειωθῆτω ἐφ’ ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου Σου») καὶ τὸ βράδυ ἐρχόμενοι «ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν», ὑμνοῦσαν «Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα Θεόν»⁴¹. Τὸ καλὸ γοῦστο δὲν ἔλειψε ποτὲ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μας καὶ εἶναι ἀλήθεια πῶς καὶ σήμερα ὑπάρχουν ναοί, πραγματικὰ ὑποδείγματα καλοῦ γούστου, προσεγμένων ἐπιλογῶν, συνέχειας τῆς παράδοσης, μελετημένων κινήσεων καὶ διακοσμητικῶν προτάσεων, ποὺ ὑπηρετοῦν διακριτικὰ τὴ λατρεία, καθὼς ὁ ρόλος τους εἶναι ἐξόχως λειτουργικὸς καὶ πρακτικὸς. Ὅμως δὲν μπορούμε νὰ μὴ σημειώσουμε καὶ τὴν πίκρα τοῦ αἰμιμήστου Δασκάλου, ὅταν ἔβλεπε κακόγουστα ἀντικείμενα διακοσμημένα μὲ δικεφάλους νὰ καταλαμβάνουν τὴν ἐκκλησία, μὲ τὴν ἐπίφαση τῆς βυζαντινοπρέπειας, χαλιά, ἄμβωνες, δεσποτικά, στασίδια, μανουάλια, ἄμφια, ἐγκόλπια, σταυροί, ἀκόμη καὶ σὰ δοχεῖα γιὰ τὰ ἀποκέρια, «δοχεῖα ἀπορριμάτων μὲ μορφή λειψανοθηκῶν»⁴² καὶ σημείωνε χαρακτηριστικὰ «λέχτηκε –δὲ γράφηκε ἀκόμη νομίζω– ὅτι ὁ δικέφαλος συμβολίζει τὴ διπλὴ φύση τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ψευδοθεολογία καταντᾷ πολλὰς φορές σὲ βλασφημία»⁴³. Πέρα ἀπὸ τὴ διακοσμητικὴ διάθεση καὶ τὶς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ καθενός,

40 Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Μαρίνου Καλλιγᾶ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ Μεσαίωνα*, Ἀθήνα 1946 καὶ Χ. Σταθάκη, *Ἡ Ἁγία Σοφία, τὸ μυστικὸ φῶς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἰνδικτος, 1977. Ἐπίσης βλ. Ἰ. Ποταμιάνου, *Τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

41 Μ. Καλλιγᾶ, ὅπ.π., σ. 29.

42 Ἰ. Φουντούλη, *Τελετουργικὰ Θέματα*, τ. Β', σ. 82.

43 Ὅπ.π., σ. 83.

στὸν ὀρθόδοξο ναὸ προβάλλει κυρίως ἡ ἀπαίτηση τῆς χρηστικότητας τῶν καλλιτεχνικῶν προϊόντων καὶ ἡ λειτουργικὴ τους χρήση. Γι' αὐτὸ ἡ γνώση τῶν λειτουργικῶν καὶ τελετουργικῶν δεδομένων θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει τὸν ρέκτη κληρικό, ὥστε νὰ καθοδηγήσει σωστὰ τὸν καλλιτέχνη γιὰ τὸ τί πραγματικὰ χρειάζεται καὶ πῶς θὰ ἤθελε ἡ Ἐκκλησία τὸ συγκεκριμένο λειτουργικὸ σκεῦος. Δὲν μπορεῖ ἡ Ἐκκλησία, σήμερα τουλάχιστον πού οἱ λειτουργικὲς τέχνες ξέφυγαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν εὐσεβῶν μοναχῶν, πού γνώριζαν καὶ τὴν παράδοση ἀλλὰ καὶ ἡ τέχνη τους ἦταν καρπὸς προσευχῆς καὶ διακονίας, νὰ ἀφήνεται ἀστόχαστα στὰ χέρια ἀνυποψίαστων κατασκευαστῶν, γιὰ νὰ χτίσουμε τὴν παράδοση τοῦ 21ου αἰῶνα⁴⁴. Καὶ ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ξανά τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὴν καλιέργεια τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν στὶς Ἐκκλησιαστικὲς καὶ τὶς Θεολογικὲς μας Σχολές. Πρέπει ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία νὰ μορφώσει τοὺς καλλιτέχνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, δὲν μπορεῖ νὰ ἀκολουθεῖ, ὡς οὐραγός, αὐτὸ πού προτείνει ὁ κάθε αὐτοαποκαλούμενος δημιουργός, ζωγράφος ἢ ξυλογλύπτῃς ἢ ἀργυροχρυσόχοος. Γιατί οἱ ἐκκλησιαστικὲς μας σχολές νὰ μὴν ἀσχολοῦνται μὲ τὴ διδασκαλία τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν στοὺς σπουδαστές τους; Αὐτοὶ αὖριο θὰ ἀποτελέσουν τοὺς ἄμεσους συνεργάτες τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν ἐνοριῶν. Στὴν παράδοσή μας πάντα οἱ καλλιτέχνες θεολογοῦσαν καὶ θεολογοῦντες δημιουργοῦσαν. Χρέος λοιπὸν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νὰ προσφέρει τὴ γνώση καὶ τὶς προϋποθέσεις.

Τὰ πάντα στὴ λατρεία μας πλέον ἔχουν ὄχι μόνον τὴ χρήση τους ἀλλὰ καὶ τὸν συμβολισμό τους, μιὰ καὶ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκεῖνες ἐποχὲς πού καθιερώθηκε ἡ λατρεία ἄφησε κάποια στοιχεῖα νὰ παραμείνουν ζωντανά, ὡς κατάλοιπα μιᾶς ἐποχῆς. Γιὰ παράδειγμα, ἡ χρήση τῶν ἐξαπτερύγων σήμερα δὲν εἶναι αὐτὴ πού ἦταν στὸ παρελθόν, οὔτε ἡ χρήση τοῦ ἀέρα ἢ τῶν δισκοκαλυμμάτων καὶ τῶν ποτηροκαλυμμάτων. Παρέμειναν στὴ λατρεία, ἄλλα μὲν ὡς χρηστικὰ καὶ ἄλλα ὡς συμβολικὰ ἀντικείμενα. Ἔτσι φαντάζει ὀξύμωρο νὰ μιλοῦν οἱ Πατέρες γιὰ τὸν συμβολισμό

44 Ὅπ.π.

αὐτῶν τῶν λειτουργικῶν στοιχείων καὶ σήμερα τὰ ἑξαπτέρυγα νὰ φέρουν ὄχι τὶς μορφές τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἑξαπτέρυγων σεραφεϊμ, ἀλλὰ τὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ τὴν ἀγία Βαρβάρα, ἢ τὰ δισκοκαλύμματα καὶ τὰ ποτηροκαλύμματα νὰ ἀντικαθίστανται ἀπὸ μεταλλικὰ σκεπάσματα, ὑπὸ μορφὴ τρουλίσκων (πολὺ συχνὰ στὴν Κύπρο), καὶ μάλιστα τὰ περισσότερα παραφορτωμένα μὲ διακόσμηση εὐτελοῦς ἀξίας καὶ αἰσθητικῆς. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι αὐτὰ εἰσήχθησαν μετὰ τὸν 16ο αἰώνα, ὅταν ἡ ἀργυροχρυσοχοΐα στὴ Ρωσία συναντήθηκε μὲ τὴν ρωσικὴ λειτουργικὴ πράξι. Οἱ ζωγράφοι μας κατέγραψαν γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὴ τὴν «πρωτοτυπία» τὸν 16ο αἰώνα στὴ Μονὴ Φιλανθρωπῶν στὸ Νησί τῶν Ἰωαννίνων⁴⁵. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπίδειξη τῆς κραταιᾶς Ρωσίας πέρασε καὶ στὴν λογικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης. Τὰ προβλήματα ἐντείνονται, ὅταν οἱ κατασκευαστὲς ἀγνοοῦν πλήρως ἀκόμη καὶ τὴ χρῆση αὐτῶν ποὺ κατασκευάζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θεολογία καὶ τὸν συμβολισμό τους. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ χρησιμοποιεῖται δισκάριο, μὲ ἐγχάρακτες παραστάσεις ἢ σμάλτα, ποὺ δυσκολεύουν τὴν πλήρη ἀπόμαξή του, ἢ νὰ μὴ χωράει ὁ ἅγιος ἄρτος καὶ μάλιστα, τὴν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς, νὰ μὴ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν οἱ ἅγιοι ἄμνοι γιὰ τὶς προηγιασμένες. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἅγιο ποτήριο, ὅπου τὰ χεῖλη τοῦ ποτηρίου συχνὰ διακοσμοῦνται ἢ εἶναι ἐγχάρακτα. Ἡ λόγχη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἄχρηστο ἀντικείμενο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ κόψει, τὸ ἴδιο καὶ ἡ λαβίδα, πρέπει νὰ εἶναι ἀπλὴ χωρὶς διακόσμηση καὶ σμάλτα. Ἡ κολυμβήθρα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀβαθής, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται ἡ κατάδυση τοῦ βαπτιζομένου⁴⁶. Τὰ ἄμφια τῆς ἀγίας Τραπέζης, κομψὰ καὶ ἀπλά, χωρὶς τὸ παραφόρτωμα σχεδίων καὶ παραστάσεων. Ἄν ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὶς τοιχογραφίες, θὰ δοῦμε ὠραιότατα δείγματα κεντητικῆς τέχνης, ποὺ συνδυάζουν καὶ τὸ ὠραῖο καὶ τὸ κομψό. Ζώντας σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ πάντα ἀποτυπώνονται πλέον σὲ εἰκόνα, φωτογραφικὴ ἢ τηλεο-

45 Τ. Τσομπάνη, *Ἡ Μεγάλῃ Εἴσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 151-159.

46 Ἰ. Φουντούλη, ὅπ.π.

πτική, αντιλαμβανόμαστε ότι ή διδαχή τής λατρείας και τής αισθητικής τών λειτουργικών τεχνών περνᾶ καί σέ ἄλλα χέρια, τὰ ὁποῖα δέν μποροῦν νά ἔχουν τή γνώση σὸ τί θὰ προβάλλουν ὡς καλὸ ἢ ἀπορριπτέο, οὔτε ἔχουν τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ ζήτημα τής λατρείας, πού εἶναι ἡ βασική προϋπόθεση γιὰ νά ἀσχοληθεῖ κανεὶς μαζί της, ἔστω καὶ ἐπιστημονικά ἢ καλλιτεχνικά. Σίγουρα ἡ εὐθύνη τών λειτουργῶν εἶναι μεγάλη καί, σέ ἕνα κόσμο πού βιώνει διαφορετικά πνευματικά προβλήματα, θὰ πρέπει νά προσέξουμε, ἂν θὰ σταθοῦμε ἀπέναντι σ' αὐτὰ μὲ εὐλάβεια ἢ ἀνευλάβεια, μὲ αὐταρέσκεια ἢ θαυμασμό γιὰ τὴν παράδοση καί τὸ ἦθος τής λατρείας, μὲ πνεῦμα συνέχειας ἢ αὐτονόμησης. «Πάντως ὁ ἀτομικός ἢ συλλογικός ἐγωϊσμός ἀποτελεῖ τὸν χειρότερο σύμβουλο γιὰ κάθε βελτίωση, ἀφοῦ μὲ ἕνα κατ' ἀναλογία «ἡμεῖς τοῦ Μωϋσέως ἐσμέν μαθηταί» (Ἰωάν. 9 28), νομιμοποιεῖ κάθε λειτουργική παραχάραξη καί ἐξ ὑπαρχῆς ἀποκλείει κάθε νηφάλια κριτική καί βελτίωση»⁴⁷.

Αὐτὸ τὸ «ναὶ μὲν ἀλλὰ» ἢ τὸ «ναὶ βεβαίως τότε, ἀλλὰ ἐμεῖς σήμερα...», εἶναι τὸ νέο «δόγμα» πού ταλαιπωρεῖ τὴν Ἐκκλησία μας σὲ πολλοὺς τομεῖς. Ἀκούγεται συχνὰ πὼς ζοῦμε σὲ μιὰ ἐποχὴ πού τὰ πάντα ἀλλάζουν καί ἡ τεχνολογία εἶναι πλέον μέρος τής ζωῆς μας, ἐπομένως δέν μποροῦμε νά ζοῦμε μὲ τὸ σύμπλεγμα τοῦ παρελθόντος πού ὅλα ἦταν καλὰ λίαν καί σοφά. Ἔτσι φτάσαμε σὸ σημεῖο νά καταργοῦμε τὴν ἀγιογραφία στὴν ἰστορία τών ναῶν μας καί, ἀπὸ τὴν τέχνη αὐτή, πού δεκάδες ἄνθρωποι ἀγίασαν πάνω στὶς скаλωσιές τών μοναστηριῶν μας καί τών ναῶν, προσευχόμενοι καί δανείζοντες τὰ χέρια τους στὸν Θεό, ὥστε νά κατευθύνει τὴν τέχνη τους στὸν ἀγιασμό τών ψυχῶν, καταλήξαμε στὴν εὐκόλη λύση πού συνδέεται μόνο μὲ τὸ εὐκόλο κέρδος, νά ἀναθέτουμε δηλαδή τὸ ἔργο ὄχι σὲ ἀγιογράφο ἀλλὰ σὲ φωτοτυπικὸ μηχάνημα. Ἔχει χαθεῖ δηλαδή ἡ αἴσθηση τοῦ χρέους, ἡ αἴσθηση τής συνέχειας τής ἱστορίας, ἡ αἴσθηση ὅτι, ἐνῶ οἱ ἄλλες ἐποχές ἀφισαν ἔργα μεγάλα καί θαυμαστά, ἐμεῖς θὰ ἀφήσουμε φωτοτυπίες, γιὰτὶ αὐτὰ παρᾶγει ἡ ἐποχὴ μας.

47 Ὅπ.π., σ. 93.

Στὸν τομέα τῆς αἰσθητικῆς τοῦ λόγου καὶ τοῦ κηρύγματος, μέτεφερε συχνὰ τὸν προβληματισμὸ καὶ τὴν ἀγωνία του, ὁ Ἰωάννης Φουντούλης, διότι θεωροῦσε ὅτι ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀπλὰ μιὰ ἀκόμα μορφή ἐπικοινωνίας ἱερέα καὶ λαοῦ, ἀλλὰ οὐσιαστικὸ μέρος τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, πὺν ἢ θὰ σώσει τὸν λαὸ ἢ θὰ χαθεῖ μιὰ ἀκόμη εὐκαιρία σωτηρίας. Ἡ φράση πὺν ἀκούγεται σήμερα ἀπὸ πολλούς, «σταμάτα νὰ μοῦ κάνεις κήρυγμα», δείχνει τὴν δυσφήμιση τοῦ κηρύγματος ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ λόγου. Ὁ ἱερέας ἐπιβάλλεται νὰ καταβάλλει κάθε προσπάθεια, ὥστε ὁ λόγος του νὰ εἶναι κατανοητὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀκροατές του. Ἡ γλώσσα νὰ εἶναι ἀπλή ὁμιλουμένη, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ δύσκολες λέξεις καὶ τεχνικούς ὄρους, μακρὲς προτάσεις καὶ γραμματικούς ἢ συντακτικούς ἀρχαϊσμούς⁴⁸. Ἡ ἀρχαίζουσα γλώσσα καλὸ εἶναι νὰ ἀποφεύγεται, διότι δὲν εἶναι καταληπτὴ, ἀλλὰ καὶ δὲν παύει νὰ δημιουργεῖ μιὰ ψυχολογικὴ ἀπόσταση ἱεροκήρυκα καὶ λαοῦ. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐξεζητημένη δημοτικὴ ἢ μιὰ λαϊκὴ ξύλινη γλώσσα πὺν θυμίζει τὸν πολιτικὸ λόγο. Ὁ ἱεροκήρυκας δὲν πρέπει νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση οὔτε ἐνὸς ἀνθρώπου πὺν κάνει ἐπίδειξη γλωσσοπλαστικῆς ἱκανότητος καὶ φιλολογικῆς ἐπάρκειας, οὔτε ἀγράμματος, ἀλλὰ οὔτε καὶ λόγιου τοῦ παρελθόντος. Γλώσσα ἀπλή, καὶ ὅσο κατὰ τὸ δυνατόν καθαρὴ καὶ ἀμιγῆς, εἶναι ἡ ἐνδεδειγμένη γιὰ τὸν ἄμβωνα⁴⁹. Στὸν τομέα τῆς Ὀμιλητικῆς, εἶχε μιὰ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ ἐνδιαφέρον, στὸ νὰ ἐκπαιδεύσει τοὺς φοιτητές καὶ αὐριανούς κληρικούς καὶ θεολόγους, γι' αὐτὸ καὶ στὸ πλαίσιο τῶν μαθημάτων λειτουργικῆς καὶ Ὀμιλητικῆς καὶ στὰ φροντιστηριακὰ μαθήματα, πὺν γινόταν στὸ ναὸ τῆς Σχολῆς, ἀνέθετε σὲ φοιτητές νὰ λειτουργοῦν καὶ νὰ κηρύττουν, γιὰ νὰ ἀποκτοῦν ἐμπειρία καὶ γνώση τοῦ προβλήματος. Οἱ συμβουλές του ἀπλές καὶ πρακτικές, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ παρουσία τῶν ὁμιλητῶν, πὺν ἔπρεπε νὰ φοροῦν ράσο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ σώματος, ὅπως ἔλεγε: «ἡ σεμνότητα καὶ ἡ ἱεροπρέπεια τοῦ κηρύγματος ἐπιβάλλει μετριασμὸ τῶν χειρονομιῶν καὶ κοσμιότητα

48 Ἰ. Φουντούλη, *Ὀμιλητικὴ*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 203.

49 Ὅπ.π.

τῶν κινήσεων ... χειρονομίες λίγες, σεμνές, ἐκφραστικές καὶ σύμφωνες πρὸς τὶς ἐκφραζόμενες ἔννοιες, οὔτε μονότονες οὔτε περιδεεῖς, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑπερβολικὲς καὶ θεατρικὲς»⁵⁰. Ὁ δὲ τόνος τῆς φωνῆς τῶν ἱεροκηρύκων καλὸ θὰ εἶναι νὰ μὴ εἶναι ἐνοχλητικὸς ἀπότομος καὶ ὑψηλός, σὰν νὰ μαλώνει τοὺς ἀκροατές, ἀλλὰ οὔτε καὶ κακόμοιρο τραγουδιστικὸ ὕφος πού κάποιοι νομίζουν ὅτι εἶναι ἱεροπρεπές⁵¹. Προτιμοῦσε πάντα καὶ ὁ ἴδιος, ὅταν κήρυττε, τὸν ἀπλὸ καὶ ἀνεπιτήδευτο φυσικὸ τρόπο ὁμιλίας, πού δίνει ἕναν προσωπικὸ τόνο στὸν λόγο.

Γιὰ τὸν Ἰωάννη Φουντούλη, ἡ λειτουργικὴ πράξις εἶναι «μιὰ ἀναγωγή στὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, μιὰ διαρκὴς μεῖξις τοῦ λειτουργικοῦ σήμερον τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τὴν αἰώνια ζωή τοῦ Χριστοῦ, τοῦ πάντοτε ζῶντος ἐν αὐτῇ καὶ σώζοντος τὸν λαόν Του καὶ εὐλογοῦντος τὴν κληρονομίαν Του, διὰ τῆς χειρὸς τῶν ἱερέων»⁵².

Ὅσο κι ἂν φανεῖ παράδοξο, σημειώνει μὲ ἔμφαση, «ἡ θεία λειτουργία δὲν εἶναι μόνο ἕνα κείμενο. Εἶναι μιὰ συλλογικὴ πράξις, ἕνα δημόσιο ἔργο, στὸ ὁποῖο μετέχει ὀλόκληρη ἡ Ἐκκλησία, ὁρατὴ καὶ ἀόρατη, ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι, ζῶντες καὶ πνεύματα δικαίων κι ὀλόκληρος ὁ κόσμος λογικὸς καὶ ἄλογος. Εἶναι δυναμικὴ συνισταμένη πού ἐνώνει τὴν κτίσις μὲ τὸν Κτίστη, σὲ κοινωνία λόγου καὶ σαρκὸς καὶ αἵματος. Ναὸς, εἰκόνα, σύμβολο, θυμίαμα, σκεύη, ἄμφια, κινήσεις, δοξολογικὴ ψαλμωδία, εὐχετικὸς λόγος, σύνοδος λαοῦ, ἱερατικὴ διακονία, ὅλα αὐτὰ σὲ μιὰ ζωντανὴ ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ φορὰ πρὸς τὸ ὑπερουράνιο θυσιαστήριον τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, μὲ μιὰ ἀντίστοιχη κένωση τοῦ Χριστοῦ, ἀόρατα καὶ ὀρατὰ (μὲ τὰ εὐχαριστιακὰ εἶδη) γιὰ τὴ σωτηρία καὶ ἀνακαίνισις τοῦ κόσμου»⁵³. Κάθε λειτουργία, κατὰ τὸν ἀείμνηστο Καθηγητὴ, μοιάζει μὲ τὸ Σινᾶ ἢ τὸ Θαβώρ. Ἔχει πρόποδες, ἀνάβαση, κορυφὴ καὶ κατάβαση. Ἱερὴ

50 Ὁπ.π., σ. 212.

51 Ὁπ.π., σ. 212.

52 Ἰ. Φουντούλη, *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 15.

53 Ἰ. Φουντούλη, *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 46.

σύναξη τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ἱεραρχικά διαρθρωμένου καὶ συντεταγμένου⁵⁴. Ἄν κάτι ἀπὸ αὐτὰ λείψει, ματαιώνεται τὸ ταξίδι στὰ ἔσχατα, στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Στὴν ἀκαδημαϊκὴ καὶ θεολογικὴ του διαδρομῇ, ὁ Ἰωάννης Φουντούλης ἔγραψε πολλά, δίδαξε περισσότερα καὶ ἄφησε ἀτίμητη παρακαταθήκη. Μένει σὲ μᾶς νὰ τὴν κρατήσουμε μὲ σεβασμὸ στὰ χέρια μας καὶ νὰ τὴν παραδώσουμε, ὅταν μᾶς ζητηθεῖ, ἀκέραια. Γιὰ τὸν σοφὸ δάσκαλο, ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν μόνο ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ γνώσης, ἀλλὰ κυρίως τρόπος ζωῆς καὶ ἔργο ζωῆς, γιατί εἶχε πάντα στὸ νοῦ του τὰ λόγια τοῦ γέροντά του, τοῦ ἀγίου Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης :

– « Ἄνθρωπε, μικρὰ ταῦτα λογίζη;

Καὶ τοὺς τῶν πατέρων ὄρους παραλογίζη, τοὺς ἄνωθεν παραδεδομένους;

Οὐδὲν μικρὸν ἐν τῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ.

Οὐδὲν δίχα λόγου, ὅτι αὐτοῦ τοῦ ζῶντος Λόγου ἡ Ἐκκλησία. Διὸ μετὰ λόγου πάντα μεγίστου. Πῶς οὖν τολμᾷ τις τὰ μετὰ λόγου καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ Λόγου ἰδίαις ὀρμαῖς παρορᾶν καὶ ἑαυτὸν εἰσάγειν τῆς τούτων καταλύσεως νομοθέτην;

Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα ... καὶ ὅτι οὐκ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεὸς ... ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως καὶ ὅτι ἡ ἐν οὐρανοῖς εὐταξία καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐστὶ; Ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ἵνα μισθοὺς πολλὰ πλοῦς κομίση παρὰ Θεοῦ, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου καὶ τὴν ἱεράν τηρῶν τάξιν»⁵⁵.

54 Ὅπ.π.

55 Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ'. ΠΓ 155, 680C.

5. Αισθήσεις και αισθητική κατά τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη

Ὁ Σουηδὸς σκηνοθέτης Igmarr Bergman, χαρακτηριστικὸς τοῦ ἀδιεξόδου τῆς ἐποχῆς μας, σὲ μιὰ κραυγὴ προσωπικῆς ἀγωνίας, κατὰ τὴν πορεία τῆς ἀναζήτησης τῆς προσωπικῆς του ἀλήθειας, ρωτᾷει: «Εἶναι λοιπὸν τόσο ὀδυνηρὰ δύσκολο νὰ συλλάβει κανεὶς τὸν Θεὸ μὲ τὶς αἰσθήσεις;»¹.

Στὴν οὐσία ὁ Bergman ἀναζητεῖ ἓνα χᾶδι πατρικό, μιὰ ψαύση, ἓνα ἄγγιγμα, μιὰ βεβαιότητα ἐμπειρική, γιὰ νὰ σπάσει τὸ φράγμα τῆς μοναξιάς του. Μήπως τὸ ἴδιο δὲν ἔκανε καὶ ὁ πολὺς Σάρτρ, ὅταν ἔλεγε μὲ παιδικὸ παράπονο πὼς «ζήτησα ἓναν Θεὸ πατέρα καὶ μοῦ ἔδωσαν ἓνα Θεὸ ἀφέντη-χωροφύλακα»;

Ἄν οἱ δύο αὐτοὶ διανοούμενοι τῆς Δύσης εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ προσεγγίσουν τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, θὰ διαπίστωναν πὼς ἡ ἀπάντησις σὲ αὐτὴ τὴν ἀναζήτησις τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ βρίσκεται μέσα στὴν πράξι καὶ τὴ λατρεία τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, μιὰ ἀπάντησις ἄμεση, πέρα ἀπὸ ἀφηρημένα σχήματα διανόησης καὶ ἀνθρωποκεντρικὲς συναισθηματικὲς ἀναγωγές.

Στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ θεολογία τίποτα δὲν εἶναι θεωρία καὶ αὐτονομημένη διδασχὴ ὅλα εἶναι πράξι, αἰσθητὴ ἐμπειρία, καθολικὴ σωματικὴ συμμετοχή².

Ὅσες φορὲς ἡ γνώσις τοῦ Θεοῦ αὐτονομήθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὀδηγήθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἔφτασε ὡς τὴν κόλαση, δηλαδὴ στὸ μαρτύριο τοῦ νὰ μὴν ἀγαπᾷ κανεὶς καὶ νὰ μὴν ἀγαπιέται.

1 Βλ. *Τὰ σενάρια τοῦ Ἰ. Μπέργκμαν* (μτφρ. Ρ. Σώκου), ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1962, σ. 110.

2 Χρ. Γιανναρᾶ, *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1979, σ. 123.

Ἡ ζωὴ στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ εἶναι μιὰ συνεχῆς πρόσκληση καὶ πρόκληση γιὰ ἄμεση συμμετοχὴ-σωματικὴ μετοχὴ στὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς, ποὺ ἀναιρεῖ τὴν θανάτωση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης. Στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ σωματικὴ ἄσκηση εἶναι ὁ μόνος δρόμος θεολογικῆς γνώσης. Δὲν εἶναι ποτὲ δυνατόν ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσει τὴν ἀλήθεια τῆς ὑπάρξεώς του μόνο μὲ κατηγορίες νοητικές· ἡ καθολικὴ ἀλήθεια τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ καθολικὴ γνώση προσωπικῆς ἐμπειρίας³.

Ἡ ζωὴ τῶν πιστῶν εἶναι μυσταγωγία καὶ οἱ θεωρίες τῶν θεολόγων εἶναι ἱεραργίες· «πρᾶξις ἐστὶ θεωρία ἐνεργουμένη καὶ θεωρία ἐστὶ πρᾶξις μυσταγωγουμένη» λέει ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής⁴.

Αὐτὴ τὴν ἔμπρακτη θεωρία πόθησε καὶ βίωσε κατὰ τὸ στάδιο τῶν «πνευματικῶν του γυμνασμάτων» ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ μὲ τρόπο πολὺ κατανοητὸ μᾶς μεταφέρει τὴν ἐμπειρικὴ γνώση τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, ἀλλὰ καὶ τῶν συνασκητῶν του.

Ἀναζήτησε τὴ γνώση μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη καὶ διαπιστώνει πὼς ὑπάρχουν δύο γνώσεις, «ἡ μία ἄρχεται ἀπὸ τὴν γῆν καὶ εἶναι πλήρης ἀκανθῶν, πεπτωκυῖα, ἄπτερος γνῶσις, ὀρθολογιστικὴ», κινούμενη ἐντὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ κλεισμένη μέσα στὰ στεγανά τῶν φιλοσοφικῶν παρατηρήσεων τοῦ Ἀριστοτέλη «οὐδὲν ἐν τῷ νῷ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει»⁵.

Ἡ «ἄλλη γνῶσις ἀποκαλύπτεται» κατὰ τὸ μέτρο τῆς καθαρότητος τῆς ψυχῆς καὶ ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ, ἀποκαλύπτεται «ἀπὸ τὸν φωτίζοντα τὸν αἰσθητὸν καὶ νοητὸν κόσμον Θεόν»⁶.

3 Τρ. Τσομπάνη, *Τὸ μυστήριον καὶ ἡ διακονία τοῦ λόγου*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 78.

4 Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια θεολογικὰ καὶ οἰκονομικά, ἑκατοντὰς Δ΄*, PG 90, 1344A.

5 Νικόδημου Ἁγιορείτου, *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον. Περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*, ἐκδ. Σχοινᾶ, Βόλος 1969, σ. 12.

6 Ὅπ.π.

Γι' αυτό το μέτρο, τῆς καθαρότητος τῆς ψυχῆς, ὁ ἅγιος Νικόδημος καὶ ὅλοι οἱ ἅγιοι τῆς πίστεώς μας πρόσφεραν ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ καὶ κατέστησαν σκευὴ ἐκλογῆς καὶ δοχεῖα θείας χάριτος.

Στόχος τοῦ ἁγίου μας ἦταν νὰ διδάξει (ἢ νὰ ὑπομνήσει, ὅπως γράφει ἐν τῇ ταπεινότητί του) ὅτι τὸ νὰ γίνει κανεὶς αὐτοκράτορας τῶν παθῶν του καὶ νὰ ἔλθει στὴν ἀπάθεια εἶναι χάρισμα τοῦ Θεοῦ ποὺ δίδεται σὲ ὅσους φθάνουν στὸ «ἄκρον τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως»⁷ καὶ οἱ ὅποιοι «νοῦν ἡγεμόνα καὶ αὐτοκράτορα κατὰ τῶν ὀλεθρίων παθῶν ἐνεστήσαντο»⁸. Καὶ προκειμένου νὰ προχωρήσει στὸ πῶς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ γίνει αὐτοκράτορας τῶν παθῶν του, ξεκινᾷ τὴ διδαχὴ του ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ σῶμα εἶναι ἀνάκτορο βασιλικό, ὁ δὲ νοῦς εἶναι βασιλεύς⁹, αὐτὸ δὲ τὸ ἀνάκτορο ὡς ὑπερῶο ἔχει τὴν κεφαλή, θάλαμο δὲ τὴν καρδιά, ταχυδρόμους τὰ πνεύματα, ἀγωγούς καὶ περάσματα τὰ σωληνοειδῆ νεῦρα καὶ θυρίδας τὰ πέντε αἰσθητήρια¹⁰.

Ἐδῶ λοιπὸν στὰ αἰσθητήρια ὁ ἅγιος Νικόδημος ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς διδασκαλίας του καὶ ἀναπτύσσει μὲ μεθοδικότατο τρόπο τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, «περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων», γιὰτὶ μέσῳ αὐτῶν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ φτάσει στὴ ζωὴ ἢ στὸν θάνατο, «τὸν τῆς ψυχῆς ἀθάνατον θάνατον»¹¹, ὅπως λέγει.

Ἄλλωστε καὶ ὁ προφήτης Ἱερεμίας ἀποκαλεῖ τὶς αἰσθήσεις θυρίδες: «ἀνέβη θάνατος διὰ τῶν θυρίδων» (9, 21), γράφει: «μὴ μείνωμεν ὅπερ ἐσμὲν ἀλλ' ὅπερ γενώμεθα... φῶς γενώμεθα τέλειον, τελείου φωτὸς γεννήματα»¹².

Ἐξηγεῖ λοιπὸν παρακάτω γιὰ ποιὸ λόγο ἔγιναν οἱ αἰσθήσεις καὶ γράφει: Ἐπειδὴ ὁ νοῦς ἀποκλείεται, τρόπον τινά, ἐντὸς τοῦ ἀνακτό-

7 Ὅπ.π., σ. 30.

8 Ὅπ.π.

9 Ὅπ.π., σ. 31.

10 Ὅπ.π., σ. 32.

11 Ὅπ.π., σ. 16.

12 Ὅπ.π., σ. 16. Βλ. καὶ Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Λθ' εἰς τὰ Φῶτα*, PG, 36, 336.

ρου τοῦ σώματος, σὰν μέσα σὲ μιὰ φυλακή, κατασκεύασε ὁ δημιουργὸς θυρίδες, τὰ πέντε αἰσθητήρια τοῦ σώματος, τοὺς ὀφθαλμοὺς, τὰ ὦτα, τοὺς ρῶθωνες (μύτη), τὸ στόμα, τὸ κοινὸν αἰσθητήριον τῆς ἀφῆς, γιὰ νὰ μπορεῖ πρῶτα μὲν νὰ ἔρχεται νὰ βρίσκει τὴν δική του τροφή καὶ ἡδονή, δηλαδή νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν αἰσθητὴ κτίση, ἀλλὰ καὶ τοὺς λόγους τῆς Γραφῆς, ἕνας ἄλλος λόγος εἶναι γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ χειραγωγεῖ τὸ λογικὸ του στὴ σοφία, τὴν ἀγαθότητα, τὴ δύναμη, τὴν χάριν, τὴν ἀλήθεια, τὴ γλυκύτητα καὶ τὶς ἄλλες δωρεὲς τοῦ δημιουργοῦ καὶ τρίτος λόγος εἶναι τὸ νὰ μπορεῖ ὁ νοῦς, μέσῳ ὅλων τῶν ἐνεργειῶν καὶ τελειοτήτων ποὺ γνωρίζει, νὰ ἀνεβαίνει ὅσο δυνατόν, «διὰ τῶν πτερύγων τῆς νοερᾶς ἐνεργείας», στὴ γνώση καὶ θεωρία αὐτοῦ τοῦ δημιουργοῦ τῆς κτίσεως καὶ δοτῆρος τῆς θείας Γραφῆς»¹³, γιὰτί ὅπως λέγει ὁ σοφὸς Σολομῶν «ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται¹⁴, ὁ δὲ θεῖος Παῦλος συμπληρώνει λέγων: «ὅτι τὰ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε ἀίδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεϊότης»¹⁵.

Ἔτσι λοιπὸν διὰ τῆς θεωρίας τῶν κτισμάτων ἀνεβαίνει ὁ νοῦς στὴ γνώση καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ κτίστου καὶ δημιουργοῦ Θεοῦ. Ὅταν λέγει, γιὰ παράδειγμα, κοιτοῦν τὰ μάτια στὸν οὐρανό, πέφτει ἡ εἰκόνα τοῦ οὐρανοῦ στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα τῶν ματιῶν καὶ ἀμέσως προβάλλεται ἡ εἰκόνα του, τότε ἐν ριπῇ παίρνουν εἴδηση οἱ ταχυδρόμοι τῶν πνευμάτων καὶ τρέχουν μὲ ἀπίστευτη ταχύτητα διὰ τῶν ἀγωγῶν τῶν νεύρων στὸν ἐγκέφαλο καί, εὐθὺς μόλις ἐγγίσουν ἐκεῖ, ὁ νοῦς διεγείρεται καὶ βλέπει τὸν οὐρανό. Μετὰ τὴν αἴσθηση αὐτῆ, διὰ τῆς λογικῆς δυνάμεως, βλέπει τὴν τάξη, τὸ μέγεθος, τὸ κάλλος, τὸ φῶς καὶ τὰ λοιπὰ ιδιώματα τοῦ οὐρανοῦ, καὶ μέσα σὲ ὅλα αὐτὰ στοχάζεται τὴν σοφία, τὴν τέχνη, τὴν δύναμη καὶ τὴν ὠραιότητα τοῦ δημιουργοῦ¹⁶, ἔτσι ἐξάπτει τὴν καρδιά του στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ.

13 Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὅπ.π., σσ. 33-34.

14 Σοφ. Σολ. 13, 5.

15 Ρωμ. 1, 20.

16 Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὅπ.π., σ. 34.

Μὲ τὴν αἴσθησι τῆς ἀκοῆς πάλι γίνεται κοινωνὸς τοῦ λόγου τῆς θείας Γραφῆς. Ὁ λόγος πλήττει τὸν ἀέρα καὶ κυματίζει· τὰ κύματα τοῦ ἀέρα ἀλλεπάλληλα ἐγειρόμενα ἐμπίπτουν στὸ αὐτὸ καὶ τὴν κόγχη του· ἀπὸ ἐκεῖ περικλωμένα καὶ εἰς τὸν πόρο τῶν ὠτίων εἰσερχόμενα, πλήττουσι τὸ τύμπανον αὐτοῦ· ἀπὸ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ κυμαίνεται ὁ ἀέρας μέσα στὴν κοιλότητα τοῦ τυμπάνου καὶ τινάσσει ὅλα τα μέρη τοῦ λαβυρίνθου, κατόπιν ἐνεργοποιεῖται τὸ ἀκουστικὸ νεῦρον τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ὁ νοῦς ἀκούει τὸν λαληθέντα λόγο¹⁷.

Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ἐνεργεῖ ὁ ἄνθρωπος καὶ διὰ τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ὀσφρήσεως, διὰ τῆς γεύσεως καὶ διὰ τῆς ἀφῆς.

Μὲ λίγα λόγια, σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος, ὁ νοῦς διὰ μέσου τῶν αἰσθητηρίων, ὅλα τα κτίσματα καὶ ὅλα τὰ τῆς Γραφῆς λόγια τὰ μεταχειρίζεται ὡς βαθμίδες, γιὰ νὰ ἀναβαίνει ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὰ νοητά, ἀπὸ τῶν αἰτιατῶν εἰς τὰ αἴτια καὶ ἀπὸ τῶν εἰκόνων καὶ τύπων εἰς τὰ πρωτότυπα καὶ εἰκονιζόμενα, ἐπειδὴ λέγει, «τύποι καὶ εἰκόνες εἰσὶ τὰ ὁρατὰ τῶν ἀοράτων, τὰ αἰσθητὰ τῶν νοητῶν καὶ τὰ μεριστὰ καὶ πεπληθυσμένα τῶν ἀμερίστων καὶ ἐνιαίων· καὶ αὐτὴ δὲ ἢ τοῦ φαινομένου παντὸς κοσμοῦργία, τῶν ἀοράτων τοῦ Θεοῦ προβέβληται»¹⁸.

Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ βασικὸς σκοπὸς καὶ τελικὸς στόχος ποῦ ὁ Θεὸς δημιούργησε τὴν θυρίδα τῶν αἰσθητηρίων, γιὰ νὰ γίνεται ὁ νοῦς «ἐπόπτης τῆς αἰσθητῆς κτίσεως καὶ μύστης τῆς νοουμένης», γιὰ νὰ βλέπει «ἐν τοῖς κτίσμασι τὸν κτίστην», «ἀλλ' εἴ τι χρὴ καὶ αἰσθήσει χρῆσασθαι, διὰ τοῦτο χρηστέον, ἵνα ἐκ τῶν κτισμάτων τὸν κτίστην καταλαμβάνωμεν, ἐν αὐτοῖς ὀρῶντες ἐκεῖνον, ὡς ἐν ὕδασι ἥλιον· ἐπειδὴ εἰκόνες εἰσὶν ἐν τοῖς οὕσι, τοῦ πρώτου πάντων αἰτίου, κατὰ τὸ αὐτοῖς χωρητὸν»¹⁹.

Θεωρεῖ δὲ ὁ ἅγιος Νικόδημος ὅτι ὅλα αὐτὰ ποῦ ἀπολαμβάνει ὁ ἄνθρωπος διὰ τῶν αἰσθήσεων εἶναι γιὰ τὸ νοῦ τροφή, τρυφή καὶ

17 Ὅπ.π., σ. 35.

18 Ὅπ.π., σ. 36.

19 Ὅπ.π., σ. 36.

ήδονή, ἀκόμη δὲ καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο βασικὸ σκοπὸ, γιὰ νὰ μπορεῖ, μέσῳ τῶν αἰσθητηρίων, τὸ σῶμα –καθότι ὑλικό– νὰ ἀπολαμβάνει τὴν ὑλική του τροφή, τὴν αὔξησι καὶ τὴ ζωή.

Ἀναλογιζόμενος δὲ τὸ μέγεθος τῆς θείας ἀγάπης γιὰ τὸ δημιούργημά του, ἀναρωτιέται στοχαστικά: «κατὰ ἀλήθειαν, ἐγὼ δὲν ἤξεύρω ποῖον νὰ θαυμάσω περισσότερο, τὸ ἀνάκτορον τὸ τόσον τεχνικόν, ἢ τὸν βασιλέα ὅστις κατοικεῖ; καὶ ἀπὸ τῶν δύο ὅμως περισσότερο πρέπει νὰ ὑπερθαυμάσω τὸν ἀριστοτέχνην τους καὶ δημιουργόν, ὅστις μετὰ τοσαύτης σοφίας τὰ ἔκτισε καὶ μετὰ ἄλλης τόσης τὰ ἤνωσε»²⁰.

Ὅμως τί γίνεται ὅταν ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν κρατεῖ καθαρὲς τὶς θυρίδες τῶν αἰσθήσεων καὶ δουλῶνεται σὲ αἰσθητὲς ἡδονὲς χωρὶς ἀναγωγὴ στὸν Θεό;

Δυστυχῶς ὁ Ἀδάμ, λέγει ὁ ἅγιος Νικόδημος, «μετὰ τὴν παράβασιν λαμβάνει ὅλην τὴν ὑπαρξίν του καὶ συστασίν του ἀπὸ τῆς αἰσθητῆς ἀλλὰ ἐμπαθοῦς καὶ ἀλόγου ἡδονῆς»²¹.

Αὐτὴ ἡ κακὴ χρῆσις τῶν αἰσθητηρίων ἀποβαίνει πικρὴ, κοπιαστικὴ καὶ ὀδυνηρὴ γιὰ τὸν ταλαίπωρο νοῦ. Διότι, ἀφοῦ τὰ αἰσθητήρια, χωρὶς κανένα χαλινάρι καὶ φόβο Θεοῦ, ὡς ἄλογα καὶ κτηνώδη, γεύθησαν καὶ χόρτασαν τὴν ἡδονὴ τῶν αἰσθητῶν, μεταστρέφουν πλέον τὶς αἰσθήσεις στὴν ἁμαρτία. Ἄν λοιπὸν οἱ ἀμφιβληστροειδεῖς χιτῶνες τῶν ματιῶν, συνηθίσουν νὰ βλέπουν ἐμπαθῶς, ἂν οἱ τυμπανίσκοι τῶν αὐτιῶν γλυκαθοῦν σὲ γλυκερὲς φωνὲς τραγουδιῶν, ἂν τὸ αἰσθητήριο τῆς ὄσφρησης ἡδυνθεῖ στὶς εὐωδίες τῶν μύρων καὶ ἀρωμάτων, ἂν ἡ γλῶσσα καὶ τὸ στόμα γευθοῦν λιπαρὰ καὶ νόστιμα ἐδέσματα καὶ χυμούς, ἂν τέλος ἡ ἀφὴ συνηθίσει νὰ ἀγγίζει πολυτελῆ φορέματα, ποιὸς ρήτορας θὰ μπορέσει νὰ πείσει τὸν ἄνθρωπο ὅτι αὐτὰ ποῦ ἔζησε καὶ δοκίμασε δὲν εἶναι ἡ ἀληθινὴ καὶ λογικὴ ἡδονὴ ἀλλὰ ἡ ἄλογος καὶ προσωρινή²²;

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀρχίσει ὁ ἀγώνας τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς γήινες αἰσθητὲς ἡδονὲς, καὶ τοῦτο ἐπιτυγχά-

20 Ὅπ.π., σ. 37.

21 Ὅπ.π., σ. 38.

22 Ὅπ.π., σ. 39.

νεται μέσα από την άσκηση, τη μελέτη και την προσευχή. Γι' αυτό, λέει ο άγιος, συνδέθηκε η ψυχή με το σώμα, για να γίνει σε αυτό, εκείνο που είναι ο Θεός εις αυτήν, δηλαδή για να παιδαγωγήσει το σώμα και να το οικειώσει προς τὸν Θεό²³.

Γίνεται ἀλληλενέργεια και ἀλληλοπάθεια τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σώμα και, ἀντιστρόφως, τοῦ σώματος πρὸς τὴν ψυχή. Πρέπει να γίνει κατανοητὸ στὸν ἄνθρωπο ὅτι ἡ καθ' αὐτὸ και φυσικὴ ἡδονὴ τοῦ νοὸς εἶναι τὸ να σχολάζει πάντοτε και να ἐντρυφᾶ στα κάλλη τὰ νοητά: γιατί, ὅπως λέγει ὁ ἅγιος Μάξιμος Ὁμολογητής, «τροφή γὰρ νοερῶν τὰ νοητά»²⁴, οἱ δὲ σωματικὲς ἡδονὲς γίνονται οἱ δῆμιοι τοῦ σώματος και μάλιστα οἱ χειρότεροι και φοβερότεροι, ὅπως σημειώνει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος²⁵.

Ἐκεῖ πὸν περισσότερο ρίχνει τὸ βάρος τῆς διδασκαλίας του ὁ ἅγιος Νικόδημος εἶναι να καταδείξει ποιοὶ κίνδυνοι ἐλλοχεύουν στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων και πῶς θὰ πρέπει να φυλάξει καθαρὲς τὶς αἰσθήσεις του.

Τὸ πρῶτο αἰσθητήριο τῆς ὀράσεως, λέει, εἶναι τὸ βασιλικότερο τῶν αἰσθήσεων. «Ὁφθαλμοὶ οἱ λύχνοι τοῦ σώματος» (Ματθ. 5, 2. 3), οἱ φωστῆρες τοῦ προσώπου, οἱ κλέπται τῆς ἁμαρτίας, οἱ πλόκαμοι τῆς ψυχῆς, τὰ ἀσώματα χέρια»²⁶.

Ἀπὸ αὐτὴ λοιπὸν τὴν αἴσθηση κινδυνεύει ὁ ἄνθρωπος, γιατί συναρπάζεται ὁ νοῦς και διολισθαίνει στὴν ἁμαρτία.

Γι' αὐτὸ, συμβουλεύει, «φύλαττε καλῶς τὴν ὄρασίν σου, διότι ἡ αἴσθησις αὐτὴ και οὐσα λεπτοτέρα, διὰ τοῦτο και γνωστικωτέρα, διὰ τοῦτο και παρὰ τοῦ νοὸς ποθεινοτέρα»²⁷, γι' αὐτὸ δέεται ὁ ψαλμωδός, «ἀπόστρεψον τοὺς ὀφθαλμούς μου, τοῦ μὴ ἰδεῖν ματαιότητα» (Ψαλμ. ριγ'), ὁ δὲ Ἄναξαγόρας βλέπων τὴν τάξη και τὴν ὠραιότητα και τὴν κίνηση τῶν ἀστέρων, ὅταν τὸν ρωτοῦσαν γιὰ ποῖο

23 Ὁπ.π., σ. 41.

24 Σχόλια εἰς τὸ περὶ θεῶν ὀνομάτων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου 7, PG 4, 257A.

25 Ἰωάννου Χρυσόστομου, Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν πρωτομάρτυρα και ἀπόστολον Θέκλαν, PG 50, 745.

26 Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον, σ. 46.

27 Ὁπ.π., σ. 48.

λόγο υπάρχει και πού τείνει ή ζωή του, ἔλεγε ὅτι γεννήθηκε γιά νά βλέπει τόν οὐρανό, ὅπως μάς πληροφορεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος²⁸.

Στή συνέχεια στά περι τῆς φυλακῆς τῶν αἰσθήσεων ὁ ἅγιός μας ἀναφέρεται στό αἰσθητήριο τῆς ἀκοῆς καί θυμίζει τόν λόγο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς τοὺς νέους ὅπως «μὴ διὰ τῶν ὠτων, διδάσκει, διεφθαρμένην μελωδίαν τῶν ψυχῶν κατασχεῖν. Πολλὰ γὰρ ἀνελευθεριότητος πάθη ἐκ τοῦ τοιοῦδε τῆς μουσικῆς εἴδους ἐγγίνεσθαι πέφυκεν»²⁹, ὁ δὲ ἅγιος Νικόδημος προτρέπει, μαζί μὲ τὸν Θεολόγο Γρηγόριο, «νά φράζεις τὰ αὐτιά σου μὲ κερὶ, στά φαῦλα λόγια καί στά εὐχάριστα ἡδονικά τραγούδια καί στά θηλυπρεπῆ λυγίσματα τῶν φωνῶν»³⁰. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο συμβουλεύει ὁ ἅγιος Νικόδημος καί περι τῆς φυλακῆς τῆς αἰσθήσεως τῆς ὄσφρησεως «μὴ ὄσφρησιν ἐκθηλύνωμεν... καί τιμήσωμεν μύρων πολυτελείας»³¹. Σχετικά δὲ μὲ τὴν αἴσθηση τῆς γεύσεως, παρουσιάζει τὶς θέσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, πού λέγει πῶς «ἢ κατὰ γεῦσιν ἀπολαυσις μήτηρ τῶν καθ' ἕκαστόν ἐστι κακῶν... τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὅτι ρίζα ἐστὶ τῶν περι τοῦ βίου πλημμελημάτων;»³².

Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν αἴσθηση τῆς ἀφῆς, ὑπενθυμίζει τὸν λόγο τῆς Κλίμακος, ὅτι διὰ τῆς ἀφῆς σωματικῶς μολύνεται ὁ ἄνθρωπος καί εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐπικίνδυνες αἰσθήσεις, χαρακτηρίζεται δὲ ὡς ἡ ἀρχὴ καί τὸ χεῖλος τῆς πράξεως»³³.

Στόχος λοιπὸν τοῦ πιστοῦ εἶναι νά ἀνακαλύψει τὸ μοναδικὸ ὄπλο τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα, πού εἶναι ἡ ἀγάπη γιά τὸν Θεὸ καί ἡ ἄσκησις.

Ὁ ἀσκητικὸς χαρακτήρας τῆς λατρείας μπορεῖ νά ἀποτελέσει τὸ πεδίο τοῦ ἀγώνα τῶν πιστῶν. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ὑμνογραφίας καί τῆς μελέτης τῆς ζωῆς τῶν ἁγίων μας, τελικά, ὁ πιστὸς βλέπει πῶς δὲν εἶναι ἀκατόρθωτο νά φθάσει στὴν κάθαρση ψυχῆς καί

28 Ὁπ.π., σ. 54.

29 Ὁπ.π., σ. 56.

30 Ὁπ.π., σ. 56.

31 Ὁπ.π., σ. 60.

32 Ὁπ.π., σ. 64.

33 Ὁπ.π., σ. 76.

σώματος καὶ στὸν ἐξαγιασμὸ τῶν αἰσθήσεών του, ὅπως ἄλλωστε ἔκαναν πολλοὶ ἅγιοι πρὶν ἀπ' αὐτόν. Ὁ ἀγώνας δὲ αὐτὸς ὁ ἀσκητικὸς εἶναι ἢ προϋπόθεση συμμετοχῆς στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ τῆς θείας Εὐχαριστίας, διότι «τίς τῶν γηγενῶν προσηλωμένος τοῖς πάθεσιν ἀξίως τηλικούτων μυστηρίων ἐφάψασθαι;»³⁴.

Ἄλλωστε ἓνα βασικὸ ἀλλὰ καὶ πολὺ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς Ὁρθόδοξης λατρείας εἶναι ἡ μετοχή στὰ τελούμενα ὄλου τοῦ σώματος.

Οἱ στάσεις προσευχῆς ποὺ προσαρμόζονται στὰ διακονικὰ παραγγέλματα, ἢ δομὴ τῆς λατρείας, τὸ ἴδιο τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ, ὅπως ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ βάπτισμα ἀκόμη (κατάδυση, χρῆση τῶν αἰσθήσεων, τριχοκουρία, ἀπόλυση), ὑπογραμμίζει ἔντονα τὴ σωματικὴ μετοχὴ στὴ λατεία.

Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἐμφατικὰ τονίζει αὐτὴ τὴν ἀπαραίτητη μετοχὴ «μὴ μόνον ἀκροατὰς πράξεων ἀγαθῶν, πίστιν μετερχομένους ἀνύπουλον, βίον ἄμεμπτον, πολιτείαν ἀνέγκλητον»³⁵.

Ἐκεῖ ὅμως ποὺ πολὺ χαρακτηριστικὰ τονίζεται ἡ ἀναγκαιότητα τῆς καθάρσεως τῶν αἰσθήσεων γιὰ τὴ μετοχὴ τοῦ ὄλου ἀνθρώπου στὸ μυστήριό εἶναι ἡ καταπληκτικὴ εὐχή τῶν πιστῶν ποὺ ἀκούγεται στὴν λειτουργία τῶν Προηγιασμένων δώρων· «σὺ πάσας ἡμῶν τὰς αἰσθήσεις τῆς ἐμπαθοῦς νεκρώσεως ἐλευθέρωσον, ἀγαθὸν ταύτης ἡγεμόνα τὸν ἔνδοθεν λογισμὸν ἐπιστήσας. Καὶ ὀφθαλμὸς μὲν ἀπέστω παντὸς πονηροῦ βλέμματος, ἀκοὴ δὲ λόγοις ἀργοῖς ἀνεπίβητος, ἢ δὲ γλῶσσα καθαρυνέτω ρημάτων ἀπρεπῶν ἄγνισον τὰ χεῖλη τὰ αἰνοῦντά σε, Κύριε· τὰς χεῖρας ἡμῶν ποιήσον τῶν μὲν φαύλων ἀπέχεσθαι πράξεων, ἐνεργεῖν δὲ μόνα τὰ σοὶ εὐάρεστα, πάντα ἡμῶν

34 Ἰακώβου Ἀδελφοθέου, *Θεία Λειτουργία, Εὐχή Ἁγίου Διονυσίου*. Βλ. ἐπίσης Γ. Φίλια, «Τὸ ἀσκητικὸ στοιχεῖο στὴν ὀρθόδοξη λατεία», *Σύναξη*, τ. 53 (1995), σ. 60. Ἐξιδιασμένα βλ. Ἰω. Φουντούλη, «Τὸ πνεῦμα τῆς θείας λατρείας», στὰ *Λειτουργικὰ θέματα*, τ. Α' (1-5), Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 21-24.

35 Ἰακώβου Ἀδελφοθέου, *Θεία Λειτουργία, Εὐχή μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον*. Βλ. σχετικὰ καὶ Γ. Φίλια, ὅπ.π., σ. 64.

τὰ μέλη καὶ τὴν διάνοιαν τῇ σῆ κατασφαλιζόμενος χάριτι»³⁶. Στὴν δὲ εὐχαριστία, μετὰ τῆ θεία Μετάληψη θὰ διαβάσουμε τό: «ψυχὴν κάθαρων, ἀγίασον τὰς φρένας, τὰς ἰγνύας στήριξον ὁστέοις ἅμα, αἰσθήσεων φώτισον ἀπλὴν πεντάδα, ὅλον μὲ τῶ σῶ συγκαθήλωσον φόβῳ ἀεὶ σκέπε φρούρει τε καὶ φύλαττέ με ἐκ παντὸς ἔργου καὶ λόγου ψυχοφθόρου...»³⁷.

Ὁ Ἅγιος Νικόδημος δὲν ἀρκεῖται μόνο στὸ νὰ ὀδηγήσει μέσα ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιό του τοὺς πιστοὺς στὴν κάθαρση τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ προχωρεῖ μέσα ἀπὸ τὰ σχόλιά του στοὺς κανόνες, στὸ Πηδάλιο, σὲ πολλὲς εἰκονολογικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν αἰσθητικὴ τῶν εἰκόνων καὶ τὸ ἔργο τῶν ζωγράφων «πολλὰ ἄτοπα ἱστοροῦν οἱ ζωγράφοι ἀπὸ ἀμάθειαν καὶ κακὴν συνήθειαν, καὶ ἅς τὰ διορθώσουν, σπουδάζοντας προσέτι νὰ γίνουν τεχνίτες καὶ ζωγράφοι ἐπιτήδευοι καὶ καλοὶ, διὰ νὰ ἔχουν αἱ παρ' αὐτῶν ἱστορούμεναι εἰκόνες ὁμοιότητα μὲ τὰ πρωτότυπα, καθὼς παραγγέλλει ἡ ἀγία Σύνοδος καὶ ὄχι νὰ εἶναι ἀλλόκοται τινὲς καὶ ἀνόμοιαι» (προλεγόμενα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς, Πηδάλιον, σ. 321). Παραθέτει ἐπίσης ἕξι λόγους, ποὺ θεωρεῖ βασικούς, γιὰ τὴν ἐξεικόνιση καὶ τὴν προσκύνηση τῶν εἰκόνων.

α) ὅτι κοσμοῦσι καὶ στολίζουσι τοὺς ναοὺς (τὸ αἰσθητικὸ μέρος).

β) ὅτι διδάσκουσι τοὺς μὴ εἰδότας γράμματα (παιδαγωγικὸ-διδασκτικὸ μέρος).

γ) ὅτι ἐνθυμίζουσιν τοὺς γραμματισμένους ἐκεῖνα ὅπου ἐλησμόνησαν (διαρκῆς μνήμη τοῦ Θεοῦ).

δ) ὅτι αὐξάνουσιν τὸν πόθον τῶν ὁρῶντων... καὶ οἱ θεώμενοι διανίστανται πρὸς τὴν τῶν πρωτοτύπων μίμησιν (ἔξαρση τοῦ πόθου γιὰ μίμηση καὶ σωτηρία).

ε) ὅτι παρακινῶσι τοὺς ὁρῶντας πρὸς μίμησιν τῶν ἔργων τῶν ἁγίων (μέλετη τοῦ βίου καὶ μίμηση αὐτοῦ, τιμὴ ἁγίου, μίμηση ἁγίου) καὶ

36 *Εὐχή πρώτη τῶν πιστῶν.*

37 *Ἀκολουθία τῆς Θείας Μετάληψεως, Εὐχὴ Εὐχαριστίας, μετὰ τὴν μετάληψη.*

στ) ὅτι παρακινουῖσι τοὺς ὀρώντας νὰ ἐπικαλοῦνται τὸν Θεὸν ὡς σωτῆρα καὶ τοὺς ἀγίους ὡς μεσίτας (ἢ εἰκόνα ὡς μέσο παρακλήσεως).

Ἡ δὲ κυρίαρχη συμβουλή του εἶναι: «οἱ ζωγράφοι πρέπει νὰ προσέχουν καλὰ καὶ νὰ ἠξεύρουν πρῶτον τί λέγει ἡ Γραφή καὶ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ οὕτω νὰ ζωγραφίζουσιν, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ κατὰ τὴν Γραφήν, τὰς εἰκόνας των» (προλεγόμενα Ζ' Οἰκουμηνικῆς, Πηδάλιον, σ. 321), ὅπως ἐπίσης σχολιάζοντας τὸν Ρ' (100) τῆς Σ' Οἰκουμηνικῆς, λέγει γιὰ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν προσοχήν ποὺ πρέπει νὰ δείχνουν οἱ ζωγράφοι, ὥστε μὲ τὸ ἔργο τους νὰ μὴ προκαλοῦνται οἱ αἰσθήσεις τῶν πιστῶν καὶ νὰ μὴ γίνονται πρόξενoi ἀμαρτίας (Πηδάλιον, σ. 310).

Ἡ κάθαρση λοιπὸν τῶν αἰσθήσεων ἀποτελεῖ ἓνα χαρισματικὸ κατόρθωμα γιὰ τὸν χριστιανό, μιὰ δωρεὰ ποὺ τοῦ δίδεται γιὰ νὰ γίνῃ ἐπόπτης τῆς νοητῆς κτίσεως καὶ μύστης τῆς νοουμένης. Ἐτσι λοιπὸν ὁ πιστὸς ἀποκτᾷ ἄλλον χαρακτήρα, φωτισμένην ζωὴν, πλημμύρα φωτός, ἔχει ταπείνωση, ἀγάπη, λάμπει καθὼς διακονεῖ τὸν ἀδελφό, ἔχει μιὰ ἀρχοντιά ποὺ τὸν κάνει πραγματικὸ αὐτοκράτορα τῶν αἰσθήσεων του, παύει νὰ ζεῖ αὐτὸς γιὰ νὰ ζήσει ἐν αὐτῷ ὁ Θεός.

Ὅμως σήμερα δυστυχῶς ζοῦμε σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅχι τῆς καθάρσεως τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ τῆς πρόκλησης τῶν αἰσθήσεων καὶ κυρίως τοῦ αἰσθησιασμοῦ, στὴν ἐποχὴ τοῦ βλέμματος, τῆς εἰκόνας, στὴν ἐποχὴ τοῦ βομβαρδισμοῦ τῶν αἰσθητηρίων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προσβάλλεται καὶ ἡ αἰσθητικὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ζώντας σὲ μιὰ ἐποχὴ εἰκονιστικῆ καὶ εἰκονοκλαστικῆ συγχρόνως, φοβοῦμαι ὅτι ὀδηγούμαστε στὴν ἀπώλεια τῆς αἰσθητικῆς καὶ τοῦ μέτρου³⁸. Ἐχουμε δὲ τὴν αἴσθηση ὅτι μάλλον λησμονήθηκε ἡ σχέση αἰσθητικῆς καὶ ὄντολογίας καί, ἐνῶ ἀπὸ τῆ μιὰ θεωροῦμε ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «ὁ ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων» (Ψαλμ. ΜΔ') καὶ μᾶς καλεῖ στὴν κοινωνία αὐτῆς τῆς ὁμορφιάς, ἢ ὁποῖα σώζει τὸν κόσμον, κατὰ τὸν Ντοστογιέφσκυ, ἐν τούτοις μένουμε ἀπαθεῖς ἢ αὐτονομοῦμε τὴν τέχνην τῆς λατρείας μας ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν ἀγίων μας.

38 Τρ. Τσομπάνη, *Λόγος ἐν ἀήχῳ φωνῆ*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 14.

Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅτι ἡ ὀρθόδοξη ἄσκηση, ἡ φυλακὴ καὶ ἡ κάθαρση τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τὴ διδάσκει ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἔκαμε νὰ γεμίσουν οἱ τοῖχοι καὶ τὰ τόξα τῶν ναῶν μας, ἀπὸ τὶς μορφὲς τῶν ἁγίων ἀσκητῶν καὶ μαρτύρων.

Ὅλοι οἱ εἰκονιζόμενοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἀγάπησαν τὸ ὠραῖο καὶ μᾶς καλοῦν ἀπλὰ καὶ ταπεινὰ ὁ καθένας τους: «μιμηταὶ μου γίνεσθε καθὼς καγὼ Χριστοῦ». Πρέπει νὰ βροῦμε τὸ θάρρος νὰ παραδοθοῦμε σ' αὐτὴ τὴ χάρη, νὰ μᾶς ὀδηγήσουν οἱ ἅγιοι ἐκεῖ ποὺ ἔφτασαν καὶ αὐτοί, νὰ ἐμπιστευθοῦμε αὐτοὺς ποὺ ἐνεπιστεύθησαν τὸν Θεὸ καὶ ἔκαναν σύνθημα καὶ ἔργο τῆς ζωῆς τους τὸ «ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας»³⁹.

Ὅσες φορὲς οἱ ἄνθρωποι ἀμέλησαν ἢ ἀρνήθηκαν αὐτὸ τὸ μήνυμα τῶν ἁγίων, ὀδηγήθηκαν σὲ παρακμὴ καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ ζωὴ τους ἀπώλεσαν τὴν αἴσθηση τοῦ κάλλους καὶ τοῦ μέτρου, πρῶτα στὴ ζωὴ τους καὶ μετὰ στὴ ναοδομία, στὴ ζωγραφικὴ, στὴ μουσικὴ, στὴν τελετουργία, στὸν λόγο.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ποὺ λέει «εἶδαν οἱ Ἀπόστολοι τὸν Κύριον μὲ τὰ σωματικά τους μάτια, καὶ ἄλλοι εἶδαν τοὺς μάρτυρες. Ποθῶ καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς δῶ μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα μου... Ἐπειδὴ εἶμαι ἄνθρωπος καὶ σὰρκα φορῶ, ποθῶ καὶ σωματικῶς νὰ ὀμιλῶ καὶ νὰ βλέπω τὰ ἅγια»⁴⁰ καὶ στοὺς λόγους ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων λέει ἐπίσης: «εἶδον εἶδος τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου»⁴¹. Ὅμως μὲ ποιά μάτια; καὶ ποιοῦ σῶμα; Τὸ σῶμα τὸ κεκαθαρμένο, τὶς αἰσθήσεις τὶς φωτισμένες ἀπὸ τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ.

Ἴσως στὶς μέρες μας «δὲν ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἐπαρκῶς καὶ δὲν ἔχουν ἐξαχθεῖ οἱ αἰσθητικὲς συνέπειες τῆς θεολογίας μας»⁴².

39 Ὅπ.π., σ. 22.

40 Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Ἑκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλ. Δ', ΠΔ'. PG 94, 1132B.

41 Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Λόγος Α'. PG 94, 1922 κβ'.

42 Μ. Σκληρῆ, «Συμβολὴ στὴ διδακτικὴ τῆς βυζαντινῆς εἰκόνας», Σύναξη 13 (1985), σ. 95.

Ἔνας ἄνθρωπος, πὺ βιώνει αὐτὴ τὴ χάρι τῆς καθάρσεως, λειτουργεῖ μὲ ἄλλο τρόπο μέσα στὸ ναὸ καὶ χτίζει ἄλλες σχέσεις μὲ τοὺς ἀγίους καὶ τοὺς ἀδελφούς του.

Ἔχει σαφὴ καὶ ἄμεση σωματικὴ αἴσθηση αὐτῆς τῆς χάριτος προσκυνεῖ τοὺς ἀγίους, λέει τὸν Θεὸ Πατέρα, ἀγκαλιάζει τὸν ἀδελφὸ του στὸ «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους», προσφέρει τὸν ἄρτο καὶ τὸ νάμα τῆς λατρείας, ἀνάβει τὸ θυμίαμα καὶ τὸ κερὶ του ὡς ἐλάχιστη θυσία, κοινωνεῖ τῶν ἀγίων δώρων, ἔχει τὴ γεύση τοῦ Χριστοῦ στὰ χεῖλη του, τὴν ἀφή τοῦ ἀντιδώρου στὰ χέρια του, τὸν ὕμνο καὶ τὴ δοξολογία τοῦ Θεοῦ στὰ χεῖλη του, ὁσφραίνεται τὴν προσφορὰ τοῦ θυμιάματος καὶ σὲ ὅλα αὐτὰ ἔχει καὶ τὴν παραμυθία μιᾶς ρεαλιστικῆς τέχνης, ὅπως λέει ὁ Γ. Κόρδης, «πὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ ροπή πρὸς τὸ ζωντανό, τὸ πραγματικό, τὸ συγκεκριμένο, τὸ χειροπιαστό»⁴³.

Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία τῆς βίωσης τοῦ εὐχαριστιακοῦ γεγονότος «ἐκφράζεται στὴν καθ' ἡμᾶς παράδοση καὶ τὸν πολιτισμό, ὅπου ἡ δημιουργία νοεῖται ὡς συνέχεια ἀδιάσπαστη καὶ ὄχι ὡς ἡ συρραφὴ ἀποσπασματικῶν ἀτομικῶν δημιουργιῶν. Ἡ τέχνη ἔτσι λογίζεται ὡς οἰκοδόμημα καὶ ὄχι ὡς συγκρότημα μεμονωμένων κατοικιῶν»⁴⁴. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐνότητα τῆς τέχνης ἐξασφαλίζει τὴν ὕπαρξη τῶν σωστῶν κριτηρίων στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα. «Ἄλλωστε οἱ τέχνες λειτουργοῦν καὶ διακονοῦν στὴν κάθαρση τῶν αἰσθήσεων καὶ στὴν κοινωνία, μέσω τῆς κατανύξεως, μὲ τὸν Θεό, ὄχι ὡς τρόποι καὶ ἀντικείμενα καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ ὡς ἀναγωγικὰ μέσα»⁴⁵. Ἀπαίτηση τῆς Ἐκκλησίας ἦταν πάντοτε ἡ τέχνη νὰ μὴ διασπᾶ καὶ νὰ μὴ διαλύει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ⁴⁶ καὶ νὰ τὸν κάνει μέτοχο τῆς φιλοκαλίας τῶν Πατέρων. Ἐχοντας λοιπὸν ἡ τέχνη τῆς Ἐκκλησίας αὐτὴ τὴν πολύτιμη παρακαταθήκη γλυκαίνει «τὰ τῶν εὐσεβῶν αἰσθητήρια» καὶ διακονεῖ τὸ μυστήριον

43 Γ. Κόρδης, *Ἡ ζωγραφικὴ ὡς τρόπος*, ἐκδ. Ἄρμός, Ἀθήνα 2005, σσ. 55-56.

44 Ἄ. Κεσελόπουλου, *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 139.

45 Ὅπ.π., σ. 93.

46 Ὅπ.π., σ. 140.

τῆς Εὐχαριστίας καί, ιδιαίτερα ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων, «γίνεται ἀσίγητος κήρυκας ἐν ἀήχῳ φωνῇ καὶ τοὺς ὀρῶντας διδάσκουσα»⁴⁷.

Σήμερα, πὸν κατὰ κοινὴ ὁμολογία ἡ τέχνη ἐκβαρβαρίζεται, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μείνει ἀλώβητη ἡ αἰσθητικὴ καὶ οἱ αἰσθήσεις μας; Ποιὸς θὰ γλιτώσει τοὺς ναοὺς ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ εὐτέλεια καὶ τὶς αἰσθητικὰ ἀπαράδεκτες παρεμβάσεις στὸν χῶρο τοῦ ναοῦ;

Ἡ φωνὴ τοῦ ἀγίου Νικοδήμου, περὶ τῆς φυλακῆς καὶ τῆς καθάρσεως τῶν αἰσθήσεων, ἄρα καὶ τῆς αἰσθητικῆς μας, λειτουργεῖ προδρομικὰ γιὰ τὴ γενιά μας καὶ τὶς ἐπερχόμενες, ὥστε νὰ μᾶς ἀνακαλεῖ στὴν τάξη καὶ νὰ μᾶς ἀνοίγει τρόπο κατανόησεως τῆς παραδόσεως καὶ τῆς συνέχειας στὴ λειτουργικὴ ζωὴ⁴⁸.

47 Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Περὶ εἰκόνων* 3. PG 94, 1268A.

48 Ἰω. Φουντούλη, *Τελετουργικὰ θέματα*, τ. Β', ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2006, σ. 80.

6. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ. Εἰκονογραφικοὶ κύκλοι

Στὴν Ἑλληνορθόδοξη παράδοση, ὅλος ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων ξεκινοῦσε καὶ κατέληγε στὸ ναό. Δὲν ὑπῆρχαν στιγμὲς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὴν γέννησή του, ὡς τὸν θάνατό του, ποὺ νὰ μὴ περνοῦσε ἀπὸ τὴν θαλπωρὴ τῆς ἐνοριακῆς –ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἀκόμα καὶ οἱ ἐπαγγελματικὲς ἢ ἀγροτικὲς ἐργασίαι ἦταν συνδεδεμένες μὲ ἀγιαστικὲς πράξεις ἢ εὐχὲς ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διοικητικὴ ἐπίσης δομὴ τοῦ κράτους ὑπάκουε σ’ αὐτὸ τὸν ρυθμὸ καὶ βλέπουμε τὸν αὐτοκράτορα νὰ μετέχει ἐνεργὰ στὴ θεία λατρεία καὶ κατὰ τὴν εἴσοδό του στὸ ναό, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν λιτανευτικὴ πορεία τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, προσκόμιζε τὶς δικὲς του προσφορὲς στὴ θεία εὐχαριστία. Ἡ σχέση δὲ τοῦ λαοῦ μὲ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ ἦταν μιὰ σχέση καθημερινή καὶ πολὺ συχνή, διότι καὶ τὸ τυπικὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἡ δομὴ τῶν ἀκολουθιῶν βοηθοῦσε στὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴν ψαλμωδία.

Ἡ αἴσθησις τῶν πιστῶν ἦταν ὅτι ζοῦσαν σὲ μιὰ παραδείσια κατάσταση, ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανό: «ἡμεῖς μὲν εἰσερχόμεθα ὡς εἰς παράδεισον ἢ τὸν οὐρανὸν τὸν θεῖον ναόν...»¹. Καὶ ἄλλοῦ λέγει ὁ ἅγιος Συμεὼν τῆς Θεσσαλονίκης: «ὁ δὲ ναὸς τὸν ὀρώμενον τοῦτον κόσμον (δηλοῖ) καὶ τὰ ὑπεράνω μὲν τοῦ ναοῦ τὸν ὀρώμενον οὐρανόν, τὰ κάτω δὲ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ αὐτὸν τὸν παράδεισον. Τὰ ἔξωθεν δὲ τὰ κατώτερα μέρη καὶ τὴν γῆν μόνην αὐτὴν, διὰ τοὺς ἀλόγως ζῶντας καὶ μηδὲν ὑψηλότερον ἔχοντας»².

1 Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. ΠΝΕ'. PG 155, 360B. Πρβλ. περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ Βασιλέως, ὅπ.π, 356A. Ἐπίσης Ἰ. Κοτσώνη, *Ἡ θέσις τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου ἐν τῇ θεῷ Εὐχαριστίᾳ*, ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 111-119.

2 *Διάλογος*, κεφ. ΠΛΑ'. PG 155, 337D-340A.

Οί δὲ πιστοὶ ἦταν διαρθρωμένοι σὲ τάξεις, ὄχι μόνο οἱ κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ λαϊκοί, καὶ αὐτὴ ἡ διαφορετικότητα στὶς κατηγορίες τοὺς κατέτασσε καὶ σὲ διαφορετικὲς θέσεις μέσα στὸ ναό (τελειωτικοί = οἱ ἱερωμένοι, τελειούμενοι=οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ πιστοί, οἱ καθαιρόμενοι = οἱ κατηχούμενοι, οἱ ἐν μετανοίᾳ, οἱ ἐνεργούμενοι³.

Οἱ ἱερεῖς στὸ Βῆμα, ὁ λαὸς στὸν κυρίως ναὸ καὶ οἱ λοιποὶ στὸ Νάρθηκα.

Ὁ ναὸς δὲν εἶναι ἀπλὰ εὐκτήριοις οἶκος, ἀλλὰ «ἐπίγειος οὐρανός... ἀντιτυπῶν τὴν σταύρωσιν, τὴν ταφήν, τὴν ἀνάστασιν, χῶρος ἔνθα καὶ ἡ ψυχοτρόφος τράπεζα»⁴.

Τὰ δομικὰ του στοιχεῖα πῆραν σιγὰ-σιγὰ συμβολικὴ καὶ δογματικὴ ἔννοια καὶ θὰ λέγαμε πὼς παραμένουν ἀναντικατάστατα ἐδῶ καὶ αἰῶνες⁵.

Τὴν πρώιμη χριστιανικὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τὴν ἀποστολικὴ περίοδο ἡ ἔννοια τοῦ ναοῦ ταυτίζονταν μὲ τὸν εὐκτήριο οἶκο, λίγο ἀργότερα μὲ τὶς κατακόμβες, κατόπιν μὲ τὶς πρώτες βασιλικές, πού μετὰ τὸ 313 μετατρέπονται σὲ ναοὺς.

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ διαμόρφωση τῆς λατρείας, ἡ ὀργάνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἡ αὔξηση τοῦ πληρώματος καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς ἐπέβαλαν τὴν ἀνάγκη τῆς δημιουργίας ναοῦ, ὡς χώρου συνάξεων λειτουργικῶν καὶ ὡς κέντρου τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν ἀνθρώπων.

Ἡ λειτουργικὴ καθημερινότητα τῶν χριστιανῶν, ἡ μετοχὴ τους καὶ ἡ συχνότατη παρουσία τους στὸ ναὸ μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὸν

3 Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Πηδάλιον*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 142. Βλ. Περὶ τῶν κατηχουμένων Ν. Βούλγαρη, *Κατήχησις Ἱερὰ, ἥτοι τῆς Θεῆς καὶ ἱερᾶς λειτουργίας ἐξήγησις*, Βενετία 1681, σ. 21. Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», 1982, σσ. 60-68 καὶ Κ. Καλλινίκου, *Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, 1969, σ. 88 καὶ 329 καὶ *Διαταγαὶ τῶν ἀποστόλων*, PG 1, 1076-1085.

4 [Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως], *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 384B-385A.

5 Κ. Καλοκύρη, *Ναοδομία καὶ σύγχρονη τέχνη*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 57.

σημερινό άνθρωπο και μελετητή να κατανοήσει την αισθητική της ναοδομίας και της χριστιανικής τέχνης.

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν λειτουργικῶν δεδομένων, στὴν ἐποχὴ μας, μᾶς ἐμποδίζει, γιὰ παράδειγμα, νὰ κατανοήσουμε τὴ χρῆση τοῦ νάρθηκα, ὡς ἓνα σημαντικό στοιχεῖο τῆς λειτουργικῆς καὶ ποιμαντικῆς δραστηριότητος. Ὁ χώρος τῶν κατηχουμένων καὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ, ἔχει μετατραπεῖ σὲ χώρο κηροπωλησίας ἢ ἄλλων θρησκευτικῶν ἀντικειμένων καὶ βιβλίων. Πράγματα ποὺ κάποτε ἦταν αὐτονόητα, τώρα χάθηκαν καὶ χρειάζεται μελέτη γιὰ νὰ ξαναβροῦμε τὴν ἀξία τους.

Γιὰ τοὺς παλαιοὺς πιστοὺς ὁ φυσικὸς βίος καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἦταν ἓνα καὶ ἴσως ὁ πνευματικὸς βίος ἦταν δυνατώτερος καὶ πιὸ ἀληθινός. Ἔτσι, ὑπακούοντας στὸν λόγο τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς τοὺς Ἑβραίους⁶, ἔδιναν ἄλλη προοπτικὴ στὴ ζωὴ τους καὶ στὴν προσέλευσή τους στὸ ναό: «προσευχόμεθα μετὰ ἀληθινῆς καρδίας ἐν πληροφορίᾳ πίστεως, ρεραντισμένοι τὰς καρδίας ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς καὶ λελουμένοι τὸ σῶμα ὕδατι καθαρῷ». Ἔτσι μπορούμε εὐκόλα νὰ κατανοήσουμε τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ χρῆση τοῦ αἰθρίου καὶ τῆς κρήνης στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς καὶ νὰ δοῦμε πῶς τὰ σύμβολα βρίσκουν τὴν πραγμάτωσή τους ἢ νοηματοδοτοῦν καὶ αὐτὴ τὴν ἀπλὴ νίψη. Ὅ,τι θὰ ἔκανε ἓνας πιστὸς μπαίνοντας στὸ δικό του σπίτι, ἔκανε τὸ ἴδιο μπαίνοντας καὶ στὸν οἶκο τοῦ Κυρίου, ὅμως ἐδῶ ἡ νίψη ἀποκτοῦσε καὶ πνευματικὸ νόημα ἀλλὰ καὶ ἔδινε ἄλλη προοπτικὴ.

Πάντως ἡ ζωὴ τοῦ πιστοῦ μέσα στὸ ναὸ ἐξελίσσεται ὡς μιὰ πορεία μέσα στὸ φῶς καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ ναοῦ ἀντλεῖ τὴν ιδέα τῆς παρουσίας τοῦ φωτός, μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λειτουργικὰ-ὕμνογραφικὰ κείμενα: «ἐν τῷ ναῷ ἐστῶτες τῆς δόξης σου, ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν», «οὐρανὸς πολὺφωτος ἡ ἐκκλησία ἀνεδείχθη ἅπαντας φωταγωγοῦσα τοὺς πιστούς»⁷, «Δόξα σοι τῷ

6 Ἐβρ. 10, 22.

7 Κοντάκιο 13ης Σεπτεμβρίου καὶ τῆς ἀκολουθίας τῶν Ἑγκαινίων.

δείξαντι τὸ φῶς...»⁸, «ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκῆνωμα αὐτοῦ»⁹, «φῶς ἱλαρὸν ἀγίας δόξης» κ.λπ.

Τὰ «φωταγωγικά» καὶ τὰ «ἐξαποστειλάρια» ἔχουν ἐκφράσεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν αἴσθηση τοῦ φωτός. Ἡ περιγραφή δὲ τοῦ Παύλου Σιλεντιάριου ἢ τοῦ Προκοπίου στὸ «περὶ κτισμάτων», γιὰ τὴν παρουσία τοῦ φωτός στοὺς ναοὺς, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σχέσεως κειμένων λατρείας, θεολογίας καὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ φωτισμὸς ἦταν πάντοτε μὲ προσοχὴ μελετημένος, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ κατάλληλα μὲ τὴ λειτουργία.

Ἡ λειτουργία ἀρχίζει, ὅταν οἱ πρῶτες ἀκτίνες πέσουν πάνω στὸ ναὸ καὶ κυρίως στὸν τροῦλλο καὶ στὴν κόγχη τοῦ βήματος, «ὅπου αἰὲ διαγελαῖ πρῶτον ἡ ἡμέρα»¹⁰.

Οἱ βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες ἤξεραν νὰ χρησιμοποιοῦν μελετημένα τὴν χρῆση τοῦ φυσικοῦ φωτός καί, ὅπως στὴν Ἁγία Σοφία οἱ Ἀνθέμιος καὶ Ἰσίδωρος φρόντισαν ὥστε τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων νὰ εἶναι «διαρκεῖς ἀγωγοὶ φωτός»¹¹, ἔτσι καὶ οἱ μετέπειτα ναοδόμοι, ἐκμεταλλεζόμενοι τὸν προσανατολισμὸ τοῦ κτηρίου, ἀξιοποιοῦν τὸ φῶς, ὥστε καθὼς αὐτὸ εἰσέρχεται στὸ ναὸ νὰ δημιουργεῖ τὴν διαρκὴ αἴσθηση τῆς κίνησης, καὶ αὐτὴ ἡ συνεχὴς μετακίνηση τοῦ φωτός ζωντανεῦει τὸν χῶρο, φωτίζει διαρκῶς τὶς ἐπιφάνειες, προβάλλει κάθε τόσο ἄλλες μορφές Ἁγίων ποὺ ἱστοροῦνται στοὺς τοίχους καὶ δημιουργεῖ τὴν ἰδέα τοῦ φωτός ποὺ ἔρχεται ἄνωθεν, «ἡ συνομιλία τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς».

Σὲ ἀπόλυτη σχέση καὶ συνάρτηση, τώρα, βρίσκεται καὶ ἡ ζωγραφικὴ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας¹².

Ἡ ζωγραφικὴ ὑποτάσσεται βέβαια στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, ὑποβοηθώντας τὴ μορφή τοῦ κτηρίου, ὅμως εἶναι βέβαιο πὼς οἱ ἀρχιτέ-

8 Δοξολογία.

9 Ψαλμ. 18, 5.

10 Προκοπίου, *Περὶ κτισμάτων*, ἐκδ. Βόννης, σ. 176. Βλ. καὶ Μ. Καλλιγᾶ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὸν Μεσαίωνα*, Ἀθήνα 1946, σ. 45.

11 Προκοπίου, *Περὶ κτισμάτων*, σ. 176.

12 Μ. Καλλιγᾶ, ὅπ.π., σ. 47.

κτονες λαμβάνουν σοβαρά υπ' ὄψιν τὶς εἰκαστικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ζωγράφων, πὺξ ξεδίπλωναν τὴν ἱστορία τῆς πίστεως καὶ τοῦ δόγματος, σύμφωνα πάντα μὲ ἓνα εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, πὺξ ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ μετὰ, καὶ κυρίως μετὰ τὸ 843, ἄρχισε νὰ παίρνει μὴ ἀποκρυσταλλωμένη μορφή καὶ βασιζόταν κυρίως στὶς δογματικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς καὶ τὰ δόγματα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

Ἡ ἔννοια τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, χάρις στὴν ὁποία ἔγινε ἐφικτὴ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ, καθὼς καὶ ὁ συμβολισμὸς πὺξ ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται σιγὰ-σιγὰ, στὴν ἱεράρχηση τῶν τμημάτων τοῦ ναοῦ (νάρθηκας, κυρίως ναὸς, βῆμα, ἄμβωνας, πρόθεση, διακονικό, ἀγία Τράπεζα), ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο, τόσο στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ, ὅσο καὶ στὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ.

Ἐξ ἄλλου ἡ Θεία Λειτουργία καὶ οἱ ἄλλες ἀκολουθίες, μὲ τὴν καθορισμένη κίνηση τῶν λειτουργῶν (Μ. Εἴσοδος, ἀναγνώσματα, ἐξορκισμοί, βάπτισμα, ἀκολουθίες, λιτή, κ.λπ.), λαμβάνονται σοβαρά υπ' ὄψιν καὶ ἦταν οἱ σταθερὲς τῆς ὀρθόδοξης ναοδομίας.

Βεβαίως πρέπει νὰ πούμε πὺξ σήμερα, μὲ τὸν σύγχρονο τρόπο ἐργασίας καὶ τὰ νέα ὑλικά δομῆς, δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστη ἡ ναοδομία, ἡ ὁποία μπορεῖ μὲν νὰ ἀντιγράψει παλαιότερους τύπους ναῶν, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι συντηρεῖ τὴν παράδοση, ἀλλὰ οἱ νέοι τεχνίτες καὶ ναοδόμοι ἀγνοοῦν κυρίως τὴν λειτουργικὴ χρήση τοῦ ναοῦ καὶ τὶς ἀπαιτήσεις αὐτῆς τῆς χρήσης.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅποια ἀλλαγὴ κι ἂν γίνεῖ στὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ ναοῦ, διαταράσσει τὴ σχέση ἀρχιτέκτονα καὶ ζωγράφου. Θὰ λέγαμε πὺξ σήμερα ἡ θέληση τοῦ ἀρχιτέκτονα ἀπορροφᾷ τὴν θέληση καὶ τὸν προγραμματισμὸ τοῦ ζωγράφου, μὲ ἀποτέλεσμα, τὸ ὅποιο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα πὺξ ἔχει σχεδιαστεῖ, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ καὶ νὰ ἱστορηθεῖ, ὅταν διαταράσσεται αὐτὴ ἡ σχέση.

Στὴν παράδοση πὺξ διαμορφώθηκε ἐδῶ καὶ 12 αἰῶνες, ἀλλὰ καὶ νωρίτερα ἀκόμη, ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὁ ναὸς θεωροῦνταν μὴ μικρογραφία τοῦ σύμπαντος κόσμου. Μὲ αὐτὴ

τή λογική διαμορφώθηκαν δύο κεντρικοί, θα λέγαμε, ἄξονες, πού ἀντιστοιχοῦν συμβολικά μὲ τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν γῆ. Ὁ κατακόρυφος ἄξονας, μὲ ἀφετηρία τὸν τροῦλλο, καὶ ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας, στὸν ὁποῖο κυριαρχεῖ ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Θὰ λέγαμε δηλαδὴ πὼς τὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ ναοῦ συμβολίζουν τὸν οὐρανὸ καὶ τὰ κατώτερα τὴ γῆ καὶ τὸν κόσμο. Στὸν κατακόρυφο ἄξονα, δηλαδὴ στὸν τροῦλλο, ἱστορεῖται ὁ Χριστὸς Παντοκράτορας, κυκλοῦμενος ἀπὸ ἀγγελικὲς δυνάμεις καὶ προφήτες. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα ἀπεικονίζονται οἱ 4 Εὐαγγελιστές, πού μαρτυροῦν τὴν ἐνσάρκωση καὶ τὴν Θεία Οἰκονομία καὶ θα λέγαμε πὼς συνδέουν τὰ γήινα μὲ τὰ ἐπουράνια, στὸν χῶρο τοῦ κυρίως ναοῦ. Μὲ τὰ θέματα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μορφή τῆς Κυρίας Θεοτόκου στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας τῶν οὐρανῶν, καθορίζεται ὁ λεγόμενος δογματικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος. Ὁ Παντοκράτωρ, ἔκφραση τοῦ δόγματος τοῦ ὁμοουσίου, «ὁ Πατὴρ ἅμα καὶ ὁ Υἱός», καὶ ἡ Θεοτόκος στὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης, «ἡ κλιμαξ ἡ Ἐπουράνιος, δι' ἧς κατέβη ὁ Θεός», «ἡ τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνάψασα», διὰ τοῦ ἐν ἀγκάλαις υἱοῦ της¹³.

Μετὰ τὸ δόγμα, ὑπάρχει ἡ λατρεία, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ μὲ τὸν καλύτερο βιωματικὸ τρόπο καὶ συνδέει τὸν κόσμο μὲ τὸν Πατέρα.

Ὁ λεγόμενος λειτουργικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος εἶναι κυρίως ὁ κύκλος πού καλύπτει τοὺς χώρους τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, μὲ τίς παραστάσεις τῆς Θείας Λειτουργίας, τῆς κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων, τῶν συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν, τοῦ Μελισμοῦ ἢ παλαιοδιαθηκικὰ θέματα, πού ἔχουν νὰ κάνουν μὲ προτυπώσεις τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς εὐχαριστίας (φιλοξενία Ἀβραάμ, ὁ Ἰωνᾶς ἐξερχόμενος ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ κήτους κ.λπ.).

Ἡ παράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας (Μεγάλῃ Εἵσοδος) εἶναι ἓνα θέμα πού μερικὲς φορές φεύγει ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ βήματος καὶ κυκλώνει τὸν Παντοκράτορα, ὡς παράσταση τῆς οὐράνιας Θείας Λειτουργίας. Αὐτὸ πού κυρίως πρέπει νὰ προσεχθεῖ, στὴν παράσταση

13 Κ. Καλοκύρη, *Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀγιογραφίας*, Ἀθήνα 1950, σσ. 23-24.

τῆς συλλειτουργίας τῶν Ἱεραρχῶν, εἶναι νὰ ἱστορηθοῦν ἱεραρχικά, πρῶτα οἱ συγγραφεῖς ἢ ὑπομνηματιστὲς τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ οἱ ἐξέχοντες τῶν Ἱεραρχῶν¹⁴.

Αὐτὸ πὺν παρατηρεῖται τελευταίως, νὰ ἱστοροῦνται ἀνάμεσα στοὺς Ἱεράρχες καὶ Μάρτυρες, προσφιλεῖς τῶν ἱερέων, ἐπιτρόπων ἢ δωρητῶν, εἶναι ξένο στὴν παράδοσή μας καὶ δὲν μᾶς βρῖσκει σύμφωνους.

Ὡς χῶρος τῶν Μαρτύρων καὶ τῶν ἄλλων Ἀγίων, προορίζεται ὁ χῶρος τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐπιφανειῶν πὺν ὑπάρχουν στὰ κλίτη, καὶ πάντοτε σὲ κοντινότερη ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, γιὰ νὰ δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις ὅτι εἶναι δίπλα τους, ὡς πρότυπα ζωῆς, πρὸς παραδειγματισμὸ καὶ ἐλπίδα σωτηρίας. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἀγιολογικὸ καθαρὰ κύκλο, πὺν θὰ ἱστοροῦνται ὅλες οἱ κατηγορίες τῶν Ἀγίων, Ὁσίων, Ὁμολογητῶν, Μαρτύρων, Νεομαρτύρων κ.λπ.

Ὁ Χριστολογικὸς ἢ ἱστορικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος εἶναι ὁ κύκλος τῆς μέσης καὶ τῆς ἀνώτερης ζώνης τοῦ ναοῦ, ὅπου ἱστοροῦνται θέματα πὺν ἀφηγοῦνται τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι τὰ γνωστὰ θέματα τοῦ Δωδεκαῶρου, πὺν τοποθετοῦνται κυρίως στὶς καμάρες πὺν δημιουργοῦνται ἀπὸ τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἢ, σὲ ἄλλου τύπου ναοὺς, τοποθετοῦνται κυκλικά, κατὰ τὴ φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ρολοιοῦ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸ καὶ συνεχίζοντας μὲ τὶς ἄλλες μεγάλες ἐορτές. Στὶς παραστάσεις αὐτὲς μπορούν νὰ προστεθοῦν θέματα ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ θαύματα τοῦ Κυρίου, ἢ θέματα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Κυρίας Θεοτόκου¹⁵.

Τὸ ὕψος, τὸ ἦθος καὶ ἡ αἰσθητικὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ διακόσμου συμπληρώνουν καὶ ἀναδεικνύουν τὸ ἔργο τοῦ ναοδόμου.

14 Βλ. Τρ. Τσομπάνη, *Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 35.

15 Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία*, Ἅγιο Ὅρος 2007, σ. 129 καὶ ἐξ. Βλ. καὶ Σ. Παντζαρίδη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιᾶς) Καρυνὲς Ἅγιον Ὅρος*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 69 καὶ ἐξ.

Οί χρωματικοί τόνοι, μαζί με τή σωστή διάταξη τῶν θεμάτων, μπορούν πραγματικά νά ἐμφανιστοῦν μπροστά στά μάτια τῶν πιστῶν, σάν ἕνα καλογραμμένο βιβλίο, πού πρόθυμα θά διαβαζόταν ἀπό τοὺς θεατῆς καί τοὺς ἀναζητητῆς τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως. «Στόχος τῆς τέχνης εἶναι νά ἀνταποκρίνεται σέ δύο στοιχεῖα. Πρῶτα, δηλαδή, στοῦ τί θά καταφέρει νά αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος γιά τὸ Θεό, μέσα στοῦ ναό, καί δεύτερο στοῦ πῶς μέσα σ' αὐτὸ τὸ κτήριο ὁ Δημιουργὸς θά σχετίζεται μετὰ τὸ δημιούργημά του»¹⁶.

Ἡ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα στὸν τρούλλο, «πού ἐπιβλέπει ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων», εἶναι ὅ,τι πιὸ δυναμικὸ ἔχει ὁ τρούλλαϊος ναός. Τί γίνεται ὅμως σήμερα, ὅταν ἡ σύγχρονη ναοδομία χάνει τὴν αἴσθηση τῶν διαστάσεων τοῦ τρούλλου καί δημιουργεῖ τεράστιους χώρους, πού δύσκολα θά μπορούσουν νά ἱστορηθοῦν ἀγιογραφικά; Τί γίνεται ὅταν ὁ τεράστιος αὐτὸς τρούλλος στηρίζεται, γιὰτὶ δὲν γίνεται ἀλλιῶς, ὄχι σὲ τέσσερα ἀλλὰ σὲ ὀκτῶ σφαιρικά τρίγωνα μετὰ ἔντονες τῆς γωνιακῆς ἀπολήξεις τους; Τί γίνεται ὅταν ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος χάνει τῆς συμμετρικῆς τῆς ἀναλογίας καί ἀδυνατεῖ ὁ ἀγιογράφος νά τοποθετήσῃ τὸ θέμα τῆς Πλατυτέρας, προσπαθώντας νά ἀποφύγῃ τῆς ἀλλοιώσεως στοῦ σχεδίου καί τῆ μορφῆ τῶν προσώπων;

Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης, μετὰ τὴν Πλατυτέρα, εἶναι ἡ τελικὴ ἀγκαλιὰ πού δέχεται τὸ βλέμμα μας, καθὼς ἀναζητεῖ τὴν συνάντησιν μετὰ τὸ θεῖον. Ἡ παρουσία τῶν λειτουργούντων ἱεραρχῶν, στὴν πιὸ κάτω ζώνη, μᾶς εἰσάγει στοῦ πνεῦμα τῆς ἀέννης οὐράνιας θείας λειτουργίας καί μᾶς καλεῖ νά συγχρονιστοῦμε στοῦ «ἐν ἐνὶ στόματι καί μιᾷ καρδίᾳ» τῶν ἁγίων ἱεραρχῶν. Πόσο διασπαστικὴ θά ἦταν ἡ κακὴ τοποθέτησιν τῶν θεμάτων, σὲ μιὰ κακοφτιαγμένη κόγχη, πού καμιά φιλότιμη προσπάθεια ζωγράφου δὲ θά μπορούσε νά ἀπαλύνῃ; Ἄλλωστε ἡ ζωγραφικὴ ἔρχεται νά ἀναδείξῃ τὸ κτήριο κι ὄχι νά κρύψῃ τῆς ἀτέλειές του.

Τὸ ἴδιο πρόβλημα συναντᾷ ὁ ἀγιογράφος καί μετὰ τὴν δημιουργία πολλῶν γείσων πού ἐξέχουν, ἢ ἄλλοτε ὁ ἀνάγλυφος ὀδοντωτῶς

16 Κ. Καλοκύρη, *Ναοδομία καί σύγχρονη τέχνη*, σ. 133.

διάκοσμος, πού διαιρεῖ τις ἐπιφάνειες, χωρίς μελέτη καὶ δημιουργεῖ πρόβλημα στὴν ἀνάπτυξη μεγάλων εἰκονογραφικῶν θεμάτων, κυρίως τοῦ δωδεκαόρτου.

Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι καθόλου ἀπλό καὶ ἔχει μεγάλη σημασία στὴν αἰσθητικὴ ἀνάδειξη τοῦ κτίσματος ἀλλὰ καὶ στὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων, χωρίς προσθαφαιρέσεις προσώπων καὶ στοιχείων τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος.

“Όταν παρακολουθοῦμε ἕναν πιστό, καθὼς εἰσέρχεται σὲ ἕναν ναό, ἀπὸ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ τὸ μέσον τοῦ ναοῦ, βλέπουμε πὼς οἱ εἰκόνες ἀλλάζουν σιγὰ σιγὰ καὶ εἶναι ὑπολογισμένες γιὰ τὸ ὕψος τοῦ ματιοῦ. Εἶναι δηλαδή, θὰ λέγαμε, κατασκευασμένες ἀποκλειστικά γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα. Αὐτὸ εἶναι ἕνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος στὴν τέχνη¹⁷.

Πολλὲς φορὲς μία ἐκκλησία, ἀπὸ τὸν τροῦλλο ὡς κάτω, ἂν τὴ χωρίσουμε σὲ ἑπτὰ ἴσα μέρη, θὰ δοῦμε πὼς αὐτὰ τὰ σημεῖα πέφτουν ἐπάνω σε κύρια στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀναλογία 1 πρὸς 7 φορὲς τὸ κεφάλι, σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, εἶναι συνηθισμένος κανόνας γιὰ τὶς ἀναλογίες τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑλληνικὸ μεσαίωνα. Αὐτὸν τὸν κανόνα εἶχαν γλύπτες καὶ ζωγράφοι τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ αὐτὸν τὸν ἴδιο κανόνα μᾶς παραδίδει καὶ ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, ζωγράφος καὶ συγγραφέας τῆς «Ἑρμηνείας»¹⁸.

Ἡ μελέτη τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῶν σχέσεων μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει χρήσιμα συμπεράσματα γιὰ τὴν κατασκευὴ μιᾶς ἐκκλησίας. Ἡ ἀναλογία τοῦ 1 πρὸς 7, πού ὑπάρχει στὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ πού τὴ βρίσκουμε στὶς ἐκκλησίες μας, ἴσως νὰ μὴ θεωρεῖται ἀκριβὲς παράλληλο μεταξὺ ἀνθρώπινου σώματος καὶ ἐκκλησίας, ἂν καὶ δὲν θὰ τὸ ἀπέκλεια, ἀλλὰ στὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ πηγάζει φυσικὰ καὶ ἀυθόρμητα αὐτὴ ἡ σχέση.

17 Βλ. Μ. Καλλιγᾶ, ὅπ.π., σ. 59.

18 Βλ. Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία (ἔκδ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), Πετρούπολις 1909, σ. 237.

Ἄν αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐπικρατήσει καὶ στὴν ἰστορήση τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ καὶ τηρηθοῦν οἱ σωστὲς ἀναλογίες, τότε πραγματικὰ δημιουργεῖται ἓνα τέλειο αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα, ἕτοιμο νὰ μυσταγωγῆσει τοὺς θεατὲς στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ¹⁹.

Ὁ ζωγράφος λοιπὸν, λέει ὁ Π. Μιχαηλῆς, «κρατᾷ στὰ χέρια του τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀρχιτεκτονήματος, εὐκόλα μπορεῖ νὰ τὸ συντρίψει καὶ δύσκολα νὰ τὸ τελειώσῃ. Ἔχει νὰ βάλῃ στὸ χῶρο του ἓναν κόσμον προσώπων ἱεραρχημένο, κόσμον ζωντανό, ἀλλὰ καὶ ἰδανικό, καὶ νὰ τὸν εἰκονίσει ἀνάλογα μὲ τὸ ὕψος καὶ μὲ τὸ ὕψος τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Καὶ πρὸς τοῦτο δὲν ἀρκοῦνε, ἄριστες εἰκόνες καθ' ἑαυτὲς, ἀλλὰ χρειάζονται πρῶτα ἀπ' ὅλα εἰκόνες μετρημένες μεταξὺ τους καὶ πρὸς τὸ ἔργο, πού οὔτε νὰ συνθλίβουν, οὔτε νὰ μεγαλοποιοῦν τὴν ἐντύπωση τοῦ χώρου»²⁰.

Πέρα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα καὶ τῆς Πλατυτέρας, πού μᾶς ὑποβάλλουν τὸ αἶσθημα τοῦ ὑψηλοῦ, οἱ ἄλλες παρατάσεις καλὸ εἶναι νὰ μὴ ὑπερβάλλουν στὰ μέτρα. Οἱ μάρτυρες, οἱ ἄγιοι, οἱ ὄσιοι, οἱ ἀπόστολοι δὲν εἶναι μυθικὰ ὄντα, ἀπρόσωπα, ἀλλὰ Πρόσωπα τῆς πραγματικότητος, πού πρέπει νὰ ἀπεικονιστοῦν μὲ τὰ προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά, ὅπως ὅμως αὐτὰ δέχτηκαν τὴν καλὴν ἀλλοίωσιν τῆς ἀγιότητος. Κι ἔπειτα ὁ πιστὸς μέσα στὸ ναὸ βιώνει τὴν ἐσιότητα, βρίσκεται στὸ σπίτι τοῦ Θεοῦ πατέρα του, μετέχει στὴ λειτουργία, συνυπάρχει μὲ ὅλους τοὺς ἁγίους πού οἱ μερίδες τους εἶναι στὸ ἅγιο δισκάριο.

Θὰ λέγαμε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀγιογραφία καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἑνὸς ναοῦ βρίσκει τὸν τρόπο νὰ ἐκφράσῃ τὴ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς καὶ τῆς κτίσεως σὲ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Εἶναι δηλαδὴ ὁ ζωγραφικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ εἰκονογραφία ἀποδίδει τὸν χῶρο, ἢ πιὸ αἰσθητὴ γλῶσσα γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸ νόημα τῆς κατὰ Χριστὸν ζωῆς καὶ ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κτίσεως²¹. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ τρόπος τῆς ὀρθοδόξου ἀσκήσεως εἶ-

19 Μ. Καλλιγᾶ, ὅπ.π., σ. 62.

20 *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης*, Ἀθήνα 1972, σ. 142.

21 Σ. Σκλήρη, *Ἐν ἐσώπτρῳ*, σ. 186.

ναί ἐκεῖνος πού γέμισε τοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν μας μὲ ἀγίους καί, μὲ τὸ ἀσκητικὸ πνεῦμα, θέλουμε κι ἐμεῖς νὰ βλέπουμε πάντοτε τὶς εἰκόνες καὶ τὶς τοιχογραφίες τῶν ὀρθοδόξων ναῶν καὶ μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα τὸ ἀσκητικὸ εὐχόμαστε νὰ ἐμπνέει ὁ Κύριος καὶ οἱ ἅγιοι ὄσους διακονοῦν τὴν πάντιμη τέχνη τῆς εἰκονογραφίας²².

Καμιὰ πρωτοτυπία ζωγράφου ἢ νέα εἰκαστικὴ ἔκφραση δὲν πρόκειται νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, ἂν δὲν στοιχεῖται στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. «Οὐ τῶν ζωγράφων ἐφεύρες ἢ τῶν εἰκόνων ποίησις ...», ἀλλὰ τῶν ἁγίων Πατέρων «ἔγκριτος θεσμοθεσία», λένε τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου²³. Ὅπως ἢ μετάφραση ἢ ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς δογματικοῦ κειμένου ἢ τοῦ Εὐαγγελίου πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπειρία τῶν Πατέρων καὶ τῆς Ἐκκλησίας μας, ἔτσι καὶ ἡ εἰκονογραφία, μὲ τὸν δικὸ της εἰκαστικὸ λόγο, δὲν ἔρχεται νὰ ταραξεῖ ὕδατα, λιμνάζοντα κατὰ τὴν ἄποψη κάποιων, δὲν ἔρχεται νὰ ἀμφισβητήσῃ, δὲν ἔρχεται νὰ ἀνατρέψῃ τίποτα. Βέβαια ὁ ρόλος τοῦ ζωγράφου εἶναι καθοριστικὸς στὴ δημιουργία τῆς εἰκόνας καὶ θέτει τὴν προσωπικὴ του σφραγίδα, ὅμως πάντα οἱ μεγάλοι ζωγράφοι εἶχαν τὴν αἴσθησις ὅτι ἱεουργοῦσαν τὴν τέχνη, ὅτι δάνειζαν τὰ χέρια τοὺς στὸν Θεό, γι' αὐτὸ καὶ σπάνια ὑπέγραψαν τὰ ἔργα τους, γιὰ τὸ θεωροῦσαν ἔργα τῆς θείας χάριτος. Ὡς πρὸς τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε πὼς αὐτὸ δὲν λειτουργεῖ ποτὲ αὐτόνομα, ἀλλὰ πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὸ οἰκοδόμημα, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε. Ὅπως ὑπάρχουν χιλιάδες ναοί, πὸς ἀκόμη κι ὅταν εἶναι ἀντίγραφα ἄλλων παλαιότερων προτύπων, παρ' ὅλα αὐτὰ πάντα ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα πὸς τοὺς διαφοροποιοῦν μεταξὺ τους, ἔτσι καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἐνὸς ναοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτα προσαρμοσμένο στὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἐπιφάνειες πὸς παρέχονται ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ τοῦ κάθε ναοῦ ξεχωριστά. Ἔργο τοῦ ζωγράφου εἶναι νὰ ἀρῇ τοὺς χώρους αὐτοὺς καὶ τὶς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ καὶ νὰ ξεδιπλώσῃ πάνω τους τὴν ἱστορία τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς πίστεως. Αὐτὸ ὅμως

22 Σ. Σκλήρη, ὀ.π., σ. 61.

23 Mansi XIII, 309.

χρειάζεται αρκετή και σοβαρή μελέτη, ώστε άφου τοποθετηθούν τὰ κλασικά θέματα τοῦ δογματικοῦ καὶ τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου, κατόπιν μποροῦν νὰ ἱστορηθοῦν τὰ ἱστορικά καὶ ἀγιολογικά θέματα, μὲ σειρά, μὲ τάξη καὶ κατὰ ομάδες.

Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος λέει χαρακτηριστικά: «οὐ κουρεῖον, οὐδὲ μυροπωλεῖον ἢ ἐκκλησία, οὐδ' ἐργαστήριον ἕτερον τῶν ἐπ' ἀγορᾶς, ἀλλὰ τόπος ἀγγέλων, τόπος ἀρχαγγέλων, βασιλεία Θεοῦ, αὐτὸς ὁ οὐρανός»²⁴. «Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα... καὶ οὐκ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός, ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως;», λέγει ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης. Καὶ συμπληρῶνει «ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»²⁵. Αὐτὴ τὴν εὐταξία τοῦ οὐρανοῦ πρέπει νὰ ἀποτυπῶνει καὶ νὰ ἱστορεῖ καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ μας. Ἀρκεῖ μιὰ ματιὰ στὰ ἐξέχοντα μνημεῖα τῆς πίστες μας, γιὰ νὰ πλημμυρίσει ὁ νοῦς μας γνώση καὶ οἱ κόρες τῶν ματιῶν μας νὰ γίνουν φωλεές τοῦ κάλλους τοῦ Θεοῦ.

Μὲ βάση αὐτὸν τὸν κανόνα κι αὐτὴ τὴν παρακαταθήκη, καλούμαστε σήμερα νὰ συμπορευτοῦμε καὶ νὰ συνεχίσουμε τὴν πορεία ἐκεῖνων ποὺ ἀγίασαν μὲ τὸ πινέλο στὸ χέρι καὶ ἔγιναν κήρυκες τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος, μὲ αὐτὸν τὸν ὑπέροχο «ἐν ἀήχῳ φωνῆ» λόγο τῆς τέχνης τους. Γιὰ νὰ γίνεῖ αὐτό, χρειάζεται νὰ ὑπογραμμίσουμε πέντε πράγματα, ποὺ συνοψίζουν τὶς θέσεις μας γιὰ τὸ θέμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ. Σοβαρὴ σπουδὴ ἀπὸ τὸν ναοδόμο καὶ γνώση ἐμπειρικὴ τῶν δεδομένων τῆς λατρείας καὶ τῆς λειτουργικότητος τοῦ χώρου.

Συνεργασία ἀρχιτέκτονα καὶ ἀγιογράφου, γιὰ νὰ τεθοῦν τὰ προβλήματα τῆς εἰκονογραφήσεως καὶ τῶν θεματικῶν ἐνοτήτων.

Χρειάζεται μιὰ ὀλοκληρωμένη μελέτη ἀπὸ τὸν ἀγιογράφο, μὲ ἓνα πλήρες εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ τὴν χωροθέτηση τῶν θεμάτων (δαπανῶνται ἀρκετὰ ποσὰ γιὰ ὅλη τὴν ἀγιογράφηση, δὲν θὰ ἦταν μεγάλη ἐπιβάρυνση μιὰ καλὴ μελέτη).

24 PG 62, 313.

25 Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ'. PG 155, 680C.

Σεβασμὸς στὴ ναοδομικὴ αἰσθητικὴ καὶ ἀνάδειξη τῶν μερῶν της, μὲ τὸν εἰκονογραφικὸ διάκοσμο.

Σεβασμὸς στὴν αἰσθητικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος καὶ ἀποφυγὴ νεωτερισμῶν ποὺ δὲν συνάδουν μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἄλλωστε εὐστοχα τονίστηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο, ὅτι ὁ ναὸς εἶναι «τόπος ἀγγέλων, τόπος ἀρχαγγέλων, αὐτὸς ὁ οὐρανός».

7. Ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας. Σκέψεις καὶ προβληματισμοὶ

Τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια συχνὰ προβληματίσε τὴν Ἐκκλησίαν τὸ ζήτημα τῆς γλῶσσας τῆς λατρείας καὶ πολλὰς φορές δημιουργήθηκαν συζητήσεις, συνέδρια, ἡμερίδες, ἀκόμα καὶ ἔριδες σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μετάφρασης τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Στὰ 1982 ὁ ἀείμνητος δάσκαλός μας Καθηγητὴς Ἰωάννης Φουντούλης, μύστις καὶ ρέκτης τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων, δήλωσε ὡς μάθημα τοῦ μεταπτυχιακοῦ του προγράμματος τὸ θέμα: «Προβλήματα μετάφρασεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων», ὅπου ἀναπτύχθηκαν θέσεις, ἀπόψεις, σκέψεις, διαφωνίες, προτάσεις καὶ κυρίως προβληματισμοὶ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό. Στούς προβληματισμοὺς αὐτοὺς συμμετεῖχαν ὄχι μόνο οἱ φοιτητὲς τοῦ μεταπτυχιακοῦ μαθήματος ἀλλὰ κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, λόγιοι καὶ ἐγκρατεῖς περὶ τὰ λειτουργικὰ ζητήματα, μεταξὺ αὐτῶν οἱ ἀείμνηστοι Μητροπολίτης Κοζάνης Διονύσιος Ψαριανός, ὁ π. Κωνσταντῖνος Παπαγιάννης, ὁ καθηγητὴς Σταῦρος Μπαλογιάννης, ὁ καθηγητὴς Στέλιος Ράμφος, ὁ καθηγητὴς τῆς Μουσικολογίας Ἀντώνιος Ἀλυγιζάκης, ὁ καθηγητὴς τῶρα στὸ Πανεπιστήμιό τῆς Αὐστρίας Βασίλειος Γκρούν, ἡ μοναχὴ Μαρία ἀπὸ τὴν Ὁλλανδία, ποὺ ἐκεῖνο τὸ διάστημα μετέφραζε τὴ θεία Λειτουργία στὰ ὀλλανδικὰ καὶ κάποιοι Πατέρες ποὺ εἶχαν ἐξειδικιασμένα λειτουργικὰ ἐνδιαφέροντα. Παράλληλα οἱ προσπάθειες τῶν καθηγητῶν τοῦ ἐρμηνευτικοῦ κλάδου τῶν δύο Θεολογικῶν Σχολῶν νὰ δώσουν τὴ νέα μεταφραστικὴ τους κατάθεση τῆς Ἁγίας Γραφῆς συνηγοροῦσαν στὴν ἐπικαιρότητα τοῦ θέματος καὶ στὴν ἀναγκαιότητα νὰ δεῖ κατάματα ἐπιτέλους ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἓνα πρόβλημα ποὺ δὲν τὸ δημιούργησε βέβαια αὐτὴ μὲ τὶς νομοθετικὲς ρυθμίσεις τῆς Βουλῆς γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς Δημοτικῆς γλῶσσας, ἀλλὰ σίγουρα ἓνα μερίδιο εὐθύνης ἔπεφτε καὶ στὴ δική της μεριά, γιὰτὶ κατὰ τὸ παράπονο τοῦ καθηγητοῦ Εὐάγγελου Θεοδώρου εἶχε ἀτονήσει πλήρως τὸ «μυσταγωγικὸ κήρυγμα», τὸ ὁποῖο εἶχε τὴ δυ-

νατότητα καὶ νὰ μυσταγωγῆσει τὸν πιστὸ λαὸ στὴ λατρεία ἀλλὰ καὶ νὰ διδάξει τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς λειτουργικῆς μας παράδοσης καὶ γιατί ὄχι καὶ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς λειτουργικῆς γλώσσας. Ἐκτοτε οἱ συζητήσεις συνεχίστηκαν μέσα ἀπὸ συνέδρια ποῦ ὀργάνωσε ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὁ προβληματισμὸς παρέμεινε κατὰ πόσο εἶναι δυνατὴ καὶ ἐφικτὴ ἡ μετάφραση τῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ ἰδιαίτερα ποιῶν κειμένων, ἀφοῦ ἡ λατρεία μας συμπλέκεται μὲ τὴν ποίηση καὶ τὸ μέλος, στοιχεῖα πολὺ δύσκολα στὴ μετάφραση καὶ τὴν ἐρμηνεία, γιατί προϋποθέτει ἀνθρώπους χαρισματοῦχους καὶ φωτισμένους γιὰ τὸ ἔργο αὐτό. Βέβαια ἡ μεγαλύτερη συζήτηση ἔγινε γιὰ τὸ κείμενο τῆς θείας Λειτουργίας, μιὰ καὶ οἱ νέες γενιὲς τῶν παιδιῶν δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ διδαχθοῦν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἢ καὶ τὴν ἀπλὴ καθαρεύουσα, γιὰ νὰ ἔχουν ἔστω μιὰ δυνατότητα πρόσβασης στὸ κείμενο τουλάχιστον τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Οἱ συζητήσεις καὶ οἱ προβληματισμοὶ ἐντάθηκαν γύρω στὴ δεκαετία τοῦ 1995-2005 ὅπου οἱ «συζητητὲς» χωρίστηκαν σὲ αὐτοὺς ποῦ θεωροῦσαν ὅτι ἔπρεπε νὰ μπεῖ ἡ Δημοτικὴ στὴ Λατρεία καὶ σὲ αὐτοὺς ποῦ παρέμειναν νοσταλγοὶ τῆς «πατρώας» παράδοσης, ποῦ ὅμως «ἀποκλήρωνε» κατὰ κάποιον τρόπο τὰ ἄλλα παιδιά τῆς Ἐκκλησίας. Στὸν Μητροπολιτικὸ Ναὸ Ἀθηνῶν ἔγιναν οἱ πρῶτες προσπάθειες εἰσαγωγῆς τῶν μεταφράσεων, κυρίως στὰ βιβλικά ἀναγνώσματα, μὲ τὴν ἐλπίδα προσέλκυσης τῶν νέων, ἀλλὰ στὴ διαδρομὴ φάνηκε ὅτι δὲν εἶναι ἡ γλώσσα ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου ποῦ μπορεῖ νὰ συναρπάσει τὸν λαὸ καὶ κυρίως τοὺς νέους ποῦ μᾶλλον εἶχαν κουραστεῖ ἀπὸ λόγια καὶ ἐπιθυμοῦσαν τὴ σιωπὴ, ἢ ἀπλὰ ἔμειναν προσκολλημένοι στὶς σειρήνες τῆς ἐποχῆς τους ποῦ τραγουδοῦσαν τὸ «ζήσε λοιπὸν ὅπως θέλεις, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει Θεός», κατὰ τὴ γνωστὴ διαφημιστικὴ καμπάνια στὴ Γαλλία!

Ἀναμφίβολα τὸ ζήτημα δὲν θὰ μπορούσε νὰ λυθεῖ μὲ ἀρθρογραφία καὶ συνεντεύξεις, οὔτε βέβαια μὲ συμπόσια καὶ συνέδρια ἀλλὰ μὲ μιὰ γενναῖα ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιὰ κάτι ἀνάλογο ποῦ ἀποφάσισε γιὰ τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπὸ ἀνθρώπους γνώστες τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων καὶ τῆς

ποιητικότητας τῆς γλώσσας μας. Βεβαίως ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν βιώνει τὴ γλώσσα του, ὄχι τὴ θεία Λειτουργία δὲν μπορεῖ νὰ κατανοήσει ἀλλὰ οὔτε τὸν ἐθνικό μας ὕμνο! Ὁ λόγος στὴν ἑλληνικὴ ἀλλὰ καὶ ὀρθόδοξη παράδοση ἦταν πάντα πράξη, ἐμπειρία ζωῆς καὶ μόνον μ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ μποροῦμε νὰ δοῦμε τὰ λειτουργικά μας κείμενα, πού δὲν τὰ ἀκοῦμε ἀπλὰ ἀλλὰ τὰ βιώνουμε καὶ ἔτσι τὰ κατανοοῦμε. Ἡ κατανόηση τῶν πραγμάτων στὴ ζωὴ μας εἶναι συνήθως ἀποτέλεσμα ἐμπειρίας πνευματικῆς. «Ὁ παθὼν καὶ μαθὼν» ἔλεγε ἡ λαϊκὴ σοφία, δηλαδὴ προηγοῦνταν ἡ ἐμπειρία καὶ ἔπονταν ἡ μάθηση. Οἱ ἅγιοι στὴν Ἐκκλησία μας εἶναι «οἱ πάσχοντες τὴν θέωσιν». Εἶναι πολὺ εὐκόλο ἴσως νὰ κατανοήσει ὁ πιστὸς τὴ φράση «ἀμὴν» ἢ «Κύριε Ἐλέησον» ἢ τὸ «Εἰρήνη πᾶσι», ὅμως ὄχι ἡ μετάφραση ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐμπειρικὴ ἐρμηνεῖα αὐτῶν τῶν λέξεων θὰ τὸν κάνει μέτοχο τῆς χάριτος πού προσφέρει ἡ λατρεία. Τὸ «ἀμὴν» σημαίνει τὴν ἀπόλυτη κατάφαση στὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τὸ «Κύριε, ἐλέησον» τὴν ἀδιάλειπτη προσευχὴ ὑπὲρ πάντων καὶ πασῶν, τὴν κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, καὶ τὸ «Εἰρήνη πᾶσι» εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς μετοχῆς στὸ μυστήριον τῶν μυστηρίων, τὴ θεία Λειτουργία. Σ' αὐτὲς τὶς λέξεις στηρίζεται ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ πιστοῦ. Αὐτὰ λοιπὸν δὲν εἶναι ζητήματα γλωσσικῆς κατανοήσεως ἀλλὰ βιωματικῆς μεθέξεως. Ἄλλωστε καὶ ἓνας καλὸς φιλόλογος δὲν θὰ εἶχε πρόβλημα νὰ κατανοήσει τὸ λειτουργικὸ κείμενο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἔγινε μέτοχος τοῦ μυστηρίου ἢ μυσταγωγήθηκε πραγματικὰ μόνον ἀπὸ τὶς λέξεις. Κάποιος ἀσκητῆς, διηγεῖται ὁ π. Μωυσῆς ὁ Ἁγιορείτης, ἔλεγε στοὺς ἀδελφούς: «Ἐξήντα χρόνια καλόγερος, μόλις σήμερα κατάλαβα τί θὰ πεῖ, Κύριε, ἐλέησον!» Ἡ φόρτιση δηλαδὴ πού φέρουν οἱ λέξεις δὲν προσλαμβάνεται μὲ μιὰ ἀπλὴ μετάφραση, ἀλλὰ μὲ μιὰ διερμηνεῖα πρακτικὴ, ἐμπειρικὴ, μὲ καύση καρδιάς.

Ἐπομένως, στὸ ἐρώτημα πού ἐτέθη ἀπὸ κάποιους: «Μέθεξη ἢ κατανόηση;», φρονοῦμε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ δίλημμα ἀλλὰ προτροπὴ γιὰ «μέθεξη καὶ κατανόηση». Ὁ ἀείμνηστος δάσκαλός μας Ἰωάννης Φουντούλης ἔλεγε χαρακτηριστικὰ:

«Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ποτὲ δὲν δεσμεύθηκε ἀπὸ καμία “ἱερὴ” γλώσσα ἢ μορφὴ γλώσσας, στὴν ὁποία καὶ μόνη θὰ μποροῦσε νὰ

τελεσθεῖ ἡ λατρεία της... Αὐτὸ ἐπιβάλλει ἡ ἔννοια τῆς “ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ” λογικῆς λατρείας τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή τῆς Ἐκκλησίας, πού δὲν εἶναι νοητὸ νὰ γίνεται ἀπὸ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Θεὸ Πατέρα του, παρὰ σὲ γλώσσα κατανοητῆ σ’ αὐτὸ (: τὸν λαὸ), ὅπως εἶναι ἡ μητρικὴ του γλώσσα... Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ μεταφέρεται πρὸς τὸν λαὸ μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν λόγων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὑμνογραφία, τὰ συναξάρια καὶ τὸ κήρυγμα. Αὐτὰ κατὰ μείζονα λόγο γίνονται καὶ πρέπει νὰ γίνονται στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ, ὅπως εἶναι θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ αὐτονόητο καὶ ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀνέκαθεν πρακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας»¹.

Ἀναμφίβολα ἡ γλώσσα τῆς λατρείας μας θεωρητικὰ εἶναι ἡ μητρικὴ μας γλώσσα, ὅμως ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ σπουδὴ της ἀπέκοψε καὶ τὸν ὁμῶς ἰσὺς μὲ τὰ λειτουργικὰ μας κείμενα. Στὴ λατρεία βέβαια δὲν ἔχουμε κάτι διαφορετικὸ ἀπ’ ὅ,τι σὲ ἄλλα λογοτεχνικὰ εἶδη στὴν ἀρχαῖα Ἑλλάδα, ὅπου τὸ κάθε εἶδος εἶχε καὶ τὸ δικό του γλωσσικὸ ἰδίωμα. Ἡ γλώσσα ἐπομένως τῆς λατρείας μας εἶναι τὸ γλωσσικὸ τῆς ἰδίωμα, ὅπως ὁ ποιητικὸς λόγος τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ τοῦ Ἑλύτη ἔχει τὸ δικό του γλωσσικὸ ἰδίωμα, πού ἡ κατανόησή του καὶ ὁ ὅποια ἀπόπειρα πρόσληψης τοῦ πνεύματος τοῦ ποιητῆ ἐναπόκειται στὴ λογοτεχνικὴ του ἀνάλυση. Αὐτὸ τὸ θέμα τὸ ἀντιμετώπισε πολὺ σοφὰ ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης στὸν «Θησαυρὸ» του, πού ἀποτελεῖ ἕνα πραγματικὸ ἐγχειρίδιο μελέτης καὶ ἀνάλυσης τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου. Ὁ Δαμασκηνὸς ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ περίοδος πού ζεῖ (16ος αἰ.) δὲν προσφέρεται γιὰ πειράματα στὴ διαδικασία τῆς διδασχῆς. «Οἱ ἀκούσαντες ζήσονται», λέει τὸ εὐαγγέλιο, καὶ αὐτὴ τὴ δυνατότητα ζωῆς καὶ σωτηρίας δὲν τὴν σπαταλᾷ ὁ Δαμασκηνός. Λειτουργεῖ ὡς πραγματικὸς δάσκαλος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ βρίσκονταν σὲ κατάσταση πού δὲν ἐπέτρεπε τὴν κατανόηση τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου. Παρὸλα αὐτὰ, στοὺς λόγους του παραθέτει αὐτούσιο τὸ εὐαγγελικὸ

1 Εἰσηγήσεις Δ’ Σύνταξης Ὁρθοδόξων Βιβλικῶν Θεολόγων, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 241-2.

κειμένο που θα σχολιάσει, ακολουθεῖ ἢ κατὰ λέξη μετάφραση τοῦ κειμένου καὶ συνεχίζει νὰ ξεκλειδώνει τὸ κείμενο μὲ ἀνάλυση καὶ ἔρμηνεία λέξεων, ὄρων καὶ πραγμάτων που προκύπτουν ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ προχωρεῖ σὲ ἕναν ἀναλυτικὸ ὑπομνηματισμὸ, ὅπου πραγματικὰ διδάσκει τὴν ἱερὰ ἱστορία στὴν κάθε της λεπτομέρεια. Ἡ ἀνάλυση γίνεται φυσικὰ στὴν ἀπλή καὶ καθομιλουμένη γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Ἡ σύνδεση ὅμως τοῦ πρωτοτύπου κειμένου μὲ τὴν διερμηνεία του, δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν ἀναγνώστη νὰ ξαναβρεῖ τὴν ρίζα τοῦ λόγου καὶ τὸ νῆμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς γλῶσσας μας καὶ νὰ μὴν ξεκόψει παντελῶς ἀπὸ τὴν πρωτότυπη γραφὴ τοῦ κειμένου.

Δὲν ἦταν λίγοι αὐτοὶ που πρότειναν τὴν ἀλλαγὴ τοῦ Χρυσοστομικοῦ κειμένου μὲ ἄλλο κείμενο που νὰ ἐκφράζει τὴν ἐποχὴ μας ἢ μία μετάφραση σύγχρονη που νὰ βοηθᾷ στὴν κατανόηση, ἀλλὰ μᾶλλον λησμονοῦν τὴν δομὴ τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου, πέρα ἀπὸ τὴν ἱεροπρέπειά του, ὅτι τὸ κείμενο τῆς θείας Λειτουργίας, ἔτσι ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, μπορεῖ νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση πεζοῦ λόγου, ἀλλὰ ἔχει ρυθμοὺς καὶ μέτρα, στίχους ἀνισοσύλλαβους ἑτερόμετρους, παρουσιάζει ὅλα τὰ εἴδη τῆς τονικῆς ποιήσεως καὶ μάλιστα μὲ μία τεράστια ποικιλία σὲ ἀριθμὸ συλλαβῶν, σὲ τομές, σὲ σύνθετους καὶ σὲ μεικτοὺς στίχους που συνδυάζονται μὲ μέτρα ἱαμβικά, τροχαϊκά, ἀναπαιστικά, μεσοτονικά κ.λπ.²

Οἱ δυσκολίες λοιπὸν στὴν μετάφραση καὶ παρουσίαση ἑνὸς καλοῦ καὶ ἀποδεκτοῦ λειτουργικοῦ κειμένου, φαίνεται νὰ εἶναι ἐγγενεῖς καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ξεπεραστοῦν, χωρὶς καλὴ μελέτη καὶ γνώση τῶν ζητημάτων τῆς γλῶσσας ἀλλὰ καὶ τῆς θεολογίας τοῦ κειμένου. Στὴν ἐποχὴ μας δὲν λείπουν οἱ ἄνθρωποι που ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ποιητικὴ ὑμνογραφικὴ παραγωγὴ καὶ τὴν συγγραφὴ νέων ἀκολουθιῶν, ὅμως τὸ περίεργο εἶναι ὅτι κανεὶς δὲν ἀποπειράθηκε νὰ δώσει μία ἀκολουθία στὴν καθομιλουμένη δημοτικὴ γλῶσσα. Γιατὶ ἄραγε; Ὁ Πάνος Σινόπουλος στὰ 1997³ ἔκανε μία πολὺ καλὴ καὶ ἐπαινετὴ προσπάθεια γιὰ μετάφραση τῆς θείας Λειτουργίας κρατώντας

2 Π. Ν. Σινόπουλος, *Ἡ Θεία Λειτουργία, Μετάφραση-σχόλια*, ἐκδ. ΙΚΑΡΟΣ 1997, σσ. 113-116.

3 Ὅπ.π.

τὴν τονικότητα καὶ τὴν ἰσοσυλλαβία τῶν στίχων μὲ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Χρυσοστομικοῦ κειμένου, πὸ ἄνετα θὰ μπορούσε νὰ υἰοθετηθεῖ ὡς ἡ καλύτερη προσπάθεια μυσταγωγικῆς ἀγωγῆς, κυρίως τῶν νέων, ὅμως φαίνεται πὼς δὲν ἔτυχε τῆς ἀνάλογης προσοχῆς ἀπὸ τοὺς ἀρμοδίους ἐκκλησιαστικοὺς φορεῖς. Ἡ δική μας προσπάθεια δὲν ἔρχεται ἀπλὰ νὰ προσθέσει ἓνα ἀκόμα κείμενο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς θείας Λειτουργίας, κοντὰ στὶς τόσες ἄλλες μεταφράσεις ποῦ κυκλοφοροῦν, ἀλλὰ θέλει νὰ ὑπογραμμίσει τὸ ξεχωριστὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου καὶ νὰ ἀπομυθοποιήσῃ τὴ θέση γιὰ τὸ δύσκολο καὶ δυσνόητο τοῦ κειμένου. Ἀπὸ τὴν προσπάθειά μας προέκυψε ὅτι ἀπὸ ἓνα κείμενο 6.867 λέξεων, τὰ σημεῖα ποῦ παρουσιάζουν μία κάποια δυσκολία κατανόησης δὲν ξεπερνοῦν τὰ 900-1000 περίπου, δηλαδὴ περίπου τὸ 1/7 τοῦ κειμένου χρειάζεται κάποια ἐπεξήγηση, ἐνῶ τὰ ἄλλα 6/7 εἶναι ἀπόλυτα καὶ εὐκόλα κατανητά. Τί πρέπει λοιπὸν νὰ γίνῃ; Νὰ ἀλλάξουμε τὸ κείμενο καὶ τὴ γλώσσα; Ἡ νὰ κάνουμε αὐτὸ ποῦ προβλέπει αὐτονόητα ἢ ποιμαντικὴ εὐθύνη, δηλαδὴ νὰ διερμηνεύσουμε τὸν λόγο μέσα ἀπὸ τὴ διδαχὴ καὶ τὸ κήρυγμα, μέσα ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς συνεχοῦς καὶ ἄοκνης προσπάθειας νὰ διδάξουμε τὸν λειτουργικὸν λόγο ὥστε νὰ πλουτίσουμε τὸν λαό; Ἄλλωστε κατὰ τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης ὁ κληρικὸς ἐπωμίζεται καὶ μὲ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου «εἰς τὸ ἱεουργεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας». Σήμερα οἱ νέοι ἔχουν μία μεγάλη ἔφεση καὶ ἄνεση στὴ σπουδὴ καὶ τὴν ἐκμάθηση ἀρκετῶν γλωσσῶν, γιὰ τὸς συνεπαίρνει ἡ γοητεία τῆς ἐπικοινωνίας μὲ ἄλλους λαοὺς, ἀλλὰ κατὰ παράδοξον τρόπο δὲν δείχνουν τὸ ἴδιον ἐνδιαφέρον νὰ μνηθοῦν στὴ μητρικὴ τους ἑλληνικὴ γλώσσα, τῆς ὁποίας τὸν πλοῦτον ἀγνοοῦν, γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸν μας σύστημα ἀπλοποιεῖ τὰ πράγματα τόσο ποῦ χάνεται ἡ ἱστορικὴ τῆς γλώσσας μας. Ἄν συνειδητοποιήσουν ξαφνικὰ ὅτι οἱ εὐρωπαϊκὲς γλώσσες ποῦ μαθαίνουν στηρίζονται σὲ χιλιάδες ἑλληνόριζες λέξεις, τότε ἴσως κατανοήσουν αὐτὸ ποῦ γνωρίζουν ἤδη οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ καὶ ἐκτιμήσουν τὴ γλωσσικὴν μας κληρονομίαν. Αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ τὸ διδαχθοῦν καὶ ὑπεύθυνοι τῆς διδαχῆς εἶναι καὶ

οί ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες, οἱ τελευταῖοι θύλακες παράδοσης καὶ πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἂν σταθοῦμε καὶ προβληματιστοῦμε γιὰ λίγο στὸ θέμα τοῦ «Ἕλληνας λόγου», πού δέχεται πανταχόθεν πυρὰ, ἀκόμη καὶ ἀπὸ αὐτοὺς πού φέρουν τὸ βᾶρος τῆς διδασκαλίας του, μὲ τὰ γνωστὰ ὡστόσο ἀποτελέσματα, θὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ Ἐκκλησία παρέμεινε τελικὰ ὁ τελευταῖος πύργος ἀντίστασης καὶ τὸ τελευταῖο μετερίζι, ὅπου τὸ Γένος ἔχει νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴ γλῶσσα του καὶ τὸν πολιτισμὸ πού κουβαλάει αὐτή.

Δυστυχῶς αὐτοὶ πού συνήργησαν στὴ γλωσσικὴ μεταρρύθμιση λειτούργησαν σὰν νὰ ἀγνοοῦσαν τὴ δυναμικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἡ γλῶσσα φέρει μία φόρτιση πού ἂν τὴν χάσει ξεθωριάζει ἢ λάμπη της. Ἡ γλῶσσα, λέει ὁ φιλόσοφος Κορνήλιος Καστοριάδης, «ἀποτελεῖ ἓνα μάγμα, ἓνα πλέγμα, ὅπου οἱ λέξεις παράγονται οἱ μὲν ἀπὸ τὶς δέ, ὅπου οἱ σημασίες γλιστρᾶνε ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη, εἶναι μία ὀργανικὴ ἐνότητα ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖς νὰ βγάλεις καὶ νὰ κολλήσεις πράγματα... Ἡ κατάργηση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων εἶναι ἡ κατάργηση τῆς ὀρθογραφίας, πού εἶναι τελικὰ ἢ καταστροφὴ τῆς συνέχειας. Ἦδη τὰ παιδιὰ δὲν μποροῦν νὰ καταλάβουν Καβάφη, Σεφέρη, Ἐλύτη, γιατί αὐτοὶ εἶναι γεμάτοι ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν».

Ὅμως τὸ κακὸ ἔγινε. Τὸ τί μέλει γενέσθαι εἶναι αὐτὸ πού πρέπει νὰ μᾶς προβληματίσει. Στὴν προσπάθειά μας λοιπὸν νὰ ἐντοπίζουμε τὰ δυσνόητα σημεῖα τῆς θείας Λειτουργίας, μοιράσαμε τὸ κείμενό της σὲ ἀνθρώπους διαφόρων μορφωτικῶν προϋποθέσεων καὶ ζητήσαμε νὰ ὑπογραμμίσουν τί εἶναι αὐτὸ πού τοὺς δυσκολεύει στὴν κατανόηση τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου καὶ ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴ μετοχή τους στὸ μυστήριον. Ἔτσι κινήθηκαμε μεταφραστικὰ μόνον ὡς πρὸς τὶς δύσκολες ἐννοιες ἢ τὶς λέξεις πού ἀποτελοῦν τροχοπέδη κατανόησης. Γι' αὐτὸ δὲν παραθέσαμε μία μετάφραση πλάι σὲ ἓνα κείμενο, ἀλλὰ μέσα στὸ ἴδιο τὸ κείμενο, περάσαμε τὴ μετάφραση μέσα σὲ παρένθεση, ὥστε ἄμεσα νὰ λύνεται ἢ ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐργάζονταν καὶ ἀρκετοὶ δάσκα-

λοι τοῦ γένους στή σύνταξη τῶν «μαθηματαρίων», δηλαδή τῶν βιβλίων πού χρησιμοποιοῦσαν κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, προκειμένου νά διδάξουν στόν λαό τή γλώσσα, καί βέβαια τὰ κείμενα ἦταν ἀμιγῶς λειτουργικά καί ὑμνογραφικά κείμενα.

Ἔτσι σέ ἓνα μαθηματάριο τοῦ 1745 βλέπουμε τόν δάσκαλο νά ἀντιγράφει ὅλους τοὺς ὑμνολογικούς κανόνες τοῦ Δωδεκαόρτου καί δίπλα ἀκριβῶς ἀπό τὸ κάθε τροπάριο ἔχει τή διερμηνεία του, ὥστε καί ὁ παπᾶς, καί ὁ ψάλτης ἀλλὰ καί μαθητὲς καί μαθητευόμενοι νά ἔχουν τή δυνατότητα κατανόησης τῶν κειμένων. Αὐτὰ στήν τουρκοκρατία! Σήμερα τί κάνουμε;

Πάντως μακάρι ἡ Ἐκκλησία, πού σέ αὐτοὺς τοὺς δύσκολους καιροὺς ἀγωνίζεται νά κατηχήσει τὰ παιδιά της, νά δώσει καί ἀγίους Πατέρες καί ὑμνογράφους, γιὰ νά γράψουν νέες ἀκολουθίες καί νά προσαρμόσουν τὰ κείμενα στίς ἀνάγκες καί τίς δυνατότητες τοῦ λαοῦ. Ὡς τότε ὅμως καλὸ θὰ εἶναι νά παραμένουμε σταθεροὶ καί ἐνωμένοι γύρω ἀπὸ τὴν πατρική μας κληρονομιά καί τὴ μητρική μας γλώσσα καί νά ζητήσουμε ἀπὸ τὸν Θεὸ αὐτὸ πού ζητοῦσε διακαῶς καί ὁ μέγας Πατὴρ καί θεολόγος τῆς Ἐκκλησίας μας ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, πού ἔκραζε καθημερινῶς: «Κύριε φώτισόν μου τὸ σκότος».

Ἄν ὁ Θεὸς δὲν ἀπαντήσει θετικά στήν εὐχή πού διαβάζουμε στή θεία Λειτουργία: «ἔλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν φιλόανθρωπε δέσποτα τὸ τῆς σῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς καί τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιξον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν...», τότε καμιὰ μετάφραση καί κανέναν ἐκλαϊκευτικὸς λόγος δὲν θὰ εἶναι ἀρκετὸς γιὰ «μέθεξη καί κατανόηση» τῆς θείας Λειτουργίας.

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

1. Η άγία Τράπεζα.

2. Τό σύνθρονο.

3. Δισκάριο καὶ ποτήριο.

4. Ποτήριο μὲ ποτηροκάλυμμα.

5. Λαβίδα.

6. Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος. Δισκοκαλύμματα.

7. Δισκάριο καὶ ἄερας.

8. Μεγάλη Είσοδος. Ἐπιτάφιος.

9. Άρτοφόριο.

10. Έξαπτέρυγο-ριπίδιο.

11. Διακονική άμφίεση.

12. Διάκονοι με θυμιάτα.

13. Ἀμφίεση πρεσβυτέρου.

14. Ὁ Ἅγιος Πρόχορος ὡς ἐπίσκοπος μὲ ὠμοφόριο.

15. Ἡ παραδοσιακὴ ἀμφίεση τῶν ἐπισκόπων.

16. Ίερατικό συλλείτουργο-όμοιομορφία ἀμφίων.

17. Ἀρχιερατικό συλλείτουργο-ὑπόδειγμα εὐταξίας.

18. Ἡ παραδοσιακὴ ἀμφίεση τῶν ἐπισκόπων.

19. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Αὐτοκράτορα στὴ θεία Λειτουργία.

20. Λεπτομέρεια από τή Μεγάλη Εἴσοδο, στήν άγιορειτική πράξη.

21. Μεγάλη Εἴσοδος. Ἡ λειτουργία τών Τριών Ἱεραρχών.

22. Ἡ κοινωνία τῶν Ἀποστόλων.

23. Κοινωνία με λαβίδα. Χειρόγραφο 16ος αἰ.

Μεγάλη Εἵσοδος. Συμβολισμός τῆς συλλειτουργίας τῶν ἀγγέλων.

24. Ἡ θεία Μετάληψις τῶν Αποστόλων.

25. Προσκομιδή.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΜΕΤΑ ΑΙΔΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΛΑΒΕΙΑΣ ΤΟΥ
ΤΡΥΦΩΝΑ Π. ΤΣΟΜΠΑΝΗ ΣΧΕΔΙΑΣΤΗΚΕ ΚΑΙ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ. ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΤΣΙΑΡΤΣΙΑΝΗ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑ
ΡΙΟ ΤΟΥ 2021 ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ

